

Теодор Антемійчук

НОРИЛЬСЬКІ ТАБОРИ

ТАБІРНИК Е – 058

(Спогади)

Забже, 1981 року, Польща

Видання друге, виправлене і доповнене
Олег Антеміїчук
Забже, 2002р. Польща

Copyright © by Teodor Antemijczuk
All rights reserved.

Норильськ 1955 р.

Працю свою присвячую тим,
хто страждав за волю України,
хто не стояв осторонь її незалежності
та всім тим, хто стремить до знань
і до пізнання правди.

Теодор Антемічук

Передмова

Про тюрми й табори чимало вже написано, але мабуть ще більше подібних справ і досі залишаються в таємниці перед світом. Свого часу довелося мені, як і багатьом іншим, побувати в советських тюрмах і таборах. Тюрми, табори, в'язні це хоч і буденні справи, проте маловідомі советській людині, а особливо молодому поколінню, оскільки кожний режим чи диктатура не спішать оприлюднювати наявність подібних установ у себе.

Мені вже давно хотілось написати про це. Не раз і пробував, та за кожним разом відчував свою безсильність в писанні, а це, здається, тому, що вічне недовір'я та підозріння зробили мене маломовним, часто замкнутим у собі, а тому мабуть і вбогим у вислові. Бувало й задумувався, чи варто писати про якийсь там табір, мов загублений острівець на безлюдній тундрі, про короткий, кількالكітній проміжок часу, тоді коли імперія стоїть віками, а від жовтневого перевороту та знищення української держави минуло вже багато років. Чи варто писати про людину, яка так скоро помирає, тоді як Всесвіт існує мільярди років? Що ж являє собою імперія з історичною нерушимістю в порівнянні з грандіозними, іноді й драматичними подіями в космосі, з первісним вибухом, або з зародженням життя на планеті, яке тривало мільйони років? А що тоді людина – ця пилінка в нескінченному просторі? Чи варто про неї писати?

Думаю варто, бо все велике навіть грандіозне часто складається з менших частинок, ті ще з менших і так аж до атомів, а там ще Бог знає до чого. Варто, бо неволя також буває довгою, безконечно довгою. Варто, як писала Леся Українка, хоч хвилину, хоч одну мить прожити вільним, не рабом злидненням. Звідси, моє давнє бажання: розповісти про себе і про тих, з якими спільно карався в неволі, якщо не внукам чи далеким правнукам, то хоч своїм рідним, близьким, а може й лише одному синові.

Розповідаю про в'язнів, про їх долю і роблю це без їх відома, бо знаю, що про нас написано чимало, а незлічені томи ще й донині зберігаються в архівах. Тому вважаю, що кожний з нас має моральне право написати кілька слів про наших тиранів.

Моє перебування в тюрмах і таборах було пов'язане з іншими подіями, а тому, щоб представити його повніше, прийшлося трохи відійти від загальної схеми ув'язнення як у просторі, так і в часі. Тому довелося випередити мої арешти та заглянути в дитинство, а там дещо до наших батьків і дідів на зеленій Буковині. При цій нагоді, появилася можливість порівняти методи насильства як румунських, так і советських органів придушення.

В своїй праці намагався витримати максимальну об'єктивність та привести якомога більше фактів, але одна справа намагатись, а друга – представити правду. Не вмію фантазувати й видумувати, що іноді й пригодилося би в подібній роботі. Не люблю вживати приближень. Оскільки часто описую збірні явища, при цьому дуже хотів би вникати в них глибше, та іноді з математичною

точністю проаналізувати всі елементи і їх взаємовідношення. Однак, це мені часто не вдавалось. Серед в'язнів опитів не провадив, також не мав ніяких статистичних даних, тому й приходиться вживати слів, як: мабуть, біля, здається і т.п.

Думаю, саме життя і факти також можуть бути цікавими, навіть без відповідного художнього оформлення. Справа лише в тому, щоб вірно їх відтворити. З гіркою правдою описую деякі сцени знущання людини над людиною. Знущання, що з цілою повагою повинні затавруватись ганьбою раз назавжди, і ні в якому разі не сміють стати прикладом чи заохоченням для негідників наступних поколінь.

Свої спогади у більшій мірі зосереджую на собі і моїй рідні, проте, думаю, що таких сімей було тисячі, а в'язнів як і я – мільйони. Звідси, мої переживання, пригоди і спостереження можуть пролити хоч деяке світло на боярську Румунію, на Україну та дещо і на цілий Советський Союз в епоху суворой сталінської диктатури.

Советський Союз. Слід зауважити, що Союз Радянських Соціалістичних Республік по своїй суті не є ані радянським, ані соціалістичним. Не ради депутатів трудящих становлять його політичну основу, а партія – комуністична партія. Суть цієї держави підмітив Західний світ ще на зорі його виникнення в 1922 році. Тому й не захотів перекладати російське слово „совет” чи „советский” на свою рідну мову. Нині цей штучний твір звучить майже на всіх європейських мовах не як Радянський, а як Советський Союз. Наприклад на англійській мові він звучить як the Soviet Union. Стосовно української мови, то думаю, що Союз цей і поготів не є радянським. Тим паче, що слово „совет” чи „советовать” за словниками Грінченка – це „рада”, „радити”, але ніяк не „радянити”. Більше того цей чужий, далеко недружний нам Союз приносив Україні голодомори, терор, заслання, табори і мільйони людських жертв то цілком природно називати його так, як це вчинив весь цивілізований світ. Саме тому і я називаю його не Радянським, а Советським Союзом.

Розділ перший

Д И Т И Н С Т В О

1. Калинка

Надворі ще панувала зима, ще навколо лежали глибокі сніги, але вже надходили тепліші більш сонячні дні, хоч ранкові морози ще давали себе знати. Ось, одного такого-то дня батько заgrimів до матері:

– Що ж це ти розглядаєш! Бери лише і закутай їх добре та виноси надвір, най подихають свіжим повітрям, бо глянь, за цілу зиму аж позеленіли.

Тепер-то мати заворушилась, стала нас обмотувати всякими кожухами та ще якимись веретами, нарешті винесла надвір і виставила на ганок мов квіти на весняний дощ. Опинившись на ганку, я з моїм племінником Григорієм стали мов птахи розглядати, роздивлятись на той світ, що розкривався зараз перед нами значно ширше і далше ніж було його видно з вікна. Тут же перед ганком калина і кущ троянди, далі розкинувся старовинний сад, самі височезні груші та розлогі яблуні. Трохи далі внизу блистів лід на замерзлому ставку. За ставком протікала річка, понад річкою тягнулась дорога, а вже за дорогою спочивала низька похила гора, по якій наче коробочки розсипались біленькі хати, котрі за верб і акацій то тут, то там виглядали як і ми на світ божий. Далі за хатами починались поля, піднімаючись все вгору, ген аж до самого обрію, що замикався синім небом.

Тимчасом сонце здіймалось все вище, сніги ставали біліші, а ми далі розглядали. Як не розглядатись? Як не вслухатись? Тут відзивається спів пташини, там голуби в небі полетіли, тут півень показав червоний гребінь і розпустив свої крила, а там сусід дрова рубає аж луна несеться. Сидимо собі, коли ще здалека чуємо якийсь дзвоник, що мелодійно видзвонював і приближався, аж поки не появилась пара коней запряжених в санях та, промчавшись дорогою вздовж річки, поволі зникла в лузі при долині. Ще як мати відходила то й наказувала:

– Сидіть собі, не розгортайтесь, бо можна легко простудитись.

Григорій був більш спокійний і слухняний, я навпаки – розпещений і нетерплячий. Дивимось, щойно прилетіла якась пташина, сіла на калину і, на наше диво, почала клювати червоні ягоди, які ще де-не-де залишились на гілках. Це мене дуже зацікавило. Придивлялись ми, та згодом мене також закортіло скоштувати, а пригадавши мамині слова „не розгортайтесь”, стало мені прикро і нетерпляче. Однак, повагавшись з собою, я таки розкутався, витягнув руку і сягнув до гілки, на якій ще уціліла якась пом'ята й пересохла калинка.

Зірвав її – і прямо в рот. Здавалось, що буде смачна і солодка, а то як на лихо гірка, квасна ще й терпка аж слина з рота потекла. Ох, і закоштував я тоді тієї калини, що й досі пам'ятаю.

Не завжди була зима. Не завжди сидів собі на печі та грався сірниками в потяг, або заглядав у вікно, як сніг іде, як дівчора за ставком на саночках спускається, або поважний сусід – дяк Григорій Бугай з воріт до нашої криниці по воду помпе. За зимою приходило літо, а це вже був для мене рай.

Від самого ранку до вечора блукав по дворі. Прибігав до ставка підглянути за рибкою під водою, то вилазив на високу вербу або яблуню, чи в дуплі вже гороб'ята виклювались з ячок, то знову підбігав до потоку, чи ще крутиться мій млинок з соняшників. Цілий день божий вештався.

Бувало, вже й весною наступали у нас теплі, а часом і гарячі дні. В таку погоду ми інколи йшли спати надвір. Пам'ятаю, як мати постелила на ганку і ми всією сім'єю полягали, а батько ще довго щось розповідав поки всі не позасипляли. Лише рано ще на світанку я чомусь проснувся і почув чудовий спів соловейка. До того я вже знав дещо про солов'я, але ніколи не чув його співу. Батько теж не спав. Стали ми прислухатись. Батько, звернувши мою увагу, тихенько сказав:

– Послухай лише, як він, співаючи, промовляє.

Співав справді гарно, але я щось там нічого не міг второпати. Батько розсміявся і, жартуючи, став підказувати мені: „кум-кліч, кум-кліч, бря, бря, потоком-потоком ловіть, ловіть”...

Слухав я, слухав, затримуючи подих, неначе й дійсно так співав. Вже пізніше, підрастаючи, ще довго не чув я солов'їного співу. Не раз благав свого батька розбудити мене вранці ще до сходу сонця, щоб ще раз послухати соловейка. Та ні батько, ані мати не хотіли мене так рано будити, а до наступного співу довелося ще не один рік почекати.

Часом намагався сам раненько встати, але все виходило якось за пізно. Бувало, в неділю особливо вранці, коли ще всі спали після праці, любив вийти за хату і сісти на задній поріг та любоватись синім небом святкового поранку. Замість соловейка я придивлявся як сонце сходить, як воно, піднімаючись, золотить високі хмари, як барви на небі міняються, як тіні переміщаються, як промені, пробиваючись через дерева, падають на землю і іскрять сріблисті перлини роси та врешті як вони ласкаво гріють. І не отямлюся, як довкола починає тепліти, а з далекого села Кадубівці лише зрідка доноситься монотонний звук могутнього дзвона: бом..., бомм..., боммм....

2. Монастир

Минали дні, літа, а я, підростаючи, прагнув проникнути даліше від дому і збагнути мій дитячий світ. Тому-то коли вибирались мої батьки далеко, аж за третє село, майже на два дні до Хрещатика в монастир, я був особливо насторожений. Скільки я вже не наслухався про монахів, про монастир та величаву ріку Дністер. Як я хотів це все побачити. Та й підійшов той час, що батько з матір'ю збиралися в монастир Богу помолитись. Чимало я напросився, наплакався поки батьки погодились взяти мене з собою. Вже було мати каже:

– Най іде з нами, може якось зайде.

А батько все своє:

– Куди йому в таку далеку дорогу, де з ним тягаться.

Все ж я почав зауважувати, що батько поступається і таки прийшла та субота, коли ми разом вибрались у дорогу. Було це після обіду. Ще сонце високо стояло на небі, коли ми проминули село і широкою дорогою круто піднімались вгору. Нарешті, вже будучи високо, праворуч відкривалась перед нами величезна скала. Понурі сірі, могутні й монолітні камені майже стіною звисали над якоюсь глибокою ямою. Аж тут помітив я темну, глибоку й широку викуту в скелі комору. Там люди каміння добували. Я з подиву і радості аж крикнув, а тут від скали луна відбилася і мій крик повторився. Такого дива я ще не чув і не бачив.

Ще довго розглядав та любувався незвичайним витвором природи аж поки не минули гору. В міру як ми посувались вперед, перед нами відкривались нові горизонти. Так минули ми й село Кадубівці і, повернувшись на захід, вийшли на широкий битий шлях, що вів нас дедалі ближче до Дністра.

Далі, спускаючись шляхом вниз, ми зайшли в чудову зелену долину. Тут ліворуч на пагорбку стояв пахучий ялиновий лісок. Трохи далі понад шляхом розкинулось село Звинячка, праворуч – бистра річка, а понад нею старі водяні млини. Один за другим вистроїлись і ліниво котять свої величезні кола. Неподалік знову з обох боків піднімались, як мені здавалось, високі стрімкі гори. Згодом ми повернули вправо вузькою доріжкою, яка звивалась високо вгору. Тоді-то я вперше покмітив на горі людей напрочуд маленьких, мов сірнички, що тягнулись до монастиря. Надвечір ми вже приближались до святого місця, а монастир під високою кручею час від часу відслоняв нам свою оздобу, свої стіни з густої діброви старовинних дубів. Ще кілька кроків вліво – прірва. Внизу звився півколом глибокий Дністер, а за ним простиралось і потопало в садах біленьке містечко Залішки. Все видно як на долоні. Скільки вражень, скільки нового, скільки радощів було в мене того дня!

Ввечері лише вдарили в дзвони – і почалася відправа. Ми вступили у монастир. Я став розглядати ікони, кольоровий вітраж, а весь інтер'єр в золоті притягував мою увагу. Та понад все вабив мене своїм співом великий хор монахів. Тут можна було почути і високі голоси дискантів, таких маленьких майже як я монахів і глибокі басові голоси старих, а то й сивих монахів – все то зливалось при акустичному резонансі в одну прекрасну широку гармонію.

Дуже я полюбив той спів, котрий і сьогодні, як згадаю, звучить у моїх вухах. Слухав я довго мов зачарований, а іноді здавалось мені, мов би зносився високо в небо і вітав у божественних облаках.

На другий день вранці людей прибувало дедалі більше. Хоча була сонячна свята неділя, однак й тут траплялася небезпека: то високий мур, то крута стежка за монастирем звивалася вгору, то якась прірва, а під нею внизу густа хаща. Тому батьки наказали мені сидіти на подвір'ї біля старого дуба і нікуди не віддалятись. Я сидів-сидів, а далі став блукати поміж людьми. Вийшов аж на дорогу, яка ще здалека вела до монастиря. При дорозі помітив похилого старця, що грав на лірі і співав хриплим голосом божі пісні про пришестя кінця світа. Люди слухали зі смутком, кидали монету, а й мене щось стискало за горло. Чекав я на своїх батьків, та їх щось довго не було видно. Придивлявся як в заростях знизу стежкою піднімаються люди до монастиря. Побіг і я собі тією стрімкою стежкою вниз. Нічого не видно було, майже вся вона зверху покрита буйною рослинністю. Нарешті дійшов аж до низу, до кінця, а переді мною вже лежав широкий Дністер, який тихо, але й скоро несе свої чисті води. По той бік Дністра вже здалека видніли Заліщики. Знову роздивлявся.

Посидів я, покидав камінцями у воду, а далі, згадавши про батька, побіг стежкою вверх до монастиря. Поки повернувся – сонце вже в полудні стояло а на подвір'ї і довкола монастиря скрізь стояло повно людей. Шукаю своїх батьків, а їх немає. Перелякався я, та й почав плакати. Згодом люди обступили мене, стали випитувати: де твоя мама. Нарешті, коли віднайшли мене мої батьки, я дуже втішився. Хоч батька боявся, та посваривши мене трохи, на тому все і закінчилось. Ще довго ми залишались у натовпі, ще слухали проповіді святого ієромонаха, аж після обіду рушили додому.

Від того часу я часто ходив до монастиря з мамою. Вабив мене чудовий краєвид, щебетання птахів, задністровська панорама нашої, але далекої галицької землі, та понад все вабив мене хоровий спів монахів. Не раз просив батьків і плакав, щоб мене відпустили з дому і віддали в монахи, як це вже вчинив мій товариш Мицьо Шевкиник, але батько чомусь не дозволяв.

3. Сім'я і хата

Батьки не дуже займалися мною, не було на то часу. Робили вдома і в полі. Мали свою землю десь біля семи чи восьми гектарів, а дома господарство: коні, корови, вівці, свині, кури, качки, часом і гуси. Хата у нас була велика, вже стара, але ще досить тепла. Щоправда батько побудував нову хату, звів її поверх старої, покрив навіть бляхою, але ще недокінчена стояла. Звісно, що оскільки нова хата хоч рублена і недокінчена була, то старої ще не можна було валити. Тому жили ми, так би мовити, у подвійній хаті. Перед хатою розстелилось велике подвір'я, а кілька кроків від порога стояла мурована криниця з дерев'яним цимбринням ще й з похиленим колесом від січкарні. Виглядаючи

з хати на подвір'я, то можна б зауважити, що ліворуч з дубових брусів стояли рублені комори. В одній поробив батько засіки на жито, пшеницю, квасолу та борошно всякого виду, а в другій брати завели собі слюсарну майстерню. За коморою находилась велика стодола, а вже далі напроти хати, на малому підвищенні стояла стайня з кошарами для овець при боці. Від стайні направо простягався високий паркан, до якого примикали широкі і майже завжди відчинені ворота, а вже за стайнею спускалася у долину похила дорога ген аж до моста через річку. Напроти наших воріт через дорогу були другі завжди зачинені ворота нашого сусіда Григорія Бугая. Трошки вправо від наших воріт перпендикулярно до згаданої дороги відходила вуличка, котра водила до нас не раз прошених і не прошених гостей майже прямо на подвір'я. Праворуч від воріт тягнулась загорода, за нею город на всяку ярину, а трошки ближче ховалась глибока пивниця, над якою стояли курники для курей, качок та гусей, та ще ближче до хати височіли кошниці на кукурудзи. Вся будівля майже колом замикала просторе подвір'я, серед котрого стояла криниця.

За хатою внизу вже на похилій поверхні дримав собі той старовинний сад майже столітніх груш та яблунь, а осторонь ставок відділений довгою греблею, на якій рядочком розставились старі похілі верби. По всьому не важко було догадатись, що господар не новий, що хтось трудився тут віддавна, а оселя і гніздо також старовинні. Воно так і було. Наше село Веренчанка ще зовсім мале було, коли мій котрийсь там прапрадід Теодор чи Константин Антемійчук закупив поле і на ньому завів господарство, десь в кінці 18 століття. Звідси і груші, і яблуні засаджені не знати ким.

Сім'я наша була підхожа. Мав я двох сестер і двох братів. Я був найменшим. Мої сестри по матері Мафта і Марія були вже замужні і жили на боці, а рідні брати Ананій і Василь, що відповідно на сім і на п'ять років старші від мене, були ще дома у нашій сім'ї. Також перебував у нас мій племінник Григорій Свищ – син сестри Мафти, котрий був моїм ровесником. Брати вже ходили до школи, а ми з Григорієм все ще залишались коло хати.

Вже в дошкільному віці я подружив з Дюдієм¹ Касіяном, що мешкав, як у нас казали сидів, у сусідстві, за річкою в зеленій гущі акацій на горбі. Інколи приходив я до нього погратися, поскакати тим більше що його батька часто не було дома, робив на залізниці, а мати, завжди ласкава і добра, любила читати книжки і нам дещо оповідати. Крім Дюдієвих братів і сестер жила в тій хаті ще дівчина Мафта Шевкиник – Дюдієва тітка віком біля двадцяти років.

Мафта теж була добра до нас, якось завжди вміла приговорити та успокоїти таких пустогонів як ми. За мою цікавість та допитливість вона мене полюбила, а в нагороду за нашу слухняність: чи то гуси завернути коли йшли в город, чи посидіти біля неї як кукурудзи обирала, завжди була готова казку розповісти. Розповідала з талантом і природним хистом, вводила нас мимовільно в таємничий казковий світ, розбуджувала нашу дитячу уяву,

¹ Здрібніле ім'я Григорія (бук.)

знайомила з добром і злом, учила любити правду та розуміти людську кривду. Ось тому-то вона мене полонила.

Наслухався я казок від неї: і про Івасика Телесика, і про царівну, що в ночі голими ногами на гострих косах танцювала, і про царя Роздобротька, і про старого діда „Ох” та багато інших. Все це наповнювало до крайності відчуттям та фантазією мою маленьку душу. Світ мій розширився і непомірно збагатився. Я був щасливий. Мені і в голову не приходило, що світ може бути іншим, що на небі збираються чорні хмари, що надійде буря, що жорстока доля жде мене вже не за морем і що моєї учительки, найпершої виховательки вже ніколи не побачу. Такого тоді я ще не розумів.

4. Буськи

Виростаючи коло хати та більш на лоні природи, мені здавалось, що природа оживлена, що верби часом розмовляють між собою, що вітер несе їм новину, а вже проти рідвяної ночі, коли батько підв'язував перевеслом грушу, щоб рясно родила, - тоді вже вона напевно все розуміла.

Любив все що живе. Прислухався і придивлявся, як хрущі весною над вербами гудуть, як павук снує своє павутиння, як пташки по саду літають та гнізда будують, як горобці на яблуні чівкають, мов весілля справляють, як ранньою весною високо в небі жайворонок співає, або жовто-зелена синичка на калині цвінкає, як ластівочка в стайню до діточок прилітає та, сівши на дроті, як вона шебече, як часом зимою чижик в садок завітає, або на реп'яхах сидять щиглі і щось клюють-споживають та нарешті як яструб десь високо в хмарах кружляє.

Все мене цікавило, все хотів збагнути. Заглядаючи за птахами, не всіх я їх любив. Були в мене птахи-вороги. Це насамперед яструби та буськи, або лелеки як їх деінде називають. Яструбів не любив за те, що голубів ловлять і вбивають. Бачив не раз, як поганий шуліка ганяє за голубами, а вони все вище і вище звиваються у небо, або іноді блискавицею пікірують до стодоли. Натомість яструб, вже доганяючи перед самою брамою було злетить понад стодолу та знеохочений відлітає в поле. Деколи піймає голуба у свої кігті і вже несе понад городом прямо в луг на погалу, я за ним снігами та вже ось добігаю, а він знову зривається та й з голубом відлітає. Ах, і ненавидів я його!

Якось весною зауважив я, що шуліки частенько у сад прилітають. В саду над ставком стояли три височезні груші. Коли придивився на одній груші (ми звали її хвостачкою), на самому верхку яструби гніздо звили. Я зараз же на грушу і, долізаючи до самого верхка, покітвив, що в гнізді вже і яйці є. Дуже я втішився і подумав: „ось тепер я вам покажу”. Про своє відкриття я зараз повідомив Григорія, Дюдія Касіяна та інших. Спільно рішили ми, хай тільки виклюються, а тоді їх видеремо і знищимо. Вже днями я стежив за яструбами. Через кілька днів виліз я знову на грушу. Дивлюсь, вже й маленькі є, але ще

сліпі і голі. Щось не відважився брати їх. Жаль мені стало. Думаю, хай ще підростуть.

Минув тиждень чи два, я пригадав собі про яструбів і знову наповнювалось моє серце гнівом. Зараз же приготував торбинку і виліз на грушу. Дивлось, – а гніздо, на моє здивування, вже пусте. По птахих вже й місце застигло. Ще більше взяла мене злість і безпорадна розпач. Так прагнув відомститись своїм ворогам, а воно не вдалось. Прогавив.

Не гіршу злість я мав до буськів. Спочатку навіть любив їх. Бувало, наглядав і за ними тим більше, що по-сусідству у мого вуйка Дмитра Васкана на високій стодолі навіть поклали своє гніздо. Бачив як, злітаючи, буськи розправляють свої крила, як калакотять своїми довгими дзьобами, як по коліна у воді ходять та заглядають за жабами, також як в кінці літа піднімаються високо в небо, кружляють та помалу відлітають на південь в далекі невідомі і теплі краї. Жаль і сум мене тоді огортала. Чи я також колись відлечу?...

А зненавидів я їх ось чому. В нашому ставку часто водилася риба. Був час, що батько пускав у воду насіння маленьких коропів. Годував їх спеціально, а після трьох-чотирьох років коропів вже можна було продавати. В ставку навіть був зроблений столик для риби. Стояв він яких пів метра занурений під водою, та коли мати, зваривши обід з картоплі муки і інших додатків, стане висипати на столик, тоді починалось справжнє видовище. Ще як сонечко пригріє, мило було подивитись, як риба шугає у воді. Одна перед другою рве і поїдає та часом вискочить і хвостиком по воді плесне.

Не завжди все гаразд було. В тому часі якось довго стояло посушливе ліго. Потік висихає, в ставку вода спадає, а в нашому домі прийшла гризота. Тепер-то унадились до ставка буськи і стали рибу ловити. Робили це переважно ранками на досвітку, коли ще люди сплять. Бачив не раз як безжалісний піймає рибу, почне глитати, а вона за велика і не лізе йому в пельку, та вже опинившись в шії, стане трепетати аж шию вигинає і помалу просувається до його пуза. Так як колись любив, тепер починав їх ненавидіти.

Дома вже давно була тривога. Батько збирав раду, обговорював всякі способи, але якось нічого на них не міг придумати. Бувало, брати Ананій і Василь поховуються за коморою, чи за стодолюю і дожидають, прихвтавши з собою всяку зброю: патики, каміння тощо. Як тільки прилетить бусьок – брати з засідки на нього з каміннями та палицями. Поки доб'ягатъ, а бусьок в той час злетить і втече. Вдавались брати і до хитрощів. Часом поховуються за грушами над водою і чекають, я лише з ганку виглядаю. Та буськи також мали свої способи. Чекали брати, бувало, й годинами, а бусьок не прилітає. Коли це дивимось, в сусіда Бугая на високій старій і зрізаній вербі сидить бусьок на одній нозі і розглядає. Це був вартовий. Як тільки брати відійдуть – бусьок прилітає. Пізніше буськи набрали такої вправи, що коли хтось ще далеко з-за комори прямував до ставка, той з верби давав сигнал, а бусьок із ставка лиш п'ятами покивав. Ми вже добре розуміли, що положення безвихідне.

Тоді прийшло комусь на думку, чи не накласти би капкан у воді та піймати того безстидного злодія. І цю штуку спробували. Прив'язали здохлу рибу

і наклали капкан. Дійсно, на другий ранок піймали буська. Зараз зібралися хлопці зі всієї долини і стали рішати яку би йому кару придумати. Одні кажуть треба його добре вибити, а він іншим розповість, щоб до ставка не ходили. Другі казали, що не вільно бити, бо бусьок принесе вуглик і може стодолу запалити. Як же його бити, він такий гарний. Щось ніхто не міг його покарати, він і так вже кульгав на одну ногу. Порадилися і відпустили на волю.

Незадовго батько спустив воду, а рибу продав панові до великих ставів, та буськи ще довго пригадували мені довгоногих капосників.

5. Вівці

На господарстві, як водилось у кожного селянина, треба було робити. Хоча батько прагнув віддати своїх синів у школу, але тодішня дійсність румунського панування на Буковині надто перечила цьому. Батько все повторяв: от коли б хоч одного вивчити, щоб з нього люди були. Поки що наміри в той час залишались лише мріями, а життя ставило свої вимоги. Щоправда старшого брата Ананія після закінчення семирічної сільської школи віддали в Чернівці, щоб оволодів ремеслом, хоча б слюсарем став, але про якусь освіту навіть мови не могло бути, оскільки румуни не допускали українців до вищих шкіл.

Василь уже був іншим – любив господарювати. Ходив у поле орати, з батьком січку рубав, коней і худобу доглядав, а влітку корови пас у полі. Григорій більше всього був під руками та помагав мамі коло хати, а на мою долю припали вівці. Вівці ж мої вівці! Скільки літ довгих провів я з вами? Небагато, може шість чи сім років.

Ще в школу не ходив, як вівці віддавались на задій до вівчарів, а ягнята залишались дома. Їх треба було пасти. Перепадало мені не раз за ті ягнята. Весною коли поля ще зеленіли, вівці паслися дома в саду. Трави було багато, але не завжди їм хотілось там пасти. Їх кортіло побігти в город до капусти чи кукурудз, або в свіжу ще молоду люцерну, а мені хотілось щоб паслися в саду біля мене, щоб не бігати мені за ними по чужих городах. Бувало, що й заганяв їх до кошари і шмагав прутиком за непослух. Так привчив їх, що коли найстарша вівця лиш підведе голову і вже прямує в город, то я тільки крикну: „Біла, де йдеш? Назад!“ – вівця, як по команді повертала на 180 градусів і прямувала в сад, а всі інші за нею.

Бувало ще й так, що сиджу собі на ганку та й на сопілці граю, коли вівці пасуться в саду. Та прийдуть до мене хлопці, мої колеги і зараз починаємо гратись. Я лише відійду з ганку, а вони зараз же нещасні в город до капусти, а часом ще й через загороду та через дорогу коло моста і в город до сусіда Бугая в люцерну. Дивлюсь, вуйко Бугай помалу, не поспішаючи іде до нас з відром у руках ніби по воду та до мого батька: „Куме, а чи то не ваші вівці в моєму городі?“ Тут батько з криком, а інколи з батоном досягне мене по ногах. Я в ту же мить як ошпарений за вівцями та прутиком виганяючи з городу, проклинаю

сердешних, що не пасуться коло хати. Горі мені було з тими вівцями, все якось не хотіли пастись біля мене.

Влітку збирались ми юрбою з цілої долини і гонили вівці в поле. Часто це була весела розвага, а головно восени, коли кукурудзи печемо на вогні або картоплю, а деколи з псами і на зайців полювали. Можливо й тому ще з малих літ я полюбив поле і воно мене тягнуло до себе. В полі була наша земля, наші ниви, там трудилися мої рідні, мої діди і прадіди. Там сапальники кукурудзу сапали, або жінці жито жали та, бувало, як сонце майже над головою стане, подасть мені мати глечик в руку і несемо обід в поле, іноді далеко аж на Бейлину. Повернемось додому, а надвечір, як гамір утихне, з поля лине пісня, часом здалека ледве доходить, та хоч болять мене ноги, але почувши її чар знову летів би туди далеко в поле. Тому я часто з охотою виганяв вівці в поле, тому що там вже був вільний як вітер.

Ще й сьогодні пам'ятаю всі дороги, майже всі ниви чи то в Новині, за Скалою, у Валінці, в Глибокій дорозі, чи за Бульбою, чи аж в Жолобах. Сходив я їх не раз своїми ногами.

Бувало, стану над скалою і люблюсь нашими буковинськими просторами. Переді мною внизу рідне село, за селом над ставом вистроїлись одним рядом високі тополі мов сторожа Шевченкова, а довкола горбисті поля, серед котрих подекуди розкинулись села. Все узгір'я за Заставною покрили зелені ліси, а на півдні в ясну погоду ген в даліні синіють Карпати. Куди оком глянеш – все ниви та панські лани. Ще й нині лину до тебе, моя рідна земле. Ти згодувала мене, сили додавала, щоб міцно по тобі ступати, щоб підчас негоди труд, холод і голод, а може й тортури зносити.

Стою і радію, а поле знову мені перед очима, знову кличе і вабить до себе. Ось вже й Бульбона – тихе глибоке зачароване озеро. Дрімає собі в долині серед поля, та інколи пробудиться, як поглине якусь жертву. Мальовнича була. З одного боку вилась звичайна польова дорога, з другого – стояв собі високий берег, а на ньому простягнулась залізниця, якою коли-не-коли човгав поїзд то в одну, то в другу сторону. Над водою стояли похилені верби, мов у воду заглядали, а при берегах місцями очерет та осика тремтіла.

Приженемо, бувало, вівці до Бульбони як сонце пригріє, а ми гайда у воду купатись, або сядемо в човен із Степаном Свищем і плинемо на другий бік у турецьку землю, в Босфор чи Дарданелли, а звідти понесе нас відвага аж на другий кінець – в Південну Америку. Ех, і мореплавці ми були!

Бачили ми не раз як під вербою терпеливо сидів рибалка – дядько Досенчук з вудкою в руках та на рибу чекає, або на самого Маковея як люди у воді за рибою підкрадались, коли вона треться і на поверхню випливає. Немало цікавого. Скільки ж таємниць в словах старого діда Харюка, що присівши на березі коло нас, муркне і почне розважно вповідати:

„Був колись у Веренчанці багатий і працьовитий, але скупий чоловік. Робив день і ніч та все було йому мало. Навіть на самий Великдень не міг всидіти дома і виїхав ще на світанку волами на поле орати. Орав на своїй ниві, та на загоні не встиг навіть крикнути на волів, як в церкві дзвони задзвонили,

а чоловік з волами в землю провалився. Давно це сталося, але й понині стоїть глибока вода, над якою лише вночі на Великдень, о дванадцятій годині лунає останній крик чоловіка „Гей! Тпруу-у, чала!”.

Слухали ми здивовано, дух притаївши, а Бульбона здавалась нам ще більш таємнича. Якось одного разу в самий полудень пригнав вівчар отару овець до водопою. Сонце пекло немилосердно, а вівці, збившись до купи, стояли на місці мов закопані та лише часто віддихали. Старенький вівчар сів собі під вербою і став на сопілці грати. Вигравав він якісь мелодії сумні, іноді й веселі, що до серця мені западали. Слухав я та придивлявся, як це він пальцями перебирає, що то так гарно грає. Не витерпів. Захотілось і мені сопілки. Докучав Івонкові Габакові, поки не зробив мені теленку-сопілку з кори вербової лози. Цілий день висвистував над Бульбою, та на другий день кора зів'яла, поморщилась і знову треба робити нову. Пізніше купив мені батько в Заставні справжню сопілку з денцем. Ніхто мене не вчив грати. Висвистував та підбирав звуки, аж поки не виходила якась примітивна мелодія.

Вже й літа минали, але з сопілкою я не розставався. Вигравав на всю долину. Мої друзі теж полюбили її. Посходяться, бувало, до мене в сад і Дюдію Касіян, і Базьо Дудчак, і Івонко Васкан, Степанко Свищ ще й наш Григорій. Всі з сопілками, як заграємо – аж верби гнутьсь, хоч вуха затайкай. Не дуже воно в нас виходило, а якийсь дисонанс у вуха різав, та ми тим не дуже журились і грали скільки було сили. Аж вибіжить, бувало, мати з рушником у руках та стане нас хрестити по плечах, а ми розбігаємось хто куди. Все ж таки полюбив я свою сопілку і здається, навіть вівці краще паслись, коли я їм пригравав.

Грав би собі й далі, коли б не весілля в селі Кадубівцях, на якому грав військовий духовий оркестр. Музика мов через поля летіла і доносилась до нас аж до Веренчанки. Не витримали ми з Григорієм, побігли в неділю на то весілля подивитись. Наслухались і надивились. Повернувши додів, я кілька днів розповідав батькові який то оркестр, як один керує, як вони всі разом кінчають, а як чудово грають кларнети. Ех, як би я мав такий кларнет!

Бувало, приїде Ананій з Чернівців, а я йому все про кларнет розповідаю. Якось пообіцяв мені брат, що можна би його в Чернівцях купити. Він навіть бачив кларнет, що коштував сто левів. Радів я, але де ж воно взяти тих левів? Погодився я з нашим зятем Григорієм Харюком ціле літо пасти його вівці. Григорій заплатить, я гроші дам Ананієві, а він мені кларнет купить. Як згода, то згода. Я дуже тішився. Вигравав на сопілці, а в уяві пальцями вже перебирав на кларнеті, вже він мені снівся. Приїде мій брат на неділю, а я вже й думаю: „ану ж може привіз, а може наступного разу?”. Випитував брата і мова не раз була в хаті, але я щось не бачив підтримки моїх батьків до гри на кларнеті. Це мене трохи непокоїло.

Тимчасом проминуло літо, заплатив мені наш зять Григорій згідно з умовою, та тільки грошей я чомусь не бачив. Мати тримала у себе. Я все дожидав кларнета, аж поки не віддав батько шкури до кушніра на кожуку. Пошив кушнір кожуку, а я замість кларнета отримав новий білий кептарик. Плакав я ревними сльозами. Скільки набігався за вівцями, скільки наколовся

в босі ноги на стерні, скільки надії, а тут мені якийсь кептарик. Так мене скривджено. Не хочу я кептарика! Та батько й маги все вияснюють та заспокоюють мене: „Ти ще малий, ще твої пальчики за тоненькі до кларнета, ще треба трошки підрости, а як виростеш, то напевно будеш мати”.

Ще довго кларнет не виходив мені з голови, а поки що я грав далі на сопілці.

6. Батьки

Батько наш, Антемійчук Теодор Василів прийшов на світ у середу 20 червня 1889 року. Вже будучи школярем, виявляв охоту до науки, через що за підмогою сільського вчителя Гошовського навіть віддали його до Чернівців у гімназію вчитися. Вчився дуже добре, був відмінником у своєму класі, та, на жаль, через тяжку і довгу хворобу був змушений залишити гімназію в якій прочився лише понад один рік. Було це ще за Австрії

Пригадував як в 1904 році відвідав Чернівці Композитор Микола Лисенко, то батько вже був між студентами, що влаштували йому гостинне прийняття і підчас урочистого привітання співали гімн „Ще не вмерла Україна”. Звідси, вже з дитячих літ у батька появився потяг до науки, як також зародилась любов до України.

Любив книжку. На протязі багатьох років назбиралось у нього чимало книжок, майже ціла бібліотека, серед яких особливе місце посідав „Кобзар” Тараса Шевченка. Кожну книжку, кожний папірець бережно і акуратно переховував, надавав їм відповідної ваги, що в свою чергу було для нього стимулом до утримання доброго порядку. Непокоеїли його різні справи: і свої домашні в господарстві, і те, що в сусіди Варвари ще нива не виорана, або й те, що якийсь жид вже відкрив нову корчму, але більш всього нуртувала його справа України, її народу, її незалежності. З приємністю згадував минуле та любив про це розповідати. Захоплювався Козаччиною, яку майже ідеалізував, а козаків за їх гордість і відвагу все згадував: „от коли б то ще раз появились такі козаки”.

Батько був начитаний. Нерідко приходив сусід Григорій Бугай, то вже в неділю засідали за столом і читали „Чорну раду”, чи „Під Збаражем і Зборовом” або „Розбійника Кармелюка”, – Старицького. Спільно обговорювали порушені теми, хоч і дещо різнилися в поглядах, бо ще за Австрії Бугай належав до кацапської партії, тоді коли батько до „Січі”. Звідси, сусід наш не дуже прихильно ставився до козаків, називаючи їх гультьіпаками, які при нагоді могли б і метрополита у Дніпрі втопити, але старі чвари забувались, сусідове ставлення до козаків часом мінялось, а дружні взаємини, спільне зацікавлення, світогляд і релігія зближали та єднали їх у багатьох питаннях.

Приходили до нас і сусіди, батькові приятелі: Івон Касіян, Івон Трач, Григорій Касіян, Степан Ільчук Івонів, Степан Ільчук Степанів та інші. Хоч нам

не було місця, де старші розмовляли, та все ж таки я часом уловлював дещо з їхньої розмови. Любили посидіти та поговорити про господарку, про поле та урожай, також ділилися спогадами про першу світову війну: хто в якому, як вони казали, регіменті служив, на якому фронті воював, скільки москалів упало під Перемишлем, а скільки полягло австрійців на річці П'яві в Італії, хто які пригоди мав і де в полоні перебував.

Були це працюючі і поважні господарі, які своїми повільними і гідними розмовами, обличчям і одягом, лише не австрійськими вусами, скоріше нагадували далеких ратаїв-слов'ян, ніж недавніх бурхливих козаків. Батько, на перший погляд, був навіть подібним до них, та можливо лише характером і кругозором дещо різнився від своїх приятелів. Був прямий, високий і в міру збудований. Походив дійсно з крові і кості мужицьких селян, та все ж таки виглядом дещо й виділявся від них. Досить сказати, що підчас першої світової війни, коли перехватили його російські війська на шляху з Давидівців до Снятина, то незалежно від цивільного буковинського одягу військові експерти ствердили, що це австрійський шпигун, а його хід, рухи, пальці і обличчя явно свідчать про перебраного аристократа. Лиш на волосок оминула батька смерть через повшання.

Справді на високій постаті спочивала овальної форми, спереду вже лисіюча голова з довгообразим обличчям виразних контурів людини зрілого характеру. Уста, чорний драгунський вус та прямий ніс і ніби спокійні, але часом бистрі очі, над якими здіймався високий лоб надавали йому гідної поваги. Характером був зрівноважений, навіть спокійний, а водночас надто принципийовий і в рішучих справах, коли сказав ні – то вже було неодмінне. До вирішення певних проблем підходив обдумано і всебічно, як сам не раз говорив: „Треба розуміти справу згори надолину”. Був досить відважним. Можна собі уявити, як підчас служби в австрійському війську, коли капрал за якусь провину наказав почистити кріса, то батько кричав як лев, схватив у свої руки того кріса і, не задумуючись, в ту же мить викинув його через вікно надвір з казарми, з третього поверху. Це був воєнний час, однак капрал не рішився вжити заходів. Взагалі ступав сміло і певно, тим більше у своєму домі на своїй землі і ніяк не зносив підпорядкування, чи якоїсь влади над собою. Щось залишилось у ньому чи то від предків, чи від його козаків, якась гордість і дух свободи, а вже принаймні на своєму подвір'ї почував себе як у фортеці. Незалежно від гордості і відваги батько був разом з тим вразливим і сентиментальним. Насамперед коли вже йшлося про Україну, про її долю душив у собі якийсь глибокий жаль, вже не кажучи про „Кобзаря” Шевченка, котрого майже половину напам'ять знав і котрого нам читаючи, нерідко захлипувався, а з очей котилися сльози.

Мати наша Антеміїчук Мафта Ананієва родилася 21 червня 1891 року також на Буковині в селі Веренчанка. Була це звичайна господиня середнього зросту, привітна й розмовна, в лиці і очах якої світилась ще радість, що легко мінялася смутком і плачем зі сльозами, а в голосі відчувалась якась доброта і ширість. Вміла читати й писати по-українськи, проте книжками не захоплювалась, можливо тому, що цю цікавість вже заспокоював батько, а може

й те, що надто дбаючи про нас, віддавалась всякій роботі в хаті і коло хати. Розумілась на господарських, сільських та обрядових справах. Була свідком різних розмов, знала долю нашого народу і це власне її насторожувало, щось відчувала своїм серцем, що зазнає страшної втрати, що діти її – сини дорогі розійдуться від неї назавжди і не побачить їх ніколи. В труді ліга проминали.

Вже ранньою весною бралась до роботи в городі: тут на капусту приготувати, там цибуля і часник, тут петрушка, морква, а там ще на квіти не скопано. Літом дома і в полі, а тут ще і коноплі треба намочити в Бульбоні, пізніше висушити, скіпати і на прядиво приготувати, вже не кажучи восени, коли з поля все звозилось додому і на подвір'ї було повно роботи та навіть зимою крім загальних обов'язків випрати і всіх нагодувати ще й полотно чи сукно на кроснах робила.

Не мала відпочинку, та не скаржилась. Все зносила і приймала так як велося в надії на краще майбутнє. Жила для своїх синів. Ми – її щастя і надія. Бували часами сімейні труднощі і драматичні переживання: то з дівчатами, якого зятя вибрати, то судові справи, в яких правувались з вуйком Папіжом за поле, то в господарці щось не повелось, але якось спільно зносили ці всякі негоди. Переживаючи різні ситуації, можна було зауважити, що батько надто шанував нашу маму.

Любив батько оповідати. Бувало, осінню чи зимою довгими вечорами коли в хаті була ще якась робота, згадуючи свою молодість чи бувальщину наших дідів, з охотою переходив на Запорізьку Січ, козаків, гетьманів чи гайдамаків. Заслухувались ми не раз, як яничари напали зимою на Січ на саме Різдво, а запорожці їх вирубали і в Дніпрі з водою пускали, як Хмельницький ляхів прочесав, як Україну віддав москалям та врешті як гайдамаки ножі святили, або герої в нерівному бою під Крутами лягали. Ми захоплювались мужністю Остапа Бульби на тортурах, твердістю Гонти як муки зносив, або козаком Микитою Галаганом, якому ляхи насипали жару за халяви, а він ані слова, де Богданові головні сили.

Бували розмови у нашому домі про Петра і Катерину, про революцію і січових стрільців, про голод на Україні в 1933 році, про пацифікацію і про Сибір. Все це батька гнобило, йому в голові не містилось, як це міг упасти такий славний народ, як він живе стільки років у неволі і чому терпить так довго. Любив свої сторони, своє тихе село та часом уболівав, що то село аж надто тихе, що люди покірні і до всього байдужі, тому знову вертав до козаків: „от, коли б тепер такі були”, або сумно наспівував собі пісню:

Вже більше літ двісті,
як козак в неволі...

Ще за Австрії то який мирився з положенням, але за Румунії ніяк не міг призначитись до ганебного стану окупації, тому румунів не любив, а також не терпів їхньої мови. В актуальних політичних справах розбирався, як на той час, непогано. Неділями чи в свято люди ходили в церкву, на весілля або в гості,

тоді коли батька можна було побачити, як сидів на ганку в білій довгій сорочці в широкому поясі і з газетою або книжкою у руках. Читав регулярно газети: „Самостійність”, „Раду”, а згодом „Нову раду”, які виходили ще за добрих часів Румунії.

Слухали ми свого батька і вірили його кожному слову, що батько ствердив – воно так і було, для нас то свята правда. Я також вже не раз вітав у степу на буйному коні з шаблею в руках та рубав татарина, ляха або на морі топив яничара, а степи, Дніпро вже здавались мені недалеко,десь там на сході зараз за Дністром. Всім нам з дитячих літ представляв батько ті події і проблеми по-своєму як умів, а я нишком вже і твердив собі: от як тільки виросту, ніхто не буде мені страшним, а в небезпечному положенні буду твердим як сталь, як Гонга, як Галаган!

Та були це лише звичайні дитячі мрії, все ще було так далеко. Поки що переді мною нікали вівці та ягнята, а школа вже стояла за плечима.

Розділ другий

Ш К О Л А

1. Рідна мова

Наслухався я батькових розповідей чимало про його навчання в школі, котре захоплювало мене вже з ранніх літ мого дитинства. Ще в дошкільному віці батько зумів пробудити мою охоту до зошита і цікавість до книжки. Пам'ятаю мої перші спроби писання. А було це ось так.

Сидів я собі на лаві, а переді мною на вікні стояла пляшка від олію, на стінці якої був викарбуваний якийсь довгий і незрозумілий напис. Заглядаючи у вікно, щось прийшло мені в голову, чи не міг би я переписати, вірніше перерисувати це слово і нанести його на папір. Знайшов олівець та й взявся за роботу. Довго я сидів над тим завданням, все ж таки добився свого. Пам'ятаю, який важкий і незручний був олівець, зате батько й брати похвально оцінили мою працю, що підбадьорювало мене до наступних вправ з олівцем.

Згодом батько роздобув для мене український буквар, в якому за допомогою братів я навчився пізнавати окремі літери, а пізніше складати їх у окремі слова і помалу читати: „ліс”, „ніс” чи „ лис у норі”. На шостому році мого віку я вже досить добре знав свій буквар, а на сьомому – придбали для мене ще й румунський буквар „Abecedar”, котрий мені ще краще подобався своїми кольоровими картинками. В ньому віршик „Doi moși, doi cocoși”² аж на пам'ять знав, бо на картинці сиділи два бородаті дідики на візочку і реготались, а запряжені два півники гнали кудись у невідомий світ. Сів би і я собі з ними!

Незабаром перед школою пошила нам мати білі сорочечки та готувала торбинки на книжки й зошити, а ми з Григорієм дожидали того дня, коли-то батько відведе нас у школу. До Богородиці вже залишалось недовго, а там по святах – і в школу. Підійшов цей очікуваний день в понеділок 2 вересня 1935 року.

Школа наша була досить далеко, а добратись до неї треба було пройти різними вуличками, стежками, тому-то батько відвів нас, показав дорогу і зареєстрував. Там вперше побачили багато дівчорі, вчителів, почули румунську мову. Ніби я радувався, що вже буду вчитись, одначе, коли батько відходив, нас залишаючи, на душі чомусь ставало сумно аж до сліз.

Починалися перші дні мого довголітнього навчання. Тепер вже батько нас не водив. Тут замість батьків була вчителька – наша паня. Приступаючи до науки, спочатку писали ми прямі палички, пізніше похилі, а там ще якісь гачки аж поки не виходили окремі літери румунського алфавіту. Abecedar я вже знав, але найгірше було з мовою. Як же можна було вчитись, коли ми ні слова не розуміли, що наша паня до нас говорить.

Невесела то була наука тим більше, що вчителі вже з перших днів брали пруті в руки. Добре пам'ятаю, як ми по одному слову заучували і цілим хором

² Два дідики, два півники (рум.)

вимовляли: Această este masă, această este carte...³ Можливо це було смішно, а пізніше й трохи нудно, але метод не зовсім поганий, бо приблизно за півроку ми вже досить добре розуміли нашу паню та й самі потроху дещо відповідали по-румунському. Все ж таки я розчарувався. Дома вчився по-українському, думав у школі вже все буду знати, а тут виявилось, по-українськи навіть розмовляти не можна. Проте, батько таки заохочував мене до українського, а особливо до „Кобзаря”.

От, каже, навчися напам’ять „Ой чого ти почорніло зеленее поле”, або „Розриту могилу”. Невдовзі підійде румунське свято 10 травня, в школі буде концерт, на якому ти продекламуєш Шевченка. Вчився я вперто. Підійшло це свято 10 травня – день приходу до влади першого румунського короля.

На дворі стояв теплий сонячний день. Всі класи вишикувались на шкільному подвір’ї і після певних церемоній заспівали румунський гімн Trăiască regele⁴, а також з пісню піднімали прапор на стовп, що височів серед подвір’я. Вчителі і директор виступали з пишними промовама, в яких майже кожний завершував вигуком: Trăiască România mare și tare!⁵ Тут виступав шкільний хор, котрим керував учитель Дмитро Діаконович, якого по-румунськи звали Думітраке і деякі учні декламували, лише мене чомусь ніхто не кликав і не велів виступати. Помалу починав розуміти...

Відносно моїх успіхів, то в першому класі вчився я добре. Був старанним і на уроках уважним, а це тому, що полубив я нашу вчительку за те, що деколи говорила до нас по-українськи. Всі ми призвичаїлись до неї, а її теплоту і певне співчуття ми добре розуміли. Це була дружина вчителя Яна Діаконовича, яку ми звали просто Янихою. Огож по довгій і нудній румунській науці бували дні, коли ми надзвичайно радувались. Це саме тоді, коли наша паня, будучи в доброму настрої, пообіцяє нам сьогодні казку розповісти по-українськи. Ми з радощів аж підскакували.

Десь на останньому уроці прийде та довгождана хвилина, а паня спокійним голосом: „Сидіть, діти, тихенько, а ти, Бортник, перевір лише, чи добре зачинені двері”. І почне розповідати не з абиякою майстерністю: „Був колись...” чи то про Тромсина, чи про дванадцять братів-лебедів.

У класі робилась мертва тиша, ми слухаємо мов зачаровані, слухаємо наше слово, нашу рідну мову. Це більше любили ми нашу паню, неначе відчували, що в наступних класах вже буде інакше. Воно й справді так було. А пані Яниха ще довго залишалась у наших спогадах, та на жаль вона вже нас не вчила.

³ Це є стіл, це є книжка (рум.)

⁴ Хай живе король (рум.)

⁵ Хай живе Румунія велика й сильна! (рум.)

2. Наука не без бука

У другому класі нашим учителем був директор школи – зрумунізований українець пан Райлян. На відміну від незабутньої пані Діаконович був недобрим чоловіком. Такий собі низький, товстий з довгими бакенбардами і лисою головою. Не так вже він пильнував науки, як за найменшу провину карати та бити. Шмагав нас різко по руках, по плечах, а то й по чім попало, через що боялась його ціла школа як вогню.

Бувало, велів всім вийняти з торбинок читанки і по черзі читати, а іншим слідкувати і уважно слухати. Сам кудись виходив на годину чи й дві, а повернувшись, зараз питав хто не слухав і розмовляв. Якщо хтось, переважно з дівчат, поскаржився, що мов Фесюк чи Кохан розмовляв, то зараз же випере пругом, а якщо ні, то і цілий клас достане на руку. Порою впадав у фурію, клав учня на крісло і перішив буком по задку аж пір'я летіло. При цьому вживав ще відповідних висловів: *măi măgarule, boule, tâmpitule, tâlharule, dobitocule, potlogarule, golanule*⁶ і інших, що були досить модними в тодішнього учителя. Ми мусили призвичаюватись до такої дисципліни, до розлюченого крику. Замість ласкавості і добродушності, як то було в першому класі, тепер панувала тут жорстокість і страх.

Попадало й мені не раз від цього директора. Пам'ятаю як питав мене табличку множення. Все крутився довкола сімки: 7 x 6, 7 x 8. Я знав, що 7 x 8 - то 56, але 8 x 7 чомусь затявся і не міг відповісти. Дістав я два прутки на долоні, але вдарив мене так сильно, що прут стягнув вище долоні аж до ліктя. Відчув я нестерпний біль, що стискав мене аж за серце і зараз же заплакав. Мої руки спухли і хоч з часом біль уступив, але синці вище долонь носив ще зо два тижні. Часом любив пробувати свіжі різки. Принесе лише шкільний слуга, вуйко Фесюк або котрийсь із учнів нові різки – директор зараз же їх пробує. Знаючи добре своїх учнів-жертв, навмисно питає щось кого-небудь. Або велить речення сказати і тут же нагода до випробування. Ми вже вміли будувати такі речення, як „Кінь тягне віз. Корова дає молоко. Собака гавкає.” Але хто сказав „Квітка пахне” або „Соловей щебече” то це вже було дуже добре.

Якось одного разу завітав до нас додому мій учитель-директор Ніколає Райляну, як він себе називав. Батько був якраз на подвір'ї, а він ще з воріт став викрикувати „Слава Україні, воля Україні!” Батько аж задеревів, коли побачив на нашій хаті, на ганку цей напис. Не знаю котрий то з братів Ананій чи Василь взяв велику лупу і як сонце пригріло, випалив на дереві великими літерами „Слава Україні! Воля Україні!”

Батько почав виправдуватись, обіцяючи, що велика кара їх чекає, як тільки появляться то так виб'є, що аж почорніють. Брати в той час повтікали і десь поховались. Хоч я був ще маленький, але цей факт загострив увагу досвідченого

⁶ Ти осле, воле, дурню, розбишако, болване, злодію, дрантогузе... (рум.)

директора, а його бачне око вже стежило за мною в школі, Якось я перебрів той другий клас, пізніше перейшов у третій, четвертий і п'ятий. Щоправда переходив я в наступні класи, та увага директора зробила своє, а вчительський нагляд за мною посилювався. В четвертому і в п'ятому класах вчила нас румунка пані Баделуца. Ніби добра була, проте я знову не мав щастя.

Виховуючись в такій школі, учні мимовільно гуртувались і дружили між собою. В умовах насильства і безпощадності різки виникала якась потреба зближення і єднання. Не залишився і я осторонь свого товариства та згодом находив все нових товаришів. Окрім моїх друзів Василя Фалібога та Василя Бортника були в мене й інші колеги-однокласники, як: Юрій Кохан, Василь Закраєвський, Юрій Скрипник, Степан Кохан, Василь Фесюк, Василь Гоменюк, Григорій Масикевич, Івон Васкан, Григорій Монюк, Григорій Охрим, Юрій Мельничук, Василь Дрещан та дівчата Катерина Гурняк, Євгенія Томін, Настя Фрищ, Катря Досенчук, Фрозина Масович, Настя Барладин, Настя Соколюк та багато інших. Не бракувало в мене друзів і з інших класів, як: Юрій Дребот, Юрко Касян чи Степан Свищ. Всі вони, як здається, також цікавились мною можливо тому, що в пісні я не відставав, або й тому, що будучи дещо обізнаним з історією України, я інколи любив розповідати про козаків, Запорізьку Січ або про Довбуша чи Кармелюка.

Так непомітно між своїм товариством впливав на поверхню, де підстерігала мене пильність учительського персоналу.

3. Більшовик

Мій Abecedar, як я вже згадував, приваблював мене своїми картинками. Полюбив кольори і мені дуже хотілось малювати. Зараз я малював уже й кольоровими олівцями, та в нашому класі був ще один учень – Василь Фалібога, який малював краще всіх. Тепер я познайомився з ним ближче, а пізніше й подружили ми, через що я вже навчився від мого товариша дещо більше. Виявлялось, що його якийсь там племінник Теодор Фалібога був справжнім художником і деякі знання передав моєму товаришеві, а той в свою чергу з охотою ділився зі мною.

Помалу я довідався, що є така фарба як акварель, якою можна на папері малювати, що можна також олівцем рисувати, врешті, що можна кожну картинку і навіть портрет перерисувати, лиш треба його на маленькі квадратики розбити. Таких знань школа нам не давала.

Я веселився, та час від часу завзято малював, а як кажуть в міру їди апетит зростає. Я дедалі більше цікавився фарбами, олівцями та папером. Тоді-то почав я приходити до мого вуйка Дмитра Васкана та заглядати на малюнки-пейзажі у вітальні, котрі виконав саме той художник Фалібога. Ох, і захоплювали вони мене. Мій товариш, як ми його звали, Базьо Фалібога, приносив, бувало, в школу поштові листівки-репродукції різних іноді й чудових картин. Я зараз же

виривав їх від нього і забирав додому, щоб поповнити свій альбом новими малюнками.

Бувало, одну репродукцію перемальовував у альбомі по три, по чотири рази, а воно все мені не виходило. Я розчаровувався, деколи злостився і нарікав на себе. Скільки я не старався всім деталям надати олівцем виразного контуру, та маюючи фарбою, вона чомусь розлазилась, а висихаючи, все закривала. Хто ж би то міг порадити моєму горю? – Ніхто. Бувало, що й кидав усе і залишав на деякий час, та знову приходила якась охота щось малювати.

Захотілось мені також малювати по стінах. В хаті, звичайно, не можна. Оскільки стайня у нас була велика, а в середині також вибілена, то я рішив на стіні над жолобом, де стояли прив'язані корови картину намалювати. Аквареллю прямо на стіні. До речі, я вже підріс і був далеко за межами Буковини, а малюнок ще довго стояв, аж поки стайню не розвалили підчас колективізації.

Пробував також у книжках малювати. Для цього найкраще підходив підручник з історії. Там були різні картинки з історичних подій, як також портрети румунських господарів. Думав собі, тут все правильно нарисоване, варго лише покрити фарбою – як рисунок перетвориться в живу картину. Одначе живих картинок також чомусь не виходило.

Якось певного разу на уроці історії проробляли ми тему про молдавського господаря – Стефана Великого. Наші підручники лежали відкритими на лавках, тоді як пані Баделуца, проходячи біля мене, зауважила, що в моїй книжці Стефан Великий увесь помальований. На голові золота корона, а все лице так замальоване, що й годі пізнати де очі, ніс чи борода. Тут я попав. Знову достав на всі лади, а мій поступок ніяк не об'яснявся зацікавленням до малювання.

Я вже давно спостерігав, що вчителі все чомусь дають мені гірші оцінки. Почалось це ще з другого класу. Тепер вже будучи в четвертому, я старався добре вчитись, проте вчителька Баделуца завжди ставила мені посередні оцінки. Слід зауважити, що згідно з тодішньою румунською системою освіти учням давались оцінки від 1 до 10. Правда одиниці і двійки майже ніхто не ставив, але 3 – це було дуже погано, 4 – погано, 5 і 6 – посередньо, 7 і 8 – добре, 9 – дуже добре, а вже 10 – надзвичайно добре.

Пригадую, як на уроці рисування наша вчителька веліла нам нарисувати олівцем слимака. Нарисував я його непогано з раковиною на спині, ще й двома ріжками на голові. Пані, як звичайно кудись вийшла, а хлопці зараз же до мене пооглядати рисунок. Мій сусід Юрій Кохан також з проською, щоб і йому нарисувати. Я пристав на це з охотою. Через кілька днів дістаємо свої рисункові зошити з оцінками і, на моє здивування, я побачив, що мій сусід дістав 9, а я – 5. Тепер вже добре розумів, що це якась несправедливість, хоч дещо догадувався, але що, чому і через що, то я ще точно не знав. Вияснення довго не прийшлося ждати. Як вже зазначалось, в школі не вільно було розмовляти по-українськи, та все ж таки ми між собою розмовляли тільки по-українському.

Не забуду того, коли мій сусід підчас уроку щось питав мене, а я відповів, що не знаю. Оце „не знаю” зачула наша вчителька і зараз же підійшла до мене

та й почала бити прутом по плечах, повторюючи „не знаю, не знаю”. Коли вдарила перший раз, третій, четвертий, я став закриватись рукою, що її ще більше драгувало, мов як я смію руку простягати і тоді вже била по чому попало. Тоді-то вперше ми почули незвичайну лайку і ненависть нашої пані. Якось я витримав ті різки, а вона знову до мене:

– Măi bolșevicule! – тобто, ти більшовику! – Ти розмовляєш по-українськи? Ти хочеш України? – вимахуючи мені перед очима прутом, а далі, стугаючи ним об підлогу, продовжувала:

– Тут Румунія, а Україна там, за Дністром! Як тобі щось не подобається, то марш за Дністер! Тут будеш говорити по-румунськи!

Măi bolșevicule! Ще не раз почую я цей оклик до мене. Треба додати, що слово „більшовик” в тодішніх румунів мало інше значення ніж то, наприклад, „більшовики труднощів не бояться”. В це слово вкладалось поняття бунтаря, бандита, розбійника, а вживалось його румунами до непокірного українця, незалежно від того, чи був комуністом, чи ні. Безжалісна була ця пані у відношенні до мене. При найменшій нагоді виявляла своє презирство до всього українського. Показовим може засвідчити такий малозначний факт.

Якось одного разу проходив у нас урок географії. Пані Баделуца, закликавши мене до дошки, на якій висіла карта світу, веліла показати Європу і її країни. Я любив географію і до уроку добре приготувався. Все розповідав і показував з таким захопленням, що захотілось мені ще й про Америку кілька слів додати. Як тільки перейшов я на Західний континент і вимовив перше слово Америка – тут же підскочила до мене вчителька з прутом і зараз же мене ним по плечах.

– Марш на місце! Ти більшовику! Бач як приготувався. Навчили його.

Тільки тоді я зрозумів, що це все за мою українську вимову „Америка”. Я повинен був сказати по-румунськи „Амیریка”, а тут виглядало, що хтось мене там дома ще вчить. Саме це вчителів непокоїло.

Пані Баделуца (в капелюшку). Веречанка 1938 р.
 Зліва сидять: перший - автор, четвертий - Василь Бортник, шостий - Василь Фал'бога.
 В другому ряду зліва: Катерина Гурняк, Євгенія Том'їн.

Незалежно від цих збиткувань, я таки в школу ходив і вчився та деколи скаржився батькові, який, як би не мати, зараз би прорвався у ту школу і вже поговорив з ними. Так минали дні, а батько інколи потішав мене: „Терпи синку, а підростеш – отаманом будеш,” аж поки не прийшов 1940 рік.

Закінчив я той п'ятий клас і якраз перед канікулами на прощання, наша пані ще до нас промовляла:

„Ви знаєте, діти, зараз такий час неспокійний. Огож ходіть до церкви і Богу моліться, щоб війни не було. Ми від'їжджаємо в Румунію, але по вакаціях повернемо і знову зустрінемося з вами.”

Жаль нам було розставатись з нашою панею, бо на протязі двох років ми вже й при звичаїлись до неї, тому мене також щось стискало за груди. Минули вакації, минув сороковий рік, після котрого ще вертали деякі вчителі з Румунії, одначе нашої пані Баделуци ми вже більше не бачили.

4. Далекий Сибір

В тих часах село Веречанка було вже досить велике, десь біля 1200 господарств. Розкинулось воно по обох боках уздовж шляху, що провадив з села Киселева до Заставни, а далі по горбах і долинах, над ставами та вздовж залізниці – всюди, де тільки людина знаходила більш вигідні природні умови: над річкою, коло шляху чи в затишку проти сонця там і осідала, будувалась.

Коли воно виникло – цього не знаю, але судячи по сусідньому містечку Заставні, що бере свій початок вже від кінця XVI століття, то можна би припустити, що Веренчанка виникла мабуть на якомусь шляху, що вів до Заставни також в тому часі. Правдоподібно в 1589 році. З усних оповідань, які ще здавна доходили до наших батьків виникало, що першим поселенцем був якийсь господар Веренько, звідки й пішла назва села Веренчанка.

Ще й донині стоїть у Веренчаєці старенька церква побудована в 1794 році капітаном Зотовом. Керуючись розмірами церкви, можна також припустити, що вже тоді підчас її будови село повинно було нараховувати не менше як 500 господарств.

Більш вірогідною справою можна уважати розповідь наших батьків, яким передали їх діди – свідки панської неволі, про той день, коли-то люди робили на панському полі, а хтось приїхав і оголосив, що люди від нині вільні. Годі-то всі кинули знаряддя об землю та з тих радощів гуртом заспівали. Пани затримували, вже й обіцяли заплатити, щоб тільки до вечора доробили, та люди всі потягнули додому. Як відомо панщина була знесена в Австро-Угорській Монархії в 1848 році. Ехо тих подій ще доходило до наших батьків і зберігалось в усних оповіданнях.

В кожному разі після знесення панщини в селі наступило соціальне розшаровання яке весь час поглиблювалось і, дійшовши до наших днів, воно вже було виразно помітним. В селі проживала величезна більшість бідноти, яка топталась на своєму клаптику землі, або тинялась по заробітках на панських ланах і залишалась у злиднях та безпросвітній темноті.

З другого боку були в нас аж три панські двори – великі дідичі до того жида, які посідали незмірні лани найкращої землі. Крім згаданих прошарків великих землевласників та сільської бідноти до населення Веренчанки входили ще й посередні групи більш заможних і середніх господарів, а також сільська інтелігенція, до якої належали насамперед учителі, лікар, начальник села, нотар, поштар та духовенство. Громада доповнювалась ще доброю кількістю жидів-шинкарів та всяких торгівців, що різними способами полювали на гріш селянина та набивали свої гаманці. Не бракувало ковалів, шевців та інших майстрів, які водночас займались ремеслом і трудилися на полі. Все село було підпорядковане одній владі, на сторожі якої стояла румунська жандармерія.

Ще за Австрії, коли шкільництво було на рідній мові, то українське слово якоесь проникало в мужицьку хату, але за часів румунської окупації ці скромні досягнення були поступово ліквідовані. Румунська освіта, яку можна було винести із семирічної початкової школи, стояла на низькому рівні, а й до того мало хто міг її здобути на чужій незрозумілій мові. Тепер про українську мову і згадувати не приходилось, тим більше, що румуни часто повторяли: „Гей, чоловіче, чого тобі ще не вистачає? Маєш кулешу на столі, то ж якої тобі ще України потрібно? Нагодуй свою сім'ю і будь задоволений тим, що маєш.” Такі поради часом давали людям деякі наші вчителі, а вже частіше повторяла їх жандармерія.

Не дивно, що серед значних груп наших селян ще панував погляд, що мов нам освіта не потрібна, попом чи дяком і так не станеш, а до плуга вистачить те, що батьки навчили. Проте українське відродження не загинуло. Жило воно в наших звичаях, піснях і дедалі проникало в спортивні гуртки серед молоді. Джерелом цього відродження була українська література, що головним чином приходила з Галичини.

Появлялась і деяка більшовицька пропаганда, носієм якої був тоді Дмитро Васкан. Однак комуністичні брошури чи газети не дуже знаходили своїх прихильників серед освічених груп, а також і серед бідноти, оскільки вона була малограмотною. Все ж таки війна в Абіссинії, Іспанії, події на Закарпатській Україні і упадок Польщі побудили наших селян до політичних міркувань, а особливо збільшилось зацікавлення до Галичини, яку вже зайняла тоді більшовицька армія. Саме тоді оживились і ширились усякого роду фантастичні оповідання про добро і рай, які принесла нашими братам за Дністром Червона Армія з Москви від Сталіна.

З Веренчанки до села Бурівців недалеко, там уже й границя, а за границею армія-визволителька. Тому-то наша молодь, переважно сміливці з бідняків, почала з Буковини втікати за кордон до братів-визволителів. З наших околиць пішли і по нині пропали наші недалекі сусіди: Василь Чунківський, Григорій Луцок, Василь Машкур та деякі інші, котрих там вже підстерігали визволителі, зараз же арештували і відправляли на Сибір. Тоді-то зник наш згаданий художник Теодор Фалібога, якому й сьогодні винен я частинку своєї вдячності. Звідси й пішла поголоска, що там одначе мусить панувати велике добро і воля, якщо з наших утікачів ніхто не вертає. Прокомуністичні настрої ширились серед населення.

Варто згадати, що внаслідок стародавніх ще патріархальних традицій, самобутньої культури та християнської моралі – любові до ближнього, або як ствердив би прихильник іншої філософії, внаслідок відсутності передового марксистського озброєння серед сільської бідноти, люди жили в згоді і якогось антагонізму між бідними та багатими тим більше серед українців не відчувалось.

Поряд із заманливими вістями, кружляли також погляди, що поява Червоної Армії – це нужда і голод, а за нею арешти, вивіз на Сибір, страждання і смерть. Недаром будучи з батьком у Хрещатику, коли за Дністром вже запанувала, як у нас казали, совітська влада, ми зауважили потрясаючу картину.

Отож на світанку, ще до сходу сонця люди, які прийшли з далеких сіл до монастиря, чомусь повиходили на круту стежку, що простяглася за монастирем над стрімкою горою та звивалась дедалі вище, звідки внизу виділи Заліщики. Що ж воно такого? Пішли ми з батьком також за людьми. За Дністром вже ген за містечком, далеко на підвищенні стояла залізнична станція. Всі встромили свої погляди туди і смутно дивились. Деякі плакали, інші хрестились і стривожено пошепки обмінювались словами „людей вивозять”.

Добравшись високо на гору, ми побачили довгий товарний поїзд, що мабуть готувався в далеку дорогу. Здається кожний відчув, що там наші брати, сестри. Куди завезуть їх? Де вони зупиняться? Холодний Сибір, страшний Сибір. В тій ранковій тиші поїзд повільно рушив у свою дорогу, а до нас лиш доносився глухий невірзаний крик з вагона : „Жінко, уважай на діти!.. Маму!..”

Якийсь страх, ненависть, смуток і жаль огортали нас, а люди на всій стежці стояли мов закопані. Стояли і плакали. Внизу вже дзвони відізвались, а поїзд помалу зникав з нашого виду.

Чутки про Сибір доходили дедалі частіше. Нарешті вагання і сумніви розвіялись, коли 28 червня 1940 року Червона Армія вступила й до нас на Буковину. Народ справді вітав цю Армію. Вже майже з перших днів в селі починались мітинги, як у нас казали віче. Сталінські пропагандисти на всі лади розхвалювали радянський лад, який несе справедливість, братерство і рівність та підносили до небес великих вождів Леніна, Сталіна. А вже стереотипно лунали вигуки: „Товариші! Це все ваше! В нас немає панів, поміщиків, у нас всі рівні! Від нині вся земля ваша! А хто не робить той не їсть.” Люди раділи і майже що тижня селом лунало могутнє: „Ураа! Уррааа!...”

І справді панські лани стали ділити й роздавати людям, котрі пізніше разом зі своїм доробком треба було віддавати назад до колгоспу. Починалась активізація бідноти. Дмитро Васкан вже літав на сьомому небі. Ходив по селі та вигукував: „Бідні догори, багаті надолину!” Та підчас формування влади на селі, зараз же був назначений головою сільради. Недовго порадувався неборака. Як і слід було чекати, чорні хмари вже збирались над селом. Не пройшло багато часу, коли лихі вісті про Сибір все частіше тривожили людей.

Так одного неспокійного ранку дійшла до нас сумна новина, що цієї ночі вивозили людей. Хто? Кого саме? Колишнього начальника села , двірника як у нас називали, Григорія Масовича, нашого сусіда та теперішнього голову сільради, Дмитра Васкана. Характерно, що Масовича самого хоч мав жінку й діти, а Васкана – голову сільради цілою сім'єю, з жінкою та двома дітьми. Того Васкана, котрого ще недавно переслідували румуни, котрий так щиро агітував та проповідував більшовицький рай, а тут за першою мітлою несподівано попав жертвою сталінського терору. Попав і слід за ним пропав. Так розправлялись визволителі з нашими незрячими братами.

5. Олімпіада

Для нас діввори всякі військові події були захоплюючі. Любили ми військо оглядати, як воно марширує, яку зброю має, який мундир носить, а також радували нас високо в небі літаки. Ще в тридцятьдев'ятому ми пасли вівці в полі, коли одного ранку дивимось, – а над полями низько літаки летять. Здавалось, мов би із Заліщиків та все кудись на Чернівці. Ми вже знали, що

останні польські частини переходили в Румунію. Все це нас цікавило і від того часу часто заглядали за військом та за літаками.

Окрім цього нас ще непокоїла школа, яка невдовзі мала розпочатись, а тут ще й говорять, що все буде по-українськи. Я теж з нетерпінням дожидав того дня, коли знову підемо в школу. Ми закінчили п'ятий клас румунської школи, проте незалежно від цього нова шкільна влада всіх нас завершила знову в п'ятий клас. І не даремно.

Як виявилось, навчання дійсно пішло на українській мові. Разом з тим у нас появились предмети російської та німецької мови. Це нам дуже подобалось. За Румунії ми про якісь інші мови навіть і не мріяли. Думав, тепер буду першим учнем у класі, адже я вже знав по-українськи читати й писати. Щоправда, був я майже відмінником та крім мене найшлися й інші, які ще краще вчилися. Я не міг, наприклад, позмагатись з Катериною Гурняк, Василем Бортником, чи в арифметиці з Григорієм Мельничуком. Ще цікавішим стало навчання саме тим, що майже кожної години, залежно від предмету, приходив інший вчитель. Раніше ми цього не знали. Нашим класним керівником була Марія Мойсієвна. Це не те, що пані Баделуца. Тепер уже не вільно учнів різкими бити і на перший погляд здавалось, що це приведе до повного розладу, але дисципліна однак була.

Не дивлячись на ці позитивні сторони, мої сподівання не всі справдилися. Я все думав про історію України, та в нашому класі про козаків щось не дуже вчили. Замість цього нас чомусь учили історії Стародавнього Світу: про Єгипет, Вавилон, Фінікію тощо. Натомість можна було багато дізнатись з української літератури, яку викладала наша незабутня вчителька-мама Катерина Яківна Суярко. Тепер я міг читати вірші Шевченка, та й не тільки те, деякі мусив навіть на пам'ять знати, як: „На панщині пшеницю жала” або „Як би ви знали, паничі.”

По деякому часі ми вже виразно бачили ту величезну різницю між старим відсталим румунським, а новим радянським шкільництвом. Як приємно було на душі, коли замість якогось *Șinele lată*⁷ тепер писали ми „Десь у горі курликали журавлі.” Крім нашої рідної мови інші предмети, як: арифметика, ботаніка чи навіть географія цілком різнилися від подібних румунських, а взагалі, то вся наука була на значно вищому рівні. Це мене Захоплювало.

Вже й пісні наші на уроках співу інакше звучали. Лише подумати, що ще недавно в школі, в тому самому класі, де пані Баделуца різкою вимахувала, сьогодні вже не тільки розмовляти, але й співати можна на всі груди нашу українську пісню. Щоправда співали ми здебільшого революційні пісні про Ворошилова, Будьонного, Сталіна і їм подібних, але могли собі втяти „За городом качки пливуть” чи „Розпрягайте, хлопці, коні.” Коротше кажучи, все йшло добре і весело. Я навіть складав присягу: „Я юний піонер СРСР...” і дістав червоний галстук.

Якось зближалось вже півріччя нашого навчання, як ми почали готуватись до районної шкільної олімпіади, що мала відбутись у Заставні. Учні старших

⁷ Собака гавкає (рум.)

класів приготувляли пісні, танці тощо. Мені Катерина Яківна запропонувала продекламувати вірш „Як би ви знали, паничі” Шевченка. Я „Паничів” уже знав і мені хотілось би щось про козаків або про Довбуша прочитати. Правда, вчителька віднеслась скептично до мого вибору, але з часом погодились ми на „Гамалію” Тараса Шевченка.

Приготувався я непогано. Козаки, турецька неволя, Чорне море і завзятий отаман – це моя мрія. Між іншому я вже давно знав „Гамалію” напам’ять. До цього мене ще батько приготував, а зараз Катерина Яківна вимагала лише чіткого виразу і художнього відображення тих славних подій.

Відбулась олімпіада. З’їхались учні зі всіх шкіл цілого району, прибуло також багато вчителів. Виступали гуртки хорів, танцювальні, музичні та інші. Надивились ми на жваві українські танці та наслухались всяких нечуваних пісень. Була також декламація віршів про Сталіна, Леніна, дещо й Шевченка та Франка, однак щось подібного до „Гамалії” я не чув. Це мене ще більше заохочувало і додавало певності на успіх.

Нарешті дійшла черга і до нашої школи. Ми вже почули оголошення про виступ учнів неповно-середньої школи села Веренчанка. Програма наша розпочиналась хоровим співом, в якому і я брав участь. Зараз за нашим співом закрилась завіса і хтось на авансцені голосно промовляв: „А тепер учень п’ятого класу Антеміїчук Теодор продекламує вірш Тараса Шевченка „Гамалія.” Мене мов гарячою водою облило, адже я щось такого ще ніколи не робив, та Катерина Яківна підбадьорила мене, а тут вже й завіса відчиняється.

В залі, як мені здавалось, було море дітей і вчителів, а на самому переді ще якась комісія сидить за столом. Нарешті запанувала якась лиходійна тиша, та підходячи на передню сцену, мені здавалось, що чути кожний мій подих, навіть як серце б’ється. Коли почав першими словами „Ой нема, нема ні вітру, ні хвилі із нашої України...” мій голос чомусь аж затремтів. Проте, продовжуючи далі, хвилювання і страх відходили, а великий зал наповнений діворою представлявся мені неначе море, на якому і я вже на байдаках гуляв з козаками. Дійшовши з Гамалією аж до фортеці братів визволяти, я зі всієї сили крикнув „Ріж і бий! Мордуї невіру-бусурмана!” – та в цю хвилину мов із землі виріс товстий дядько-комісар, який сидів за столом в комісії, підняв руку, – і спокійним, але рішучим голосом сказав „достіть.”

Я було розгубився, та зараз уклонився і повернув за куліси. Щось мені аж в голові закрутилось і, мов підстрілений птах розглядав, що то діється. Заледве успокоївся, як на сцені вже виступи продовжувались. Невесело обійшовся цей випадок для Катерини Яківної, тим більше, що мої друзі перелякавшись, вже й шептали: „чи не заберуть його.” Та все скінчилось малим переполохом, а повернувши додому, батько згодом усе вияснив, які вірші їм подобаються.

Навчання продовжувалось, та серед людей все ширились тривожні вісті. Так, одного разу прийшов до нас ввечері Дмитро Габак, наш далекий родич, який працював на залізничній станції і приніс страшну новину:

– Вуйку, на днях будуть вивозити людей на Сибір. Список вже готовий. Ви перші фігуруєте на ньому. На станції вже прийшли вагони.

Неначе грім ударив у нашу хату. Почалась метушня й непокій. Що ж тут робити, чи втікати, чи покірно ждати поки прийдуть, обставлять хату і у вікно застукують. Та куди ж тікати. Батько після деякого розгублення почав приготувлятися. Мати з плачем уже стала всякі речі розносити по сусідах та й готувитись у дорогу. Плач і смуток, адже ціле життя просиділа в своєму гнізді, в рідному селі між своїми, а тут треба все покидати. Це гірше смерті. Я вже думав про себе, повішу червоний галстук на шию, то може й не заберуть нас. З великим напруженням дожидали ми гостей. Може це все неправда? Може якимсь чудом пройде та буря, але вісті були надто конкретні і вірогідні.

Якось переспали ми ще ту ніч, коли це раненько батько, будучи на дворі, несподівано почув сильний рев і гуркіт. Не встиг порозглядатись, як над нашим селом низько над хатами пронеслися два могутні літаки з чорними хрестами на крилах. Дивні літаки полетіли прямо на Чернівці.. Аж пізніше почули ми – німці напали на Советський Союз. Розпочалася війна. Тимчасом вагони на станції також зникли. Ми врятувались.

6. Румуни

Недовго тривало в нас це воєнне становище. Вже досить виразно можна було примітити, що советські війська відступають шляхами та дорогами все кудись на Залішки. Люди знали, що влада зміниться, що до нас хтось прийде, лише не були ще певні хто: чи німці, чи знову румуни.

Слід зауважити, що советські власті за цей час уже встигли покликати до війська кілька річників наших буковинців. Серед них почалось дезертирство. Хто був спритніший то, відлучившись від своєї частини, зараз же переодягнувся, чи навіть утік в поле і пересидів у житі поки не відійшли советські війська, а там вже й додому і таким чином урятувався. Іншим не пощастило і, подавшись з військами, прийшлося кров проливати, а то й загинути далеко за межами рідної Буковини чи України.

Пам'ятаю, як від'їжджав останній військовий потяг на Залішки і ще зупинився в нашому селі на станції. Сапери зійшли з потягу і стали висаджувати в повітря залізницю. Почались вибухи. Рейки свистіли й гуділи в повітрі, а ми дівтора в полі, в житах згори наглядали. Було це влітку 1941 року.

Наступного дня в нашому селі появились перші не німецькі і не румунські, а угорські частини, які незабаром посунулись далі на схід, а на їх місце прийшли знову румуни. Все обійшлося без війни і будь-яких військових сутичок. Повертали румуни, за ними й старі порядки, та на цей раз більш суворі і диктаторські.

В нашому домі все залишилось по-старому, якщо не зважити на нас, які вже дещо підросли та на старшого брата, котрого вже не було з нами. Ананій як багато інших наших учителів ще в сороковому році виїхав за кордон у Німеччину. Зараз важливіші роботи в господарчі припадали на батька та на

брата Василя, а нам з Григорієм доставалось також на полі і вдома. Вже частіше їхали ми з Василем у поле орати. Нерідко осінню, як дні ставали коротшими виїжджали ми на Бейлину навіть на кілька днів. Цілими днями, а часом і вночі при місяці орали, пекли картоплю, там же й ночували. Можливо й тому брат не міг в школу ходити і навіть шостого класу закінчити. Однак, крім праці на полі і дома, батько таки пильнував моєї школи і далі повторяв: „коли б хоч одного вивчити.” Оскільки я був найменшим і вчився добре, то вже й на мене покладав надію: „ану ж може щось з нього вийде.” Вийти то воно нічого не виходило, та коли підійшла пора знову в школу, то я разом з іншими приступив до науки.

Неохоче повертали ми до румунської школи, після того як розкоштували українського слова, та волею-неволею, вчитись треба було. За відхід від школи румуни також накладали кару на батьків. Тепер перейшли ми в шостий клас. Помалу вертали наші вчителі, які ще в сороковому виїхали і в той же час приїжджали нові румунські вчителі, що привозили з собою також стару паличну систему.

Наш клас достався румуніві, панові Секель, що одним із перших приїхав з Румунії. Він же й став директором школи. Пан Секель – це також не зовсім звичайна людина. Родом походив з провінції Марамориш, та хоч вдачею був досить зрівноваженим, але для нас, своїх учнів, в певних ситуаціях був немилосердним. З вигляду – непомітний, маленький чорний і дуже худенький на лиці, зате, як сам не раз говорив, мав характер своїх „завзятих” земляків.

З перших днів румуни виявляли деяке зацікавлення советською освітою, випитували, як нам поводилось у школі, чи били нас і таке інше, але тут же вихвалались: „Тепер ми більшовиків прогнали ген на схід і тут їм більше не бувати.”

Не минуло може й пів року, як увага нашого пана чомусь дедалі більше стала звертатись на мене. Причиною цього була все та же українська пісня. Ми любили співати. Як тільки вчитель кудись вийде, ми прямо на місці, сидячи за партами, починали співати. До співу потягало нас тим більше, що ми вже дещо розумілись на голосах. Отже, співати в унісон – невелика штука й приємність. Провідну мелодію і супровід других голосів нам прищепив ще пан Думітракій, а ось пісню з підголоском ми присвоїли зі Сходу.

Можливо це був звичайний збіг обставин, що друзі мої були природними співаками і майже всі посідали розвинутий музикальний слух. Я жив на іншому куті села, так званій Новоселиці, тоді коли більшість моїх друзів, серед яких у співі особливо виділялись Степан Кохан, Василь Фесюк, Василь Гуменюк та ще дівчина Ганя Фесюк, жили коло церкви, через що й прозвали ми їх церковниками.

Навіть будучи з вівцями в полі, бувало, надвечір по дорозі додому як заспівають, то люди в селі заслуховувались, а пан Думітракій не раз і в школі повторяв: „Одначе, ті осли гарно співають.” Співали по-українськи. Мені здається, що вони першими внесли в побут цей новий стиль співу широкою степовою пісні, якого веренчанська пісня до того не знала.

Наш учитель Секель не любив „більшовицького” співу. Тому, бувало, як зачусе нас співаючих в класі, зараз прилігав і всіх кресав пругом. Незабаром винохав, що, куди й до чого йдеться, став дошукуватись проводиря. Це не зайняло йому багато часу і після певної розвідки моя репутація потрапила у неласку. Знову відродилась моя стара кличка „більшовика.” Незалежно від того, що я тепер добре вчився, але за кожним разом в пісні чи в іншій провінці зараз же мені попадало першому. Вже й чи винен, чи ні, то вся злість спадала на мене, оскільки вважав, що я всьому причина, через що й назвав мене: „capul răutăților” – тобто проводиром.

В той воєнний час нам у школі часто вихваляли румунську армію, її героїчну боротьбу за Одесу, а коли фронт стояв під Сталінградом, тоді вже сміло впововали нам, що з більшовизмом раз на завжди покінчено, а Румунія, до якої прилучили так звану Трансїстрію представляли нам як: mare și tare.⁸

Румунізація нашого народу значно посилювалась. Не тільки в школах, але й на вулиці, в державних установах не вільно було розмовляти по-українському. Навіть у крамницях висіли таблички з написом: Vorbiți numai românește!⁹ Коли б так далі, то навіть і дихнути б не вільно по-українськи. Звідси, виникала поважна потреба відвернути від себе увагу, розтворитись між своїми однокласниками і загубитись на задньому плані. Така нагода випадково трапилась мені.

В малюванні тепер я був „сильний” і мав деякі досягнення. Якось переглядаючи підручник історії, мені подобалась одна картинка, яку я рішив намалювати. А припала вона мені тим, що нагадувала в’їзд Богдана Хмельницького в Київ. Та не Хмельницький був поміщений в румунському підручнику. Це власне був: „В’їзд Михайла Хороброго в Алба-Юлія.” На білому папері нарисовав я цю картину олівцем з великим побільшенням. Як на учня шостого класу, виконав непогано. Чого ж би ще? На білому коні волоський господар в’їжджає в місто, де його вітають з почестями.

Мій образок викликав зацікавлення не тільки серед учнів, але й інших вчителів. Пан Секель належно оцінив мене, навіть часом пишався мною. Ще й якби інакше? Адже, це Mihai Viteazul – надто велика історична постать Румунії. Тепер вже незручно було називати мене „більшовиком,” але й не ласий хвалити, Все ж таки capul răutăților можна було завжди сказати і цей ярлик залишався за мною аж до кінця школи.

Так чи інакше моє становище в школі трохи поліпшилось, а пильність і увага на мій „більшовизм” дещо притупилась. Та чи на довго? – Здається ні.

⁸ велика й сильна (рум.)

⁹ Розмовляйте тільки по-румунськи (рум.)

7. Жандарми

Правда, що війна точилась на сході далеко від нас, однак на Буковині часи були не зовсім спокійні. Появлялись у нас то тут, то там якісь поодинокі партизани, за якими жандармерія не раз пускалась у погоню. Це й зрозуміло. Отже, внаслідок посиленої румунізації буковинців, воно й природно, що виникло незадоволення і творилась українська організація опору.

Ще за довго до приходу Червоної Армії наша молодь дедалі краще усвідомлювала свою українську приналежність. Стимулом такого пробудження послужила в певному сенсі поява м'яча. З розвитком футбольних ігор, якими тоді майже всі захоплювались, цей спортивний рух набрав дедалі більш українського забарвлення. Майже по всіх селах виникали футбольні кружки, яким надавались українські назви і до яких вносились українські звичаї, що вже обов'язково супроводжувалось українськими піснями. В нашому селі такий кружок носив назву „Пролом”, в Заставні – „Козак”, в Кадубівцях – „Калина”, в Кіцмані – „Кармелюк”, в Мамаївцях – „Гонта”, в Чернівцях – „Довбуш” і так далі.

В цьому спортивному русі нашого села і його організації головну роль відіграв студент Тарас Марфієвич, який пізніше добровольцем подався на Закарпатську Україну, де в боротьбі за її незалежність поляг на полі бою. Поряд з Марфієвичем великий вклад в українізацію спорту зробив Омелян Васкан, який подібно до свого попередника теж загинув у боях Повстанської Армії з більшовиками в Галичині підчас українських змагань в 1945 році.

Молодь тих днів горнула до пісні. Пісня захоплювала і виховувала її, часом поривала за собою і вела кудись в невідоме, минуле чи майбутнє. Приділялось більше уваги хоровому співу, що зароджувався в нашій церкві та згодом виходив за її пороги і проникав у буковинську хату підчас багатих наших святкових обрядів: на Різдво, Великдень чи інших побутових звичаїв, а то й прямо виходив на вулицю. Все частіше проявлялась патріотична пісня, в якій розкривалось козацьке минуле, чи недавні ще свіжі події січових стрільців.

На фоні такого піднесення нерідко впливали обдаровані молоді таланти. Мабуть не тільки наше село знало чудового тенора Василя Свища або Юрка Кушнерика – цього диригента і організатора української пісні. Обидва вони були начитані і вже змалку пропагували українську книжку та достарчали її до мужицької стріхи. Я ще зовсім малим був, як до нас на різдв'яні свята приходили парубки та пізнім вечором ставали на ганку під вікном і хором виконували наші колядки. Ми слухали при вечері, а батько крадькома сльозу витирив. Це також була робота Юрка Кушнерика.

Мій брат Василь, перебуваючи вдома, часто заходив до комори, до своєї майстерні і там, якщо б не робота в полі чи коло хати, може й сидів би цілими днями. Любив щось слюсарити, майструвати. Інколи приходили його товариші до комори поцікавитись, чи щось нового не вистроїв, або й на велосипеді проїхатись, а може й не раз пооглядати, як Григорій, перевернувши велосипед,

крутить педалями, а в хаті немов кіт очима горить електрична лампочка, або й просто поговорити, чи гучну пісню заспівати.

Я часом цікавий був послухати розмову старших, але згідно з домашнім „режимом” брат проганяв мене подальше. Деколи й завідував йому, що вмів розмовляти про всякі цікаві справи з батьком, та коли я приступав до ради то все зауважував, що вони тримались осторонь від мене, за що часом в душі гнівався і докоряв собі: „чому я невеликий”. Я до школи ще не ходив, як колись покмітив своїх братів, що в коморі оглядали зброю. Були колись у нас кріс і два револьвери, котрі батько бережно переховував ще з першої світової війни. В сороковому році після оголошення: „Всім, хто посідає зброю, негайно віддати..” батько з певних мотивів велів Ананієві віднести кріса в сільраду і віддати советським властям. Про револьвери я нічого путнього не знав, та лиш мов у сні пригадувалось мені, що таке щось було.

Інколи приходив до брата Юрко Кушнерик. Він був дещо старший за брата, але, як вже згадувалось, володіючи неабиякими здібностями, до нього горнулися і старші, і молодші.

Час не стояв. Минали дні, мінялись пори, а до нас вже підкрадалась весна 1943 року. Я ходив далі до школи в сьомий клас. Якось одного разу дійшла до нас тривожна відомість: Юрко Кушнерик арештований румунськими жандармами. Бачив я батька, як щось крадькома розмовляв на цю тему з братом. Щось непокоїло нас, щось недоброго відчувалось у цій вісті, але чи раз ми вже переживали подібні ситуації. Все ж таки цього разу щось заносилось на серйозне і батько на спільній нараді визнав, що в нас може появиться румунська жандармерія. Не розважав батько довго і зараз же, не гаючи часу, наказав для кращої конспірації робити певні приготування. Перш за все треба було всю українську літературу знищити.

Тут розпочався рух з усвідомленням, що в кожній хвилині можуть власти у нашу хату жандарми. Всі ми взялися за роботу. Мати розпалила в печі, батько все в коморі приготував, а ми вже лиш носили книги до хати, рвали на дрібні частини і кидали у вогонь. Вся бібліотека, що роками громадилась і дбайливо переховувалась у скринях, тепер ішла у вогонь. Книги наші дорогі, до яких ми майже молились, зараз своїми руками нищили у вогні, та коли дійшла черга до „Кобзаря”, батько не витримав. Це все одно, що рвати своє серце. Серце України. Ні! Цього не зробимо. „Кобзар”, як і збірку поезій буковинського соловейка Юрія Федьковича та ще кілька книжок батько рішив затримати.

Виникала необхідність десь далеко їх заховати. Оскільки найбільш підходящим місцем до цього була комора, то, згідно з останнім розпорядженням книги були закопані в спеціальному дерев'яному ящику глибоко в землю, в коморі під підлогою. Всякі папірці, все українське було знищено, з тим застереженням, що підчас роботи папір, як на лихо, не хоче горіти, через що ця операція тривала від обіду до пізньої ночі. Жандарми не приходили.

Наступного дня надворі стояла гарна сонячна погода. Був квітень. Я, повернувши зі школи, як звичайно після обіду ходив уже босий по подвір'ї. Сонце огрівало землю, та лиш час від часу закривали його густі білі хмари

і повівав легенький вітерець. Земля й дерева вже зазеленіли, будилось життя, а люди деякі порались коло хати, інші працювали в полі.

Мені чомусь все забулось зі вчорашнього дня і, розглядаючи по подвір'ї, я несподівано помігив цілий загін жандармерії з багнетами на крісах, що поспішав мов би до нашого дому. В цю мить ударила мене якась жалива думка, облетів довкола страх і наче прикував мене до місця. Я став розглядатись, коли бачу вони йдуть прямо до нас у ворота і вже заповнюють подвір'я. Тільки один між ними був цивільний господар – мій вуйко Василь Папіж, як представник громади. Григорій, не розглядаючись довго, зараз же взяв ноги за пояс, поза хату та долиною поміж верби і втік у поле.

Надворі зчинився гармидер і гавкіт собак. Батько щось робив у стодолі, та, почувши мову й вигуки оцих гостей, зараз вийшов на подвір'я. Тоді-то комендант цієї акції, ситий і товстий середнього зросту шеф постерунку, румунський підофіцер Война підійшов твердим кроком до господаря, – і вдарив мого батька в лице. Я далі стояв перед хатою розгублений і переляканий. Лише тоді побачив, що жандарми вже в коморі і в'яжуть руки моему братові. Саме тоді шеф Война примігив мене і крикнув на своїх жандармів. В цю хвилину прискочили до мене два жандарми. Взяли за руки і потягнули в стодолу.

Серед стодолі на току лежала люцерна, приготовлена до січкарні на січку для коней. Жандарми збиралися навкруг мене, елев – курсант військової школи Тудоракій велів мені лягати животом на люцерну. Я зовсім ще не розумів, чого це їм треба. Мене повалили. Один із них сів на спину, притиснувши колінами мої руки і, тримаючи міцно своїми руками мою голову, впихав її лицем у люцерну. Інші вже в'язали мої ноги так, що один кінець шнура залишався в руках одного жандарма, а другий кінець – у другого. Збоку стояв шеф і сам давав розпорядження. Та за цей час той же шеф відрізав билень від ціпа і з ним у руках вже стояв ззаду в ногах наді мною. Жандарми, які стояли по боках моїх ніг, натягнули шнур в протилежні сторони. Мої ноги в колінах згинались і піднімались ввєрх так, що підошви уставлялись в горизонтальній площині і немов ковадло були готові приймати жорстокі, пекучі й нелюдські удари цією товстою, сухою і твердою як сталь, буковою палицею.

Чи може собі хтось представити, що то значить і який біль від ударів палицями по підошвах? – Ні, не може. Навіть і уявити собі не може. І це прекрасно. Думаю, ані ми, ані наші внуки навіть далекі нащадки не повинні знати цих диких, варварських пережитків. Мені здається, що ні один лікар, ні шахтар, ані пастух, ані цар, ні наймудріший філософ не зрозуміє цього проклятого лиха. Не вмію і я про це описати.

Впали перші удари по моїх дитячих підошвах. Я почав верещати не своїми голосами. Виривався, та жандарм тримав за голову, заривав носом в люцерну, щоб крику не чути. Мати, почувши моє катування, вибігла з хати, але перед стодолю загородили їй дорогу. Зробився крик, лемент і плач. „Синку мій, дитинко моя!... Убивають...” та я вже не чув, бо сам звивався і метався як дике звіря, а шеф відміряв регулярно і обіруч з повним розмахом ударяв раз-по-разу.

Може надто лунав цей тупіт і лоскіт від ударів палиці, може й жандарми перелякались, бо після цієї першої зарядки шеф нарешті подав знак мене зов'язати і вивести на подвір'я. Мати на пів зімлілу віднесли і зачинили в хаті. Батько оточений жандармами все ще стояв на подвір'ї і рвався до мене. Ноги мої мов задеревіли, мов у вогні горіли, та доткнувшись до землі, біль ловив за саме серце. Карателі підхопили мене за руки і поволокли до брата, який вже стояв зв'язаний між жандармами на воротах. Разом цілою ватагою жандармів повели нас на постерунок. Я не міг ступати по землі, та по дорозі підганяли мене палицями по ногах.

Чому вони мене били? Чому тільки мене? Адже я був ще школярем. Мені було всього лише п'ятнадцять років! Тактика була проста. „Ми цього бахура з першого замаху притиснемо, виплемо жару, а він нам пізніше все випіває.”

На постерунку застали ми вже цілу групу арештантів. Там вже сиділи: провідник Юрко Кушнерик, Василь Свищ, Івон Кушнерик, Базьо Васкан, Іван Масикевич, Базьо Харюк, Василь Гливка та Івон Штефаніч. Зараз дійшли ще ми з братом. Я був наймолодший і найменший. В наступних днях ця група ще доповнилась іншими, як: брати Івон та Дмитро Васкани.

Не забуду того дня. Це була субота. Всіх нас пов'язали і розставили по кімнатах у різних кутах під суворим наглядом жандармів. Так ми й переночували.

В неділю рано зігнали нас в одну кімнату. Всіх вистроїли в один ряд, рука-в-руку, формою пів місяця, але грудьми в зовнішню, тобто випуклу сторону цього місяця. Тоді зв'язали всім руки за спиною одним довгим шнуром і веліли сидіти на підлозі під рівною стіною. Що ж це за техніка? Оскільки ряд випростувався і видовжився то шнур немилосердно стискав наші руки. Через деякий час він впивався дедалі глибше в наше тіло і руки починали синіти. Наступали довгі нестерпні тортури. Я перший не витримав і почав плакати. Зачинався тяжкий стогін. Та коли всього було вже понад міру, а наші очі наливались кров'ю, тоді веліли вставати на відпочинок. Робили перерву. Ми скупчувались, – шнур попускався, після чого наказ – знову сидіти. Так мучили нас довгими годинами.

За цей час уже з'їжджалась жандармерія з інших сіл. Прибували все нові і нові поповнення. Ми відчували, що мабуть від завтра зачнеться робота.

8. Тортури

Згідно з тодішнім положенням, що складалось на Буковині, кожний рух опору міг існувати й розвиватись лише в глибокому підпіллі. Тому румунські органи безпеки, так звана сигуранца, не відразу могла впасти на слід підпільної Організації Українських Націоналістів. Все-таки їй удалось викрити список деяких членів цієї організації, після чого негайно розпочались арештування не

тільки у Веренчанці, а й в цілому ряді інших сіл Буковини. Сигуранца, занепокоївшись такою справою, тим більше, що війна ще тривала і хилилась не на користь гітлерівської ося, приступила до рішучих дій, щоб ліквідувати цей рух у самому зародку. Звідси виникала потреба стягати жандармів з інших сіл і керувати туди, де була викрита організація.

Робота розпочалась ще скоріше ніж ми припускали. Вже в неділю ввечері доходили до нас гучні окрики із сусідньої кімнати: *Trăiască România! Trăiască, trăiască!*...¹⁰ під акомпанемент чарок, з яких напивалась жандармська старшина, готуючись психічно до незвичайної і нелюдської роботи.

Ми далі сиділи під стіною безсонні і вимучені. Ніхто з нас навіть не уявляв собі, що нас чекає і які муки стоять перед нами. Чи витримаємо? Може не всі, але витримаємо. Ой, людина може сильною бути!

Пізнім вечором мене вже клонило на сон. Вимотаний і знесилений я мов би задрімав, коли якийсь крик зірвав мене зі сну. Десь у сусідній кімнаті почувся репет, тупіт і якийсь глухий гул, а з часом відзвнявся вже знайомий мені ритмічний лоскіт буків пах-пах, пах-пах... і відчайдушний крик якоїсь жертви: ай! ай! ай!... Часом втихав лоскіт і знову відновлювалось якесь гупотіння аж стіни дрижали, а постерунок гудів мов скажений. Розпочалося нелюдське звиряче катування арештантів, яке триватиме хтозна як довго. Я іноді думав, що не витримаю і здруію лише від того слуху жорстокого знущання і безпорадного крику часом конаючої жертви.

Тортури продовжувались день і ніч. Вже кілька разів доходив до мене і несамовитий крик мого брата. Подібний крик тривав не раз годинами поки жертва звивалась і кричала з останніх сил, спочатку мов бо людським голосом, пізніше якимсь хриплим, невиразним як звір проколений ножем, аж врешті затихала зовсім. Та озвірілі жандарми, бувало, в шаленстві, продовжували далі і тоді власне той монотонний лоскіт пах-пах, пах-пах пронизував вуха, витягав саму душу і живцем кроїв моє серце.

Після таких катувань арештантів інколи вкидали до кімнати. Часом веліли босим ходити по подвір'ї усипаному дрібним камінням. Наступного дня на моє превелике диво я замітив у них на підошвах великі чорні міхури завбільшки як слива, а часом – як огірок. Я вже знав від чого це, але як воно робиться і яким способом катують, – нам і в головах не містилось.

Жандарми stosували нечуваний спосіб катування. Арештантові зв'язували руки перед себе, після чого веліли сідати на підлогу, підгинаючи коліна до грудей під бороду. Зв'язані руки закидали перед колінами на гомілки. Тоді під коліна впихали міцний кіл довжиною до метра. До кінців якого прив'язували дві мотузки, котрими, перекинувши через балку в стелі, підтягували жертву вверх на вигідну висоту. Тепер вона висіла головою вниз мов на турніку, а ноги, себто підошви, приходили в найвигідніше положення до катування палицями. Жертва висіла підвішеною на колі і не могла впасти, оскільки з одного боку кола прилягали коліна, а з другого – руки, що були міцно зв'язані. Два карателі

¹⁰ Хай живе Румунія! Хай живе, хай живе! (рум.)

– це переважно жандармська старшина, які стояли з палицями в руках і навперемінки ударили по підощвах.

Ця варварська машина діяла на повну пару. Свіжа палиця не витримує довго. Часом після кільканадцяти ударів вона тріскає і приходиться в непридатність, та жандарми мали своїх прислужників. Нині з великим жалем стверджую, що для цього ремесла їх вірний слуга Василь Палазюк, яким поштурхувались підчас цієї акції, забезпечував жандармів палицями. Бувало, ходив кудись і приносив цілими оберемками буків, кожний товщиною не менше двох сантиметрів в діаметрі. До інших робіт змобілізували ще й наших допризовників, так званих премілітарів.

В акції все було продумане. Були палиці, дрючки, мотузки і катівня, що находилась у льоху або в маленькій кімнаті без вікон. Навіть для певних формальностей і лікар міг знайтись під рукою. Як виглядало з досвіду, жандарми пройшли добрий вишкіл способів катування.

Незалежно від деяких запобіжних заходів, люди в селі вже й так знали про ці побої. Рух жандармерії і той жахливий крик не можна було ні заглушити, ні приховати. Бувало, вночі люди виходили крадькома надвір і слухали, що діється в тому пеклі. Наші сестри, матері ночами не спали, підходили до ближчих хат біля постерунку, слухали і завмирили. Ціле село охопив страх тим більше, що жандармерія, стрінувши кого-будь по дорозі в білий день, могла побити без всякої причини. Тут особливо відзначився шеф Война, який, звичайно, ходив по селі з хлестом у руках та, встрінувши когось по дорозі, залюбки бив хлестом і випускав свого пса. Люди ходили мов онімілі.

Я вже наслухався тих всяких тортур і хоч, будучи найменшим, відчував всім своїм еством, що зближається моя черга і цих страшних мук мені не уникнути. Боже, за що мені ця кара? Дійсно, у вівторок пізнім вечором прийшов елев з жандармами і забрали мене в іншу велику кімнату. Зв'язали, дали кілок під коліна і повісили на двох столах. Почалось катування. Вже з перших ударів я кричав зі всіх сил, та карателі чим раз сильніше припікали і приспішували в темпі. Врешті, після довшої серії буків, мене вперше спитали: *Unde arma?*¹¹ і не дожидajući відповіді вони дали сипали палицями. Я плакав, кричав. Після другої серії вони знову зупинились і допитували: *unde arma.*

– Твій брат має кріса. Де він? Признавайся!

Я страшенно плакав і не був у стані щось промовити, оскільки біль і терпіння десь у самій глибині надто розривали мій маленький організм. Прокляття і удари з новою силою звалились на мене. Нарешті зняли мене з того ганебного кола. Кудись вивели і кинули сходами вниз. Я опинився в льоху і за мною гримнули двері. Я очунав, дивлюсь – кругом темрява. Згодом я зачув якийсь стогін і плач десь у другому кінці льоху. Це плакав мій брат. Його кинули сюди переді мною де вже лежав після тортур в цій катівні. Я приліз до нього і став благати, щоб віддав зброю, бо вже не витримаю, я сконаю. А брат до мене з плачем:

¹¹ Де кріс? (рум.)

– Ні, Тоцю-братику, немає в нас ніякої зброї... – і голос обірвався в белькотанні.

В цій хвилині відчинились двері і мене забрали. Наступного дня вже зранку лютували. Знову крик, гармидер і дикі жандармські лайки в господа, церкви, проскури, святої матері, що тільки людське вухо може знести і водночас розпачливе виття, плач і стогін арештантів.

Нарешті мій брат заламався, не витримав і в усьому признався. Після довгої і впертої роботи жандарми дещо відпочили. Тепер уже із задоволенням готувались у поле до криївки. Брат все розповів про кріса, котрого ще перед арештом вночі виніс у поле і затопив у Бульбоні. Сенсація чимала! Посідали жандарми на підводи і поїхали з братом до Бульбони. Він відчував свою близьку смерть, та щоб не мучитись, постановив погубити себе, втопитись ніж гинути в тяжких муках і хтозна як довго. А може ще трошки, ще годинку пожити?...

Приїхавши, до Бульбони, брату веліли піти у воду і доставати кріса, але наперед прив'язали його довгими мотузками, кінці котрих залишались на березі у руках жандармів. Не повівся братів намір. Повернули на постерунок. Де за видумку чекали його нові знущання. І знову наступила ніч. Боже, котра це вже ніч? Я сидів зв'язаний, вже й не стямився як після важкого й шумного дня наступила тиша. Сидів і передумував про минулий день, про зустріч з братом і його белькотання „немає у нас зброї.” Починав розуміти його слова. Пригадалась мені батькова наука: „Ні муки, ні тортури, ані смерть не сміють вас зламати.” Переді мною стояв уже гетьман на баскому коні, а за ним завязте козацьке військо. Ох, якби воно сюди завітало. Виринали в моїх думках і Гонта, і Залізняк, і безстрашний Микита Галаган. „Нічого не скажу проклятим ворогам. Я нащадок твердих і відважних козаків. Хоча б закатували, на шматки порубали. Ні слова не скажу... Ні, ні... нічого!...”

Так, бунтуючись, підбадьорював і піддавав собі духу, аж поки не заснув. Зараз мій сон змінився. Тепер не те, що колись мене батько будив, термосав, за ніс тягав, а я собі: „ще трошки тату.” Може я ще й добре не заснув, коли на якийсь гул і гамір знову зірвався. Знову тортури, стогін і крик мученика, якогось мені дуже близького, що я вже у сні відчував. Це крик мого батька. Били, мордували батька може зо дві години. Робили це винятково в нелюдський спосіб. Зв'язавши і упхавши дрючок під коліна, батька не вішали. Дрючок за обидва кінці тримали в руках жандарми. Карателі били зверху в підощви, а ті, що тримали, – раптово опускали дрючок і били головою об підлогу. Чув я зморданого батька як дедалі слабше кричав, а з часом переставав зовсім. Лоскіт продовжувався і ставав дуже виразним. Наступала перерва. На батька виливали воду – і допит відновлявся. Та батько був твердий. Твердіший ніж залізо, ніж сталь!

Що відчував я, наслуховаючи повільної смерті в тортурах свого рідного батька? Мабуть ніколи не виявлю цього. Не добившись свого, вивели батька на дорогу і пустили лише в сорочці і кальсонах, як забрали його вночі з постелі.

На колінах, на животі човгався додому, покривши віддаль майже одного кілометра, поки над ранком приліз до хати.

Наступив ранок нового зловісного дня. Це був четвер. Боже наш, чи витримаємо, чи переживемо. Наші сили й здоров'я – вже вичерпані, а кінця не видно. Вчора я чув ще голос сестри, що приносила їсти, як буде завтра? Коли це скінчиться? В цих жорстокостях проявили себе аж надто добре шеф Война і елев Тудоракій, а хто сьогодні прибуде? Ми не знаємо. Сьогодні очікують шефа з села Василева. Цей шефок за прізвиськом Блога всіх перевершив. На своєму сумлінні має навіть смертельні жертви.

Вже зранку всіх арештантів перевели з кімнати важкою драбиною, з широкими ступнями на горище, де панувала напівтемрява. Там знову розставили нас по кутах, зв'язавши руки й ноги, мов баранів на заріз перед жертвою. Внизу жандармерія влаштувала бенкет. До нас доходив той веселий гамір і спів, що час від часу переривався вигуками: *Trăiască, trăiască!* Ми знали, що значить цей спів.

Десь в полудень жандарми вже піднімались драбиною до нас. Появлялись нові незнані обличчя. Адже ця звіряча робота вимагала нової зміни. Нарешті показався господар Война зі своїм гостем з Василева і став представляти арештантів.

– Ось український провідник Кушнерик, – тут же його каблуками в груди та по ногах, – він хотів Україну збудувати. Ха-ха-ха... А тут комуніст Свищ. Бач як розложився мов комісар і мріє про комуну. Сьогодні ми його відправимо до Сталіна.

І знову падали чоботи по жертві, що лежала зв'язана. Там темно і не дуже видно куди трапити каблуком. Так по черзі всіх привітали, аж, підійшовши до мене, шефок Блога спитав:

– А цей шмаркач що тут робить?

Також привітав каблуком по моїх босих ногах. Від них вже горілкою заносило і було видно, що надто веселі, коли шеф Война подав команду: „Ану, хлопці, до роботи!”

Знизу хтось підкинув цілу в'язку палиць. Всі кинулись до роботи, але оскільки тут були дещо інші умови, жандарми зміло їх використали. Зараз не вішали арештантів, бо не було до чого. Тому-то карателі задовольнилися тим, що зв'язаній жертві впихали кіл під коліна. Арештант лежав спиною на підлозі, інші притримували кілок, а два били по підосвах.

Починалась найлютіша і найтяжча розправа. Жертва лежала зв'язана і звита в клубок, на яку зверху падали різючі палиці, а з боків удари каблуками в груди, живіт, в голову і де тільки попало. В такому „млинку” пройшли вже Юрко Кушнерик, Базьо Васкан, мій брат і інші. Тортури вже тривали понад три години. Я сидів зв'язаний біля отвору до драбини і все, що діялось на горищі вже перевершувало мою психічну витривалість. Здавалось, що я був на грані божевілья.

В цих тортурах найстрашніші муки припали на долю Василя Свища. Його зв'язаного били по підосвах, а розлучений і озвірілий чорний шефок

з Василева мов чорт з самого пекла безупинно катував ще й приговорював. Тривала вже надто довга серія ударів. З одного боку разив лоскіт палиць, глухі удари чобіг і наруга розгніваних карателів, а з другого – розпачливе інколи конаюче: „Ай! Ай! Ай.. ай...” Пізніше це „ай” затихало зовсім, потім знову оживало, та смертельні удари продовжувались над зімлілою жертвою.

Чому так було? Я, вже маючи деякий досвід, зауважив, що карателі в процесі катування, в розпалі тортур дедалі більше впадали в шаленість. Коли б жертва була позбавлена інстинкту самозбереження і лежала як сніп, то може б до цього не доходило. Але людина, оскільки боронячись, то крикне, то ногою смикне, через що удар не завжди виходив влучним. Саме це дратувало карателів і доводило до такого божевілья, що коли жертва ставала напівмертвою, карателі все ще не міг себе вгамувати.

Цей мученик здається мав ще міцне серце і добре здоров'я. Кричав як лев. Поки замовк дістав напевно понад сто палиць! Все зносив до останнього віддиху і лише тоді карателі успокоїлись, коли той вже довгий час не реагував на смертельні удари. Опритомнівшись, відтак всі кинулись до нього. Взяли на руки і так зв'язаного кинули драбиною вниз. Тепер це був лише клубок збитого тіла. Якийсь жандарм внизу підскочив і вилив з відра воду на нього. Жертва ще на хвилину відкрила очі, повела ними кудись вгору і назад закрила. Цього разу навіки. Ні, ще ні! Ще не навіки, ще прожила до вечора. Аж вночі елев Тудоракій доконав її каблуками в груди.

Василь Свищ – мій приятель недолі, ця весела молода людина, голос якої ще недавно лунав у церкві, на весіллі чи ввечері в затишному садку, сьогодні замовк і обірвався не в співі веселого товариства, а в страшних муках, в тортурах безпощадних румунських диктаторів. Поховали його на цвинтарі навіть без похоронів. В останню дорогу провела його лише найближча сім'я.

Можливо дещо здавали собі справу з їхньої роботи, що мене найменшого веліли перевести вниз до кімнати. Вже пів дня минуло, як на горіщі все ще відзивались крики і стогін, тупіт та час від часу той разуючий лоскіт.

9. Револьвери

Скінчився страшний день. Наступає ніч. Чи вийду я ще з цього пекла. Он на підлозі лежать свіжо нарубані кії. Як мені від них моторошно, як я їх тепер ненавиджу. Палиця – ніби звичайна колишня рослина, що росла собі десь при дорозі, чи над водою, щоб птахів вабити або людей звеселяти. Зараз це мій тяжкий ворог, який в кожній хвилині може причинити мені біль і страждання.

„Чому ти виросла, чому не загинула, рослино? А може ти також колись терпіла.” Думи насувались все страшніші. Отже тепер вже добре усвідомлював, що моє життя також на волоску висить. Яка то десь коротка і, мабуть, легка смерть – упасти з дерева, або в Бульбоні втопитись у порівнянні з тією, що

в довгих муках конати. Та інші чомусь ще живуть, ще не конають. Господи, коли це все скінчиться? Мої ноги вже опухли. Сьогодні знову десь були тут мої сестри. Чи знаєш наша мамо, як тут катують? Ні, краще щоб не знала. Ой, не хочу я вмирати...

Так розмишляючи, я почув якусь тиху метушню між жандармами. Вони з крісами кудись виходили надвір. Виносили кулемет. Що це? Чи хтось нас хоче визволити? Нажаль надворі було тихо і спокійно. Сигуранца посідала інформацію про нашого кріса. Зараз вже майже тиждень минає, а зброї не видно, тому жандарми рішилися на інший спосіб. Повиходили. Поховались за кущами і будинками, зробили засідку. Елев розв'язав брата і вивів надвір на подвір'я аж до паркана, за котрим простягались людські городи. Лагідно порозмовлявши з братом, він ще відчинив хвіртку в город, а сам повернув на постерунок і зник.

Тиша. Немає нікого. „Це ж воля! Податись легенько в город, а там заростями і зникнути.” Вже було зробив крок до хвіртки, як відізвався якийсь внутрішній голос: „Стій!” – Брат зупинився. Через деякий час з'явився елев і знову до брата:

– Я ж тебе вивів, хочу допомогти. Ти ще тут? Тікай!

Брат не рухався. Зрозумівши свою невдачу, елев заскреготав зубами. Невдовзі гул і всякий крик відновились. Не знаю як я заснув того вечора, але після всього я нарешті твердо спав, коли хтось підійшов і вдарив мене в ногу.

– Вставай!

„Так, це вже прийшла моя черга, – подумав я собі, – але я не дамся. Не скажу катам ані слова! Буду терпіти, мушу витримати, загину...”

Привели мене в ту маленьку темну кімнату. Жандарми зараз взялися за роботу. Положили мене животом на підлогу. Один сів на спину, інші держали за руки, а другі вже в'язали ноги. Шеф Война присвічував ліхтариком. Поки вони вовтузились зі мною, а світло з ліхтарика інколи падало не тільки на мої ноги, я замітив, що стіни і стеля були побризкані кров'ю. Перелякався. Страшно мені стало, та зараз в душі подумав: „Ні, мушу витримати!”

Ринули перші палиці. Я почав зі всіх сил кричати. Вже після першої серії, може двадцяти буків, жандарми перервали на кілька секунд, спитавши де зброя. Я ногами хвицав і безперервно верещав. Разучі удари сипались далі. В мене вже появилася думка щось сказати і в той же час я добре собі усвідомлював, що не вільно, не смію, але жандарми знали своє ремесло і, відгадавши мої мислі, припікали ще гірше. Біль доходив дедалі глибше, десь до самої душі, оскільки ноги мої вже були збиті і опухлі, а кість у стопі порушена. Я відчував себе на порозі витривалості. „Ще секунду, ще дві, трачу притомність.. Я вмираю...” На мої підшви спадала вже друга двадцятка. Я мушу щось сказати поки ще при пам'яті. Сказати? – Ні. Сказати?...” і я закричав:

– Є!.. є-є... ай... є-єє!.. Зброя ... є!..

Жандарми зупинились. Притихли.

– Де? Яка? Що є?

– Є в нас два револьвери.

Ох, як розкоштував я цю солодку перерву! Хоч би ще хвилинку, ще секунду, але карателі, перекинувшись поглядом між собою, взялись далі катувати. Мабуть упевнившись, що вже все мають, зараз мов би з недовір'ям продовжували:

– Ти брешеш. Говори де зброя. Признавайся!

Я знову нестямно верещав. Жандарми аж задихались, зморились, коли шеф подав команду: „Брати його!” Мене розв'язали і вивели надвір. Знову зібралась ціла згряя жандармів, прихвативши з собою свого вірного слугу Палазюка.

– Тепер підеш з нами і покажеш де сховані револьвери.

Надворі панувала тиша, все темна ніч оповила. Було пізно, десь біля другої години і здається, що все село спало. Жандарми взяли мене міцно під руки і поволокли до нашого дому. Це також були муки, може не такі як від кия, але все одно нестерпні, болючі. Мене ноги болять, а тут змушують ступати сміло, ще хлистом підганяють, з котрим шеф ніколи не розставався. Вуличками ще якось ішлося, та горе мені було біля вчителя Траяна Джорджеску, де стежка була викладена грубим камінням. Ой, запам'ятав я її!

Довели мене потиху, незаметно мов злодії аж до нашої хати. Надворі відізнались собаки, але якось скоро затихли. Перед стайнею лежала велика купа гною. На питання де, що і як я відповідав, що є два револьвери закопані в гною в дерев'яній скриньці і вказав місце. Жандарми зараз виважили двері в стайні, знайшли вила і заставили Палазюка копати в гною на вказаному мною місці.

Тепер приближались мої драматичні хвилини. Я знав, що тут нічого немає і докладно собі усвідомлював, що мене чекає після цього, але „постою тут ще трошки. Мамо моя, тату мій дорогий, невже ж ви не чуєте, що я тут рядом коло хати, так близько біля вас? Прийдіть до мене! Вирвіть мене від цих катів!” Проте вдома як на лихо спали. Палазюк вже був досить глибоко в ямі. Мені залишались лічені секунди. Нарешті щось під вилами заскреготало.

– Еге, щось є – відізнався Палазюк.

Всі обступили яму, та за якийсь час Палазюк витягнув замість скриньки важкий камінь. Розлютувались мої жандарми. Обступили хату і застукали у вікно. Витягнули батька з хати і привели до мене. Батько в білій довгій сорочці якось стояв переді мною, ледве на ногах тримаючись, після вчорашнього катування. Нас обступили жандарми. Я кинувся до батька:

– Тату, де в нас є револьвери? Я признався. Віддайте їм. Мене катують, убивають, я умираю...

– Синку, нема у нас ніяких револьверів.

Я не пізнав цього голосу. Після жорстокого катування батько лежав хворий. Зараз, промовляючи до мене, дуже змінив свій голос. Замість „с” він вимовляв „ш” та взагалі щось мимрив так, наче б в устах пересохло.

В цю хвилину жандарми кинулись до батька з кулаками і прикладами. Мене повернули і вже виводили з нашого подвір'я, з мого рідного дому. Одначе доходячи до воріт, я помітив як хтось кинув кріса туди за паркан, за стайню.

Я виразно почув той брязкіт, коли кіс упав на дорогу. Там хтось стояв і зараз його підібрав.

Повернувши на постерунок, мене вже прямо завели в катівню. Тепер всю злість скидали на мене. Я був сильно побитий. Якось дочекав я ще до наступного ранку. Це вже наступила п'ятниця. Інші збиті покотом лежали. Хто дрімав, хто стиха стогнав, а дехто лише наслухав чи не йдуть вже знову. За цей час жандармам вже удалось дечого добитись. У Василя Свища „знайшли” якийсь пістолет, у Івона Кушнерика – друкарську машинку, а у нас поки що нічого немає.

10. Капітальний трус

Дома батько лежав побитий, а все решта як би пустою стояло, одначе люди огорнули наш дім теплою опікою. Сусіди добрі помагали чим могли, приносили їжу, адеже все село було зворушене. Сьогодні вже від самого ранку мати зауважила Палазюка, який проходжувався в долині дорогою за нашим ставком. Ходив собі туди й назад, мов пильнував нашої стодоли. Матері здавалось неначе б на вартового виглядав. Що він стереже? Чому він тут крутиться? – Цього ніхто не знав. В тому часі наступив похмурий, але вже досить теплий день. Зранку жандармів не видно було, мабуть спали після важкої праці, лише коло обіду почався рух на постерунку. Виглядало, що кудись збираються в дорогу. В цьому русі підійшов жандарм і почав мене розв'язувати. Незабаром привели брата і Івона Кушнерика. За хвилину впав наказ виходити. Надворі зв'язали нам всім грюом руки назад за спиною однією мотузкою і веліли іти з ними. Я був посередині. Що це діється? На вулиці вже стояв цілий загін жандармів і премілітарів. Нас обступили жандарми з багнетами на кісах і цілою бандою подалися в напрямку нашого дому.

Ніхто з людей нас не зустрічав по дорозі. Всі тікали. Хто ховався, хто під хатою плакав, щоб на очі не попасти. Так ми прийшли аж до нашої хати. Знову ця згряя заповнила наше подвір'я. Нас зв'язаних повалили на землю, веліли лежати лицем до землі і не рухатись. Над нами стояли два жандарми з похиленими багнетами над спиною і в кожній хвилині готові до стрілу. Решта всі взялись за роботу. На подвір'ї почався капітальний трус. Одні шукали в стодолі, інші в коморах, а в стайні аж підлогу зірвали. Всі підозрілі місця скопали в землі, навіть повиривали молоді засаджені дерева яблунь і груш. Премілітари в гною рились, в коморах все перевернули під наглядом жандармів. Нарешті ставок розбили і воду разом з рибою спустили, шукаючи на дні зброї. Довго тривала ця акція.

Не терпілося жандармам. Витягнули батька з постелі і вивели надвір. Тут схватили під руки і веліли бігати з ними туди й назад, від хати до стодоли. Батько закатований, не міг ступати по землі, та шеф Война зараз же випустив свого пса. Два взяли за руки, а третій помагав прикладом у спину.

Так знущались над батьком може з добру годину. Мати ослаблена під коморою сиділа й ридала, заломлюючи руки.

Жандарми на подвір'ї 1943 р.

Тут несподівано зробився якийсь радісний гомін. Що це? Щось під коморою. Жандарми й тут позалазили, заставили наших премілітарів все скопати, де тільки свіжа земля була. Повилазили хлопці з-під комори з дерев'яним ящиком у руках. Це були Григорій Костик – товариш мого брата та Івон Кулик. Коли розбили, – а там наші книжки, найдорожчі скарби. Ще докладніше, ще завзятіше рились в коморах, в хаті, в пивниці, де тільки можна: у воді, в повітрі, на землі і під землею. З господарства вчинили одну руїну.

Ціла акція тривала кілька годин. Вже здавалось все перевернули і мабуть збирались відходити на постерунок, коли шеф Война, підійшовши до стодоли, під якою лежала купа лободи з кукурудзи, наказав жандармам ще там перевірити. Аж тут зчинився крик на всю долину.

– Браво, браво! Знайшли кріса!

Вся жандармерія і премілітари кинулись туди. Война сам взяв знахідку в руки. Це був новий кріс чехословацької марки ЗБ. Був заряджений, ще й один набій в дулі. Шеф розрядив його, а останній патрон, направивши кріса вверх, вистрілив у повітря. Луна пострілу пішла по всій долині, навіваючи страх всьому живому.

Аж тоді наказали нам вставати, а брату, розв'язавши праву руку, веліли нести „свого” кріса на постерунок. Знову повели нас зв'язаних, оточивши цілою юрбою зі всіх сторін, мов великих і небезпечних злочинців. До вечора вже

залишалось небагато, та на постерунку знову все заворушилось і дрижало. Згодом відновилося те плакуче й разюче „ай”, „ай”, в якому я зараз пізнав голос мого брата Василя. Ще того самого дня взяли й мене жандарми в свої руки. Не було кілка під рукою, то принесли звичайну сапу. Впхали мені сапилно під коліна і повісили на кріслах в жандармській кімнаті. Знову били й знущались наді мною

– Ти чому не признавався? Адже ж він у вас таки знайшовся, а ти нас обдурював?

Після всього вивели на подвір'я. Самі посідали на кріслах, мені наказали ходити туди й назад по хіднику всипаному свіжим битим камінням. Так, шкандибаючи, я не раз падав і ступав далі по тих гострих каменях аж до темного вечора. Виглядало, що жандарми також вже зморились і крик мов би втихав. Тепер розгорталась ще інша робота. Все частіше стукали друкарські машинки, на яких приготувлялись протоколи.

Наступного дня в суботу я вже лежав ледве живий. Не знаю, що зі мною могло бути, коли б ще так взяла в ті прокляті тортури. Проте сьогодні вже мене чомусь не чіпляли. Щоправда мали багато інших справ, все-таки побої і крик час від часу відновлялись.

Пам'ятаю як на дворі того дня дуже захмарилось аж потемніло. Десь після обіду на небі далі збирались густі чорні хмари, а здалека вже відзивався глухий гуркіт грому. Наближалась буря. Саме в цей час арештантів виганяли надвір і в поспіху пов'язаних вантажили на підводи. Всіх кудись забирали. Мене розв'язали і аж тоді сказали йти додому. Інших, з метою приготування слідчих матеріалів, відвезли в сусіднє село Бурівці, де також була викрита організація. Там знову жорстоко катували. Арештантів клали лицем до землі і по всьому тілі від ніг до голови били. Через тиждень наших ще раз повернули до Веренчанки.

Допити вже були закінчені, протоколи готові, але над арештантами знущались ще кілька тижнів, так собі для розваги. Бувало, робили з арештантів піраміду. Одні стояли колом на землі, взявшись руками за плечі, інші вилазили вище і робили другий поверх піраміди, а провідника виганяли на самий верх. Тоді заставляли його кричати „слава Україні!” В цей момент вискакували жандарми і нижніх виривали з кола. Зверху всі падали і робилася купа, на яку карателі нападали з киями. Знову укладали улюблену піраміду. Такі ігри продовжувались довго, а старшина з боку реготалась.

Не раз наступала зміна. Зганяли всіх до купи і веліли співати гімн „Ще не вмерла Україна.” Кому там було до співу? Та жандарми, як добрих співаків, змушували співати на весь голос. Арештанти співали. Знову зі всіх сторін накидались жандарми, та, бувало, арештанти продовжують далі, після чого пускали в рух приклади.

– Ми вам покажемо Україну.

Розлючені, роз'ятрині мов оси підводили арештантів до провідника і веліли бити того в лице. Горе було тому, хто слабо вдаряв. Такі видовища робились на подвір'ї під наглядом і глумливим сміхом жандармської старшини.

Наситившись подібними знущаннями доволі, одного прекрасного ранку всіх арештантів завантажили в поїзд і відправили в Чернівці, де вже чекала їх грізна тюрма. Незабаром відбувся судовий процес, на якому румунський військовий трибунал присудив арештантів до ув'язнення від 5 до 10 років. Деяких звільнили. Мій брат дістав 10 років каторжних робіт тюремного ув'язнення. Не помогли ні адвокати, ні служба Божа, ані батько, ані брат, які старались довести, що кріс був підкинтий. Диктатура була сильна, непохитна, а закони по своєму непорушні.

Хвиля арештів пройшла по всій Буковині. А сталося це внаслідок зради, до якої причинився, за твердженням арештантів, Василь Томашевський з села Старі Мамаївці. В цьому селі жандармам удалося обступити хату і взяти живим привідника Буковини Дмитра Гирюка родом з села Шубранця разом з його подругою Одаркою Понич. При арешті було знайдено частину списків інших провідників, як також біля сорока кілограмів літератури. Звідси розпочались арештування і по інших селах, як: Васловівці, Малий Кучурів, Добринівці, Бурівці, Мамаївці, Киселів, дійшовши аж до Веренчанки. Всі арештовані пройшли тяжкі румунські тортури. Одні витримали, багатьох посудили, інших звільнили, а деякі й погинули.

Засуджених до тюремного ув'язнення та різних каторжних робіт було понад 30 осіб, що отримали вироки від 5 до 25 років. Їх імена невідомі. Однак вони були одними із тих, які першими стали на шлях опору проти румунської диктатури в ім'я кращого майбутнього, в ім'я волі і незалежності свого народу, незалежності України.

Ось деякі із них, засуджених на різні терміни позбавлення волі.

На 25 років: Гирюк Дмитро – село Шубранець. На 20 років: Минзак – дець біля Чернівців. На 10 років: Понич Наталка – село Васловівці, Тригук Теодор – село Васловівці, Присяженюк Василь – село Васловівці, Мороз Василь – село Малий Кучурів, Побігушка Ілля – село Дорошівці, Іваненко Іван – дець з Бессарабії, Лисько Іван – село Дорошівці, Карбашевський Степан – село Бурівці, Гордей Василь – село Киселів, Буряк Василь – село Старі Мамаївці, Шимчук – місто Чернівці. На 5 років: Кушнерик Юрко – село Веренчанка, Кушнерик Івон – село Веренчанка, Штефаніч Івон – село Веренчанка.

А ось імена лиш деяких румунських карателів, на жаль не всіх: Voinea – шеф постерунку села Веренчанка, Tudorachi – елев постерунку села Веренчанка, Codreanu – шеф постерунку села Лужани, Vlaga – шеф постерунку села Василів, Nimțoiu – шеф постерунку села Дорошівці.

Виглядало страшно і безнадійно, проте війна ще продовжувалась, а фронт з-за Дніпра, зі Сходу з кожним днем наближався.

Розділ третій

Ю Н І С Т Ь

1. Руїна

Повернув я з побитими ногами, а дома плач і горе немов після бурі і пожегу. Все було зруйноване і перевернуте. Батько навіть не підводився з постелі. Лежав хворий. Мати вся вичерпана ще якось трималась на ногах, та помітивши мене ще на воротах, вибігла надвір, зараз же стала обнімати і в голову цілувати. Ще якось промовила „Тоцю мій, дитинко...” а далі плач і гіркі сльози...

Боліли мене ноги, аж підосви спухли, Я ще з тиждень не міг ходити, та коли набирав трохи сили, деякі пальці в ногах щось надто почали синіти. Боліла кість в підосвах аж поки в пальцях не почали нігті відпадати. Деякі відпали і назавжди залишили слід по тих муках з днів мого юнацтва.

Після цього погрому в нас майже нічого не залишилось вдома, та люди близькі і далекі не дали нам пропасти. Приходили до нас, відвідували, підтримували, хто співчуттям і доброю порадою, а наші найближчі сусіди, як: Варвара Дудчак, Семениха Геричка, Михайлиха Мишковська, Григорійка Бугайка, Івониха Габачка та інші не тільки їжу приносили, але й в хаті помагали та згодом надворі все до ладу привели.

Гірко було, одначе про школу я не забував. Коли прийшов першого дня, всі з зацікавленням дивились на мене. Не тільки мої друзі, а й також інші співчували мені, якось жаліли, бо вже добре знали де я був і що там творилось.

Характерно, що лише один наш учитель, директор Секель удавав як би нічого не бувало. Навіть не спитав, чому мене аж понад два тижні не було в школі. Зараз цілком змінив своє відношення до мене. Тепер вже не тільки не прозивав мене в жартах *capul găutăiilor*,¹² але й мабуть жалував, що допускався до цього раніше. Адже жарти часом бували надто смілими, та щоб забезпечитись від всяких випадковостей, волів більш обережним бути та триматись здалека і нишком придивлятися за мною.

Брат як і другі вже сидів у чернівецькій тюрмі. Дома чинились всякі старання, щоб його викупити. Поки тривало слідство, батько вірив, що на суді все вясниться. Адже кіса підкинули жандарми і саме вони повинні бути покарані. Все ж таки, знаючи суворість військового трибуналу, батько найняв двох найкращих румунських адвокатів (Винтул і Жілеру), з надією на скоре звільнення. Судовий процес все відкладався, в той час коли адвокати натягували кошти, які і без того вже доходили до суми 35000 леїв. Нічого не жалували батьки. Продали корову, продали чвертку¹³ поля, щоб тільки сина врятувати.

Мати ночей не досипляла, раненько вставала, виглядала, молилась та плакала. Залишалась ще тільки надія на Всевишнього. Ходили батьки до Хрещатика. Молилися, розповідали святим отцям про своє горе.

¹² проводиром (рум.)

¹³ 25 арів (бук.)

Наймали служби Божі, щоб Господь змилювався і виніс їхнього дорогого сина з тяжкої неволі. Але, як вже згадувалось, все було надаремно. Ніяка сила не врятувала брата. Засудженого відправили в Румунію, в Окнеле Марь, де і відбував свою довгу кару.

Не стало Василя дома і в нашому господарстві дещо змінилось. Батько з Григорієм надалі перебували в полі, а ми з матір'ю вдома. Хоч і прибуло мені обов'язків, та школу не покидав і надалі пильно вчився. Жаль мені було, що скоро з нею попрощаюсь. Завідував деяким моїм друзям як: Дреботу чи Фалібозі, що вчать в Чернівцях у школах, а переді мною зачинені двері, ще й міцно прибиті.

Я бачив колись у нас на залізничній станції дівчину-студентку, яка своєю вродою і, як мені здавалось, ясним умом захоплювала мене. Придивлявся на неї здалека та в душі душив свою печаль і заздрість, що я неук проти неї. Невже ж мені судились лише вівці та ягнята. О, наука – це, мабуть, велике діло. Чи буду я колись студентом?

Та дні мого навчання вже були полічені. Підходив червень 1943 року, як наш сьомий клас готувався до останніх іспитів. Ми особливо зубрили історію Румунії. Випускні екзамени згідно з тодішніми порядками ми мусили здавати в Заставні. Там і закінчили свою школу. Радувались, що все вже минуло, що крик і різки лишилися позаду та згадували наші спільно проведені і безповоротні літа. І радість, і туга за минулими днями, і якийсь легенький непокій, що від нині наші дороги розійдуться. Перед нами невідоме. Куди вони заведуть нас, та на цьому моє навчання ще не завершилось.

2. Варварська мова

Варто згадати, що в тодішній Румунії вся молодь була звоєнізована, вже починаючи від сьомого класу початкової школи так званої *școală primară*. Кожної неділі проводились військові заняття з хлопцями і дівчатами віком від 14 до 18 років. Молодь ця, так звана „екстра школярі” була круто зобов'язана в неділю відвідувати ці заняття, які тривали від ранку до обіду.

Ранками ми приходили до школи, де військові офіцери вели заняття на всякі політичні та військові теми. Інформували нас про хід війни, події на фронті, про маршала Антонеску та про румунських вояків, які штурмом брали Одесу, чи героїчно захищались від більшовицької навали. Після такої політичної зарядки маршем виводили нас на площу аж край села біля цвинтаря, де відбувались всякі муштри і військові вправи.

Вся організація поділялась на центр і підцентри, що були розкидані по селах. Центр находився в Чернівцях, який координував військову роботу цієї організації по селах та час від часу проводив інспекцію на місцях. До нас теж приїжджав з Чернівців майор Драгуміреску. Старші віком від 18 до 21 років, так звані премілітари також неділями проходили справжню військову підготовку,

щоб пізніше, потрапивши до війська, в короткому часі бути готовими відправитись на фронт.

Отже, зараз після закінчення моєї школи, в Чернівцях відбувались одномісячні курси військової підготовки для майбутніх комендантів підцентрів Чернівецького обводу (județul Cernăuți). Майже зі всіх сіл з'їжджались юнаки та дівчата. Підцентр села Веренчанка визначив на ці курси від дівчат мою класну подругу Катерину Гурняк, а від хлопців несподівано впав вибір на мене.

Нас було багато, назбиралось понад сотню, в більшості румуни. Жили ми в гуртожитках наче в казармах, де існувала сувора військова дисципліна, яка в принципі опиралась на страху від крику і палиці. Нашими інструкторами були два лейтенанти, які майже цілими днями проводили з нами заняття все тієї ж муштри. Не раз всіх нас ганяли на військових заняттях, а поодинокі порушення дисципліни карались різними способами. Найбільшого руху і крику робилося вранці.

Бувало, вишикують нас на подвір'ї, а офіцер викликав курсанта, який струнко мусив стояти і бив по лиці. Того за те, що постелі не поправив, іншого що хліб недоїв, а частіше траплялись репіт і палиці на кухні, що не вдана чорба-зупа, або кухар побруднив халат. Проте найбільше били тих, кого зачули, що говорив по-українському. Нарікав я не раз на свою долю, чому я сюди потрапив та старався різними способами уникнути палицю чи офіцерську долоню. А бувало й так, що перед цілим шиком виступить комендант і промовляє:

– Ви майбутні воїни, сержанти, а може й офіцери румунської армії. Де ж ваша гідність. Як же не соромно вам говорити якоюсь дикою мовою. Чи не маєте ви своєї культурної румунської мови – мови ваших великих предків, могутніх і гордых римлян? Геть з варварською мовою!

Мене щось аж за серце стискало і зараз же кров закипала, слухаючи цього коменданта та порою задумувавсь, де це він чув про українську мову, хто його навчив так говорити. Адже це був лейтенант, румунський офіцер і мабуть не останній в штабі, на чолі якого стояв полковник Черкез.

Після закінчення цих курсів я був назначений комендантом підцентру в своєму селі. Не дуже я любив цю дисципліну і муштру, але, знаючи положення, я вже усвідомлював, що подібні вправи можуть колись пригодитись. Ці заняття продовжувались вже недовго.

Румуни, в міру того як фронт приближався, носились з наміром забрати нас до війська. Старші річники вже давно відбували службу у війську. Правда на фронт їх не висилали. Незабаром перед приходом советських військ скликали всіх на комісію і мов рекрутів приділяли до даного роду війська. Мене призначили до кавалерії. Все ж таки до війська нас не встигли забрати.

В той час, незалежно від війни, яка точилась в повному розпалі, жилося в нас ще непогано. Поки існували господарства і приватна власність – матеріальне забезпечення було ще не найгіршим. Як і давніше, згідно з традиціями, люди зберігали свої стародавні звичаї, порядки та обряди. Спільно гуртом одні другим помагали в домашніх роботах, урочисто обходили свята особливо Різдв'яні і Великодні та гучно справляли весілля чи інші застави.

Часто вечорами, переважно восени дівчата збирались до господаря на клаку¹⁴ кукурудзи лупити чи повісмо прясти, або сходились на вечорниці також здебільшого прясти. А де дівчата там і пісня вже лунала та здалека вабила хлопців до себе. Гуртом працюючи, веселіше йшла робота, а в співах, дотепях і жартах і ніч проминала та після спільної вечері нерідко й музика з'являлась. Тоді вже й до ранку танцювали.

Справжні танці відбувались у нас як літом, так і зимою в неділю чи інше свято прямо під голим небом, здебільшого біля церкви на громадській толоці чи в іншому місці. Парубки наймали музикантів і вже від обіду до вечора музика вигравала, а хлопці з дівчатами танцювали. Хто вигравав і на чому?

Наш оркестр – це перш за все скрипка або й дві, цимбали, труби, часом і кларнет та обов'язково бас чи бубон. Грала народні музиканти, звичайні люди хоч без музичної освіти, та інколи траплялись серед них справжні таланти. Саме таким скрипалем був тоді Івон Габак, чия скрипка то грала, то часом промовляла, а в швидкому танці смічок вискакував по струнах, будив кров у жилах, аж ноги самі рвалися до танцю.

Бувало, влітку на майдані від молоді вже роїться, дівчата прибувають зі всього села. Вистрояться на горбочку мов розцвілі квіти, а що інша то гарніша і на хлопців поглядають. В білих сорочках вишиваних квітами, на шиях намиста, всі головки у віночках, а з кіс барвисті стяжки звисають. У кожної червона чи зелена рікля-спідниця мережена квітами ще й позолочена. Все в кольорах переливається, сміється. Аж заграє музика – хлопці вже моргають, дівчат в танець кличуть і квіти рідіють. Одна за другою підходять до своїх коханих, а може й наречених та разом пускаються в загальний вир живого буковинського танцю. А матері здалека наглядують. Танцюють притоптують, веселяться, в перервах хлопці співають аж гомін і спів той несеться ген за село у чистеє поле.

Заглядав і я за дівчатами. Пізніше й пробував танцювати. Любив дівчат і своє товариство, проте, почувши музику, чомусь мені не до танцю було. Замість оживлення будила вона в мені якісь думи та навівала меланхолічного настрою. Часом зникали дівчата, а переді мною виринав наш край убогий, пригноблений чужими. Як же мені танцювати, коли мій брат у неволі, а дома може мати плаче. Та музика все грає і жалю додає...

Короткі були мої радощі і гуляння. Знову неспокій, війна, а фронт уже недалеко. Падають міста Київ, Житомир, Тернопіль штурмують, за Дністром вже чути канонаду. Нараз і зникла жандармерія, коли в березні 1944 року появились у нас танки і перші частини советської армії.

¹⁴ Толока (бук.)

3. Мобілізація і пожежа

Знову обійшлося без боїв. Румуни потиху відступили і десь затримались лише в Чернівцях. На цей раз вже населення не вітало своїх визволителів, як то було в сороковому році. Мабуть тому, що вже пізнали цих гостей давніше і здається відчували, що скоро знову почнуться всякі обов'язки, роботи, норми, голод і нарешті заразлива хвороба тифу, яка коситиме людей.

Поки що війська весь час прибували і посувались на захід. Хоч фронт уже був далеко, десь за Коломиєю, але ще майже до середини літа в селі було повно солдатів. Одні відходили, другі приходили. У нас на подвір'ї, в столі, а також у хаті було багато війська. В саду стояли кухні.

Що ж це було за військо? Ми як помітили перші частини, то годі було розпізнати, чи це регулярна армія. Насамперед кидався у вічі мундир. Не було в них єдиної військової форми. Воїни були одягнуті по різному. Одні в шинелях, в бушлатах, інші в фуфайках та часом без погонів, майже в цивільних лахманах, а все це прикрашував круглий котелок за поясом, автомат та час від часу ще гвинтівка на шнурку, яку солдат носив по своєму, як попало. Лише пізніше приходили більш регулярні частини.

Виглядало, що в армії бракує військової дисципліни. Молодші чином не завжди підчинялись старшим, а бувало й так, що якийсь майор був цілком підпорядкований лейтенантові. Звідси вже не важко до непорозуміння, а як трапилась горілка, то часто доходило до сварки і прямо до бійки. Лише в нашій хаті як попились, то так билися, що якийсь старшина витягнув гранату і вже було хотів усіх висадити в повітря, але котрийсь вискочив надвір і пустив серію з автомата на трувогу. Стріл цей приглушив старшину і зараз же прибіг військовий патруль, який з трудом розігнав цих бунтарів. Ми в хаті завмирили зі страху і мало що не пішли в повітря.

Любили горілку. Багато з них віддавали шинелі, бушлати за кусок сала, а за спирт чи горілку деякі готові були і сорочку віддати. Це вносило розлад в армії. Недалеко від нас, в долині по дорозі йшли два п'яні солдати. Співали. Один виймав гранату з кишені, котра за щось зачепилась і там же вибухла. Розірвала на шматки солдата, а товариша тяжко раненого забрали. Я оглядав лише ретшки шинеля розкиданого по деревах.

Недалеко за селом сідали літаки кукурузники. Два льотчики, підходивши до літака, були сильно п'яні. Один хотів закурити, але руки й одяг мав мокрі від бензини. Зараз же загорів і впав на землю. Другий шинеллю, а ми глиною ледве його погасили. Ще лише вітерець – і був би загорів літак. Таких випадків було більше. Воно може й не зовсім панував порядок в армії, зате дисципліна була одна – „Вперед на захід!

Одначе в своїй величезній більшості це були веселі, добродушні і відверті люди. Багато з них заводили дружбу з нами цивільними. Інколи, вже покидаючи наше подвір'я, заходили в хату, прощаючись, аж плакали і відходили на вронт. Тоді всім нам ставало сумно на душі.

Вже невдовзі, як тільки вступили війська на нашу землю, на селах затверджувалась совєтська влада, котра відразу накидала на селян все нові і нові повинності: то дороги лагодити, то в ліс по дрова їхати, то якісь окопи копати, а там і новий аеродром будувати і так без кінця. Все безплатно під виглядом громадських обов'язків.

Ще не укріпилась і не потривала довго ця влада, як вже ранньою весною робився спис всього чоловічого населення здібного носити зброю. Починалась загальна мобілізація. Забирали всіх до війська віком від 18 до 55 років.

Пам'ятаю добре той день, коли всі збиралися біля сільради. Було це десь в кінці квітня 1944 року. Там же чекав військовий конвой і вистроював людей у великі колони на шляху від сільради аж до церкви. Все село охопив великий смуток. Починались плачі. Кожного виряджала рідня, яка ще залишалась: мати, жінка, сестри, доньки або брат і старші батьки. Колони стояли, а по боках натовп людей і дітей, що рвалися до своїх бранців, та конвой вже не допускав.

Хоч тоді був гарний і сонячний день, але вже зранку піднімався вітер, мов віщував щось недоброго. Що то тільки не діялось, коли ці колони рушили з місця. Знялися плачі, крик і голосіння. Адже відомо було, що це не жарти, що всі йдуть до війська в армію, яких незабаром відішлють на фронт, а там стріляють, люди гинуть. Чи всі колись повернуться? Знали це добре ті, що залишались і ті, що відходили. Колони хоч повільно, але невблаганно посувались вперед шляхом на Кадубівці, а звідти вже на Заліщики. Разом з колонами тягнувся натовп народу, котрий лише ген за селом починав рідіти.

Більш уперті все ще тримались боками шляху та полями за своїми рідними. Я також ішов з іншими аж до самого Дністра біля Заліщик. Бранці вже переходили через міст, та коли всі вже були на другому боці, нас конвой затримав і велів вертати до дому. Попрощав і я своїх рідних, своїх друзів, які вже губились за Дністром, а мого вірного товариша Івонка Трача, чоловіка моєї сестри Мафти, Василя Свища і деяких інших попрощав навіки.

Ми верталися додому. По зворотній дорозі біля Кадубівців зауважили якісь великі густі дими в нашому селі. Що це там діється? Люди зараз зрозуміли. Знову почався крик і паніка. Всі кинулися бігти дорогами, полями, щоб тільки додому дістатись. В селі велика пожежа, та поки ми добігли, пів села вже майже догорало. Це був білий день, людей і війська повне село, та нічого не могли вдіяти. Найбільше, що могли зробити, розбивали стайні, випускали худобу та дехто встиг щось винести з хати, бо все розпочалось так раптово, що іншого рятунку не було. А почалось воно ось з чого.

Край села на господарстві мого колишнього вчителя Думітракія стояли військові кухні. Хтось необережний чи п'яний висипав жар неподалік стодоли, яка зайнялася вогнем та в результаті сильного вітру, що шалів того дня, пожар перекинувся на інші хати, стайні та стодоли і пройшов вздовж села, скінчившись на другому кінці в Бугаївці. Наш дім і околицю поминуло. Сьогодні вранці люди плакали, прощалися, а після обіду постигло їх гірке лихо, в наслідок якого багато людей лишилися без даху над головою.

Чому на світі так буває? Ще недавно виряджали своїх у Румунію до війська, до важких робіт так званих „концентрари“, сьогодні прийшли інші з-за Волги і мов мітлою протягли – всіх зібрали і погнали в далекий Сибір, аж до Красноярська. Там їх затримали і приготувляли на фронт воювати, кров свою проливати. За що? За кого?

Здавалось би сталінські власті повинні вдоволеними бути, отримуючи свіжі сили – нове гарматне м'ясо, але це суперечить самій природі більшовицьких правителів. Як тільки опинились в Красноярську, політруки почали робити загальне просвіювання. Кожного прощупували: хто він, звідки і що, з якої сім'ї походить, чим займався, з ким зустрічався, чим був батько, дід і т.д. і т.п.

Не всім судилось поїхати на фронт. Деяких зараз же поарештували і посудили переважно на 10 років виправно-трудових таборів, обвинувативши в українському націоналізмі. У нас ще не було якоїсь організації, яка б відкрито вела боротьбу з советською владою. Та цій владі вистачало лише й того, що за Румунії хтось належав до спортивного кружка, співав пісні, або читав українські книжки. Це націоналізм – найгірший ворог советської влади. Це не те, що якийсь там ірландський чи арабський націоналізм спрямований проти західного колоніалізму. Це український націоналізм!

Внаслідок такої політики знову падали жертвами наші буковинці. Попали і наші сусіди з Веренчанки: Івон Бугай, Дмитро Касіян, брати Михайло та Івон Чунківські, брати Василь, Григорій і Степан Васкани та багато інших. Більшість з них не витримали, погинули в таборах, інші пережили. Мені тоді і не снилось, що цих мучеників колись зустріну аж на Далекій Півночі.

4. Мінери

Село опорожніло. Дома залишались переважно жінки та дівчата, на яких припадали головні роботи в полі і коло хати. Залишались ще старші господарі, однаке деякий ритм життя помалу мінявся.. Окрім своїх робіт, яких ніколи не бракувало, власті накладали на людей все нові повинності. А щоб утримати справний хід примусових робіт, потрібна була мобілізація села і, так би мовити, адміністративна реорганізація.

Основною владою на селі була сільська рада, в якій вирішальну роль відігравав голова сільради, що крім отримуваних вказівок з району, міг завжди покладатись на підтримку відповідних органів НКВД чи НКГБ. Головою тоді був наш сусід Григорій Ільчук, секретарем сільради – Іван Масикевич. Все село було поділено на дільниці і мікро дільниці, в яких появились так звані сотники і десятники, що в свою чергу, виконуючи всякі накази голови, ганяли людей на різні роботи.

Війна вже давно у нас завершилась, війська покидали село, посувались на захід, а фронт вже ледве давав про себе чути. Проте спокою не було.

На буковинській землі починали діяти бандерівці – українські партизани. Виникали воєнні сутички, а інколи й тривалі бої. Робились напади, засідки, по селах палали пожеари, нищилась советська влада. Гинули комуністичні організатори, активісти та зникали голови сільрад. Гинули і бандерівці. Як було видно боротьба не припинялась, а здавалось набирала дедалі більшого розмаху.

Війська потрібні на фронті, та щоб придумати український підпільний рух, власті рішили організувати так звані винищувальні батальйони (у нас називали їх стрибками) з тих же буковинців, які ще не встигли потрапити до війська і кинути одних проти других. Так і зробили.

В нашому селі було ще спокійно. Ми з Григорієм держались коло хати та допомагали батькам на господарстві. Лиш ось несподівано прийшла мені повістка зголоситись в сільраду, де повідомив мене голова, щоб забезпечитись на два дні провіантом і явитись в районному військовому комісаріаті в Заставні. Візьмуть мене на курси водіїв, машиною буду їхати. Я вельми втішився і вже на другий день попрощався з рідними.

На цьому военкоматі зустрів ще трьох хлопців таких як я. Це були мої ровесники з 1928 року народження. Один з самої Заставни – Василь Остапович, другий – Василь Комісарчук із села Товтри, третій – Іван Шевчук із села Малий Кучурів і четвертий – я. Звідси направились ми пішки до Чернівців, де в обласному Осоавіахімі (Товариство сприяння обороні та авіаційному і хімічному будівництву СРСР) вже на нас чекали. Там було багато таких як ми, котрих позганяли з цілої Чернівецької області і аж тепер довідались, що приїхали ми сюди не на водіїв, а на мінерів вчитись. Значить влада вміє брехати.

Справа була ясна. Фронт відійшов, скрізь пройшла загальна мобілізація, людей немає, війська на фронті, а на Буковині залишилися мінні поля. Отже, щоб їх розмінувати військові власті рішили мобілізувати нас підростків та використати в цій роботі.

Курси тривали біля трьох місяців. Нас розгостили в готелі „Брістоль”, що нагадував тепер скоріше військову казарму. Нашим безпосереднім командиром був добрий і веселий сержант Льонька та трохи понурий і мовчазний старшина таки наш буковинець, здається за прізвищем Федюк. На чолі цього штабу стояв голова Осоавіахіму старший лейтенант Безкоровайний та його заступник майор Блохін. Там находились ще й інші офіцери. Курси провадили два старші лейтенанти. Вивчали ми різні міни того часу, головним чином протипіхотні і протитанкові як советського випуску, так і німецького та їх союзників. Кожного дня після класних занять відбувалась військова муштра.

Ще недавно в цих Чернівцях я марширував і витягався перед румунськими офіцерами, зараз муштрували нас советські. Правда, що і тут була дисципліна, хоч не били нас палицями, зате саджали в карцер і вживали інших примусових заходів. Тепер як і давніше роздавалась команда: „На лево! На право! Перед собою шагом марш!” Ми мов горохові стручки, хоч у своєму одязі, але повертались не гірше солдат. Характерно, що цими курсантами були тепер не румуни, а майже виключно українці та декілька жидів. І розмовляли нам

по-українському ніхто не забороняв. Не раз марширували ми по вулиці Кобиланської – аж впаде команда: „Запевай!” і заспівач, яким нерідко і я бував, починав:

„Нам задача боевая нужно знать и выполнять,” – а далі всі разом:

„Эй, вы поля, зеленые поля...” – і так далі, та замість

„Красна кавалерия садись на коня” – ми перефразували:

„Красные саперы минируют поля.”

В загальному навіть непогано, весело було на цих курсах. Я пильно вчився і не дуже дозволяв іншим кращим за себе бути, тому-то все було б добре завершилось, коли б не трапилась несподівана пригода.

Ми вже далеко були обізнані зі всякими мінами, лише не вистачало в нас наочних посібників. Тому-то начальство рішило послати на фронт кілька осіб і привезти звідти різних типів мін. Їхав якийсь чорний низького зросту незнайомий мені лейтенант, наш старшина Федюк, а для всяких послуг було назначено мене – одного курсанта хоч охочих не бракувало. Така поїздка здавалась мені привабливою, хоч би відвідати ті місця де стояв фронт. Як то все виглядає?

5. Ганебний вчинок

Діялось це якраз влітку 1944 року. Приїхали ми в Коломию, а там якийсь військовий штаб направив нас в село Печеніжин, ще кільканадцять кілометрів за Коломиєю на захід. Це вже підгір'я Карпат. В тому районі було багато мінних полів, тому в селі стояла військова частина саперів, які розмінювали ті міни. Місцевість там гориста і помережена лісами. За селом стояв фронт, після якого залишились зриті поля, колючі дроти, різного роду трофеї та свіжі окопи, по яких видно було, що тут проходили бої: гармати били, міни рвались і падали солдати.

Оселились ми в одного господаря. Перші два дні ходили з саперами в поле і дещо придбали. Це й було нашим завданням – з'явитись у штабі цієї частини, зібрати відповідну кількість мін і вертати в Чернівці. Та видно мій лейтенант і старшина мали ще інші плани.

Наступного дня ми вже з саперами не ходили, лейтенант забрав нас в поле і ми пішли окремо. Ходили не по міни, а оглядати окопи, де проходили бої. Я вперше побачив багато побитих і не похоронених советських воїнів, які видно виходили з окопів, ішли на штурм, попадали і так лежали на землі. Ми підходили ближче. Лежали вони в різних позах: хто в траві лицем до землі, хто в якійсь ямці, другий під деревом, а ще інший під дротами перевернутий. Це мене зворушувало. Такого я ще ніколи не бачив і не знав чи маю хреститись, чи шапку зняти. Мені пригадувалось тіло померлого, в руках свічка, довкола люди

і священник у ризах, а тут все так просто, нікого немає, ніхто не плаче, тільки дерева похилились та часом стиха зашумлять від вітру. Це були вже трупи, які здавалось не від учора тут спочивали, бо як понесе вітерець, то від зловонного смраду можна було впасти. Вони розкладались.

Підійшли ми до одного солдата, який лежав так як загинув, вже й травною проростав, та лейтенант мов той злодій, порозглядавшись по боках, несподівано велів мені знімати з убитого черевика. Як же мені це робити, адже тіло убитого – це щось святого для мене. Та не час тут на міркування, я бачив добре, що лейтенант не жартує.

Заходився я коло цього покійника, аж руки тремтіли. Зняв ті черевики, з яких зараз ще ударив важкий сморід, що валив мене з ніг, а в черевиках мокро і вже аж хробаки завелись. Аж тоді мої наставники закотили рукави і взялися за роботу. Мов ті гієни шнирили і обдирали трупів. Я не міг собі усвідомити, що радянський офіцер здібний на таку мерзенну підлість і приниження. Принесли до мене ще кілька пар черевик, всунули в мішок, котрий я носив з собою і примусили іти до річки промивати водою, щоб позбутись того страшного смороду. Я пішов. Вони обидва залишилися і далі ходили по окопах в пошуках нової здобичі.

Ось сиджу я над річкою і мию ті черевики. Боже, це неймовірна огида, лише поглянути як з них черви вилазять. Знову цей лейтенант мені перед очима. Як же він міг рішитись на таку мерзенність – своїх братів, отих радянських воїнів рабувати. Це ж зневага людини, знущання над мертвими, які вже все віддали, навіть найцінніше – своє життя, а ми останнє від них одбираємо. Навіть звірі так не поступають зі своїми. Невже ж я також беру участь в цій брудній роботі? Чому я їх слухаю? Може це лежать хтось з моїх близьких або рідних, яких я ще недавно відпроваджував до Заліщик. Що я зробив! Чому це їм потрібно аж стільки черевик?

Довго я так роздумував та водив тим гнилим черевиком по воді, – а були це переважно американські черевики, – коли дивлось, підходить мій лейтенант. Сів собі на березі, вийняв пістолет ніби почистити та згодом до мене:

– Гляди, ми прийшли сюди по міни і збираємо тільки міни, – та помахуючи пістолетом у мій бік, додав, – запам'ятай собі це.

Я зрозумів цю пересторогу. Повернувши додому на квартиру, ми сховали свій мішок у стодолі. В цьому домі жив господар з жінкою і донькою. Вони вже щось відчували і мабуть догадувались, бо на подвір'ї інколи проносилось важке повітря. Нерідко переслідував мене якийсь страх, щось мучило мене. Я не тільки ще не робив щось подібного, а й ніколи навіть не чув про таке звірство. Деколи відчував себе мов той злодій, та часом здавалось мені, що я сам окрадений. Мені захотілось з кимсь поділитись своїми муками, комусь про це розповісти. Тільки увечері така нагода представилась. Я все розповів господареві. Хоч і не міг він нічого поради, та все-таки на душі ставало мені легше. Ще довго не міг я заснути тієї ночі, а перед очима появлялись мені знову солдати. Я все роздумував і картав себе, чому я це роблю, який я гріх буду мати! Починав я ненавидіти свого лейтенанта.

Наступного дня веліли мені знову збиратись в поле. Знову з мішком під пахвою, а старшина ще й з лопатою пішли ми ніби по міни. По дорозі виявилось, що вони незадоволені вчорашнім трофеєм. Їм хотілось чоботи здобути, а там самі черевики були.

Літо. Надворі стояли гарячі дні. Сапери пішли на мінні поля в один бік, а ми – в другий. Під лісом на підвищенні стояло кілька березових хрестів зроблених нашвидкуруч. На хрестах були повішені військові каски, по яких можна було пізнати, що тут спочивали не советські, а німецькі жовніри. Біля одного зупинились. По табличці з написом можна би припустити, що тут лежить якийсь офіцер і то мабуть неглибоко.

Старшина вручив мені лопату, а лейтенант велів копати. Я ліниво зробив кілька вкопів і знову зароїлись думки в моїй голові. „Що я роблю?” Став я вагатись і боротись з собою. Копати чи ні? Копати – значить брати на себе тяжкий гріх і злочин. Відмовити наказ – рішатись на ризик. Я здавав собі з цього справу, тим більше, що недалеко фронт (звідти ще доходить гул гармат), а довкола нікого немає, лише поля та ліси. Мимоволі пригадались мені його вчорашні слова і той зловіщий пістолет. З другого боку боронив себе „я ж не військовий, не в мундирі, я лише курсант.” Думки блискавично перелітали по моєму мозку, але, зібравшись з собою, я відставив лопату і відійшов геть набік.

Це зараз покмігив лейтенант. Підійшов до мене і спитав чому не копаю. Я відповів, що не можу і не буду копати. Тоді-то крикнув на мене: „Ех, мамин ты молокосос”, вдарив у лице і штовхнув у груди. Я поточився і впав під кущі. Думав стрілятиме, та згодом кивнув на старшину і вже обидва взялись за роботу.

Я сидів під кущем і плакав. Довго порались на могилі, бо земля була підмокла і клеїлась до лопати, та коли вдарило повітря то аж крутило ними, а не відступали. В ямі лежало тіло без домовини, лише завите в палатці, але це їх не дивувало. Схватили свою здобич і виривали на поверхню, та німець не здався. Наче дуб той, хоч і повалений ще міцно тримався коріннями у своєму гробі. Нарешті вирвали і витягнули на поверхню, розвинули палатку і стягнули чоботи. Все обшукали, аж знайшли його знімок. Оглядали, а сонце вже високо з неба припікало.

Ще кілька днів виносили то взуття в поле та поливали карболкою, сушили, щоб забити сморід, який уперто тримався далі. Ми вже повертали в Чернівці, коли по дорозі в Коломиї затримались, щоб загнати свої трофеї. Там і висиджували в якомусь похмурому шинку та випивали. Я сидів надворі і пильнував наших мін. Сидів і передумував.

Тільки тоді зрозумів я, чому вони так рились по окопах. Аж тоді усвідомив собі, до яких послуг мене вислано у відрядження. Не голод і не холод гонив цих людей на ту огидну роботу. Доблесні воїни Радянської Армії – крилаті слова, але в цій армії знайшлися воїни, які залишили в моєму житті найтяжчі спогади, що скалічили моє сумління. В подібних діяннях мабуть вони теж не самотніми були.

Ще не так дивує мене цей підлий офіцер-росіянин, можливо вихований в сталінському дусі, який не знати звідки прийшов і в яких боях гартувався, але дивує мене старшина, цей буковинець, котрий лише недавно вступив у цю армію, ще не вмів по-російськи говорити, а фронту й не бачив, проте у всіх ганебних ситуаціях не виявив найменшого опору.

Повернувшись в Чернівці, я хотів повідомити своє начальство про цей злочин, однак вагався, та коли приїхав додому я все розповів батькові, який порадив мені, щоб краще мовчати. І так один нічого не доведу. Послухав батька.

Закінчились мої курси. Відпустили нас на кілька днів додому, а пізніше знову змобілізували і направили на мінні поля в Сторожинецькому районі на Буковині, де довгий час перебували ми в селі Банилів на Сиреті. Залишились всякі міни: протипіхотні і протитанкові. Ми їх розмінювали, часто зносили на купу і висаджували в повітря. Я мав на своєму рахунку вже понад дві тисячі мін, за що навіть дістав відзнаку „отличный минер.”

Бували дні, коли попереджував нас майор: „Увага! Сьогодні вночі нападуть на нас бандерівці.” Тоді роздавали нам автомати і розставляли варгу. Ми засідали і чекали. Бандерівці не напали і все кінчалося лише на страху.

Здається, вже відходила осінь, як одного разу підняв я протипіхотну советську міну. Ще вийняв запал і раптом хтось наче б добрим дрючком вдарив мене в голову. Я упав і знепритомнів. Коли відкрив очі – мої руки були в крові, а переді мною ще димок крутився. Вибухнув мені в руках запал і на велике моє щастя зірвав лише шкіру з пальців. Я був цілий. Мінер помиляється лише раз в житті, та мені пощастило і я пережив свою помилку. Інші помилялись лише раз.

Підривались друзі і гинули на мінних полях. Підірвався також наш улюблений сержант Льонька. Я прийшов додому ранений і відтоді розстався з Осоавіахімом, хоч ще покликали мене, але більше я там не показувався.

6. Енкегебисти

Не сиділося мені дома. Як розкоштував науки, то так і тягнуло мене мов ведмеда до меду. Хотів далі вчитись і щось здобути. Якось довідався про шоферські курси в Чернівцях. Чому би не стати мені водієм автомашини. Вислав мене вже раз голова сільради на курси шоферів, щоправда не туди потрапив я. Переслідувала мене ця думка, аж поки одного разу не вибрався до Чернівців, дещо розвідав, а пізніше залагодив усе необхідне і був прийнятий на ці курси. Знайшов квартиру і так розпочалося моє навчання. Було це 1945 року. Курси теоретично тривали три місяці, але включно з практикою вони протягнулись понад пів року. Трудно було вчитись. Курси платні, а крім цього доходила оплата за квартиру та ще й своє харчування. Тому, дочекавши суботи, я приїжджав додому, щоб дещо допомогти батькам та, набравши продуктів, в понеділок раненько знову повертав до Чернівців.

На моє щастя Григорій ще залишався коло хати та ще й на превелике диво після п'яти років блукання по світі несподівано повернув додому мій найстарший брат Ананій. Радість велика! Вже майже вся сім'я була дома, лише бракувало нам ще Василя, від якого не мали ми жодних вістей з Румунії. В Румунії також проходив фронт, були бомбардування. Чи живе він. Мати все ще виглядала та нишком плакала. Однак зараз в хаті повеселішало. Хоч після першої навали війська і тих зрушень, які наступили на селі, тепер здавалось нам, що все повертало до нормального стану. Якось вже й звикалось до тих примусових змін, та ось несподівано наш дім стали відвідувати непрошені гості.

Якось одного разу зайшов до нас советський офіцер. Прийшов так собі, поговорити. Виглядом скоріше нагадував цивільного інтелігента ніж військового офіцера, а обличчям і очима, що часом показувались з-за окулярів та приємними розмовами, викликав яесь довір'я. Здавалось, що такій людині можна би про все розповідати. Сподобав він собі батька і час від часу знову навідував нас то сам, то часом ще й з іншим лейтенантом.

Любили з батьком поговорити про нове життя, про минуле, часом і про Україну. Все ж таки батько відносився з резервом і завжди був обережний у своїх розмовах. Приїжджали вони мов би з району, навіть іноді ночували у нас, а вже вранці просили відвезти їх до іншого сусіднього села.

Весною, якось на самий Великдень завітали вони знову до нас. Ми не всі були дома, та батьки прийняли їх, зараз же посадили за стіл, як старих знайомих і угощали всім, чим тільки хата багата. Розмови і жарти ще й при чарці горілки довго продовжувались. Все здавалось ніби приємність, але з другого боку виринало підозріння і шось нас непокоїло. Ми згодом довідались, що цими гостями були співробітники НКГБ, а саме: старший лейтенант Ключніков і лейтенант Хамхалов. Подібні візити продовжувались.

Та ось одного разу вночі хтось застукав у вікно і попросився до хати. Ми зараз впізнали добре нам знайомих гостей. Батько хотів було просити за стіл, як це бувало раніше, та на цей раз вони обидва відмовились і заявили, що прийшли до нас робити обшук. Ми всі насторожились на це повідомлення, але нічого було робити. Почали в хаті все докладно переглядати.

В нашому домі після румунських пертурбацій і всяких інших несподівань здавалось, що з літератури вже нічого не залигло. Все-таки наші гості виявили, що в хаті ще було шось. Ще знайшлися книжки і брошури, на які вони звертали особливу увагу. Кожну книжку, зошит чи якийсь папірець скрупульозно розглядали зі всіх сторін, після чого не важко було зрозуміти, що цей обшук ще триватиме довго.

Поки що обшук проводився в нашій кімнаті, де ми спали. В другій кімнаті, в шафі на полиці під газетою лежали листівки українських націоналістів. Судячи по способі обшуку, було ясно, що коли перейдуть у другу кімнату, то листівки знайдуть неминуче і всю хату накриють. Становище робилося дедалі більш напруженим, та батько не тратив голови.

Пізно, вже по опівночі попросив дозволу, щоб вийти надвір, оскільки корова повинна вположитись і сподіваємось теляти. Старший лейтенант

Ключніков дозволив. Тільки чудом пробрався батько в другу кімнату, сховав листівки за халяву в чобіт і вийшов надвір.

Наші знайомі порались у нас цілу ніч, аж до самого ранку. Не знали ми чого вони шукають, проте під час цього обшуку було сконфісовано у нас історичний роман „Розбійник Кармелюк” – Михайла Старицького, що свого часу вийшов друком у Чернівцях в чотирьох томах. Даремно намагався я вяснити, що Іван Кармелюк – український герой, який громив панів на Україні, а їх добро роздавав людям. Проте мої пояснення залишались в повітрі, а книжки таки забрали.

Через кілька днів мене було повідомлено, щоб з’явитись в НКГБ у Заставні. Я зголосився. Тоді вперше ознайомився з цими органами і його працівниками. Мене зараз же арештували і притримали 5 днів. Почались допити: що я за один, де мої брати, куди ходжу, чим інтересуюсь, де вчився за Румунї, які книжки читав, що батько вповідає тощо. Щоправда ці розмови відбувались лагідно і в спокійній атмосфері, хоч офіцерові не завжди удавалось почути бажану відповідь. Цікавив їх „Розбійник Кармелюк”. Я все відстоював, що Кармелюк і по нині популярний на Україні. Співають про нього в піснях, навіть я чув, що під час радянської влади вийшов фільм про Кармелюка.

– Воно так, – вясняли мені, – але це буржуазне видання українських націоналістів, а зміст книжок може послужити тактичною школою для сьогоднішніх розбійників з банди УПА.

Так чи інакше спорядили протокол, в якому я круто мусив пояснити, звідки дістав ці книжки і з якою метою. А в дійсності я купив їх таки в тому 1945 році в Чернівцях на базарі. Тоді ще можна було знайти подібні книжки на базарах, оскільки ми українці на Буковині ще мало розбирались в справах класового підходу: котрий це Кармелюк є панським хлопом, а котрий українським національним героєм.

Досить сказати, що під час мого арешту були покликані в НКГБ деякі господині з Веренчанки, а саме: Степаниха Васканичка, Парасина Свищ – мати Василя Свища закатованого румунами, Кушнеричка – мати Юрка Кушнерика, Шевкиничка і деякі інші. Видно для енкегебистів у їх замислах жінки могли статися кращим матеріалом і більш податним ніж чоловіки.

Однак після тих розвідувальних випитів та загального ознайомлення зі справами, нас всіх випустили. Думав, вже все вяснилось і щасливо закінчилось, аж тепер нарешті будемо мати спокій. Думала так і вся наша сім’я, коли знову повернув додому.

7. Партизанський рух

Ішов 1946 рік, тяжкий рік. Саме тепер в цьому році ще постиг нашу Буковину великий неврожай. Поки в людей були запаси ще з попередніх румунських часів, то якось воно йшло, але підчас нової влади, яка накладала на них все нові обов'язки хлібоздачі державі, всі комори, стодоли, клуні опорожнювались, а на Буковину насувався голод, що розпочався десь там в Бессарабії.

Вже весною, мов військо, що колись хмарою насувалось на село, так тепер сунули люди з Бессарабії голодні й обірвані, старі й молоді та заповнювали наші села. Ходили по хатах, деколи приносили з собою всіляке добро: килими, хустки, рушники, полотно, щоб проміняти на кусень хліба, бо в них голод. Ця маса людей посувалась далі на захід в Галичину, куди ще не сягав голод. Посувалась, а за нею йшла заразлива хвороба тифу. Невдовзі і в нас розпочався голод, а згодом появилась хвороба, що забирала людей у могилу. Що ж то в нас за санітарні умови, коли панує голод, мила немає, а брудота сприяла всякій епідемії. Смерть косила людей. Повмирили і наші сусіди – батькові приятелі, як: Івон Касіян, Григорій Касіян, Дмитро Костик, Івон Трач та багато інших. Серед них і наш молодий родич, Ананійв приятель – Дмитро Габак. У нас захворіла мати. Тяжко мучилась, зносила високу температуру, але якось переборолла цю грізну хворобу і вижила.

Тимчасом поки бессарабці щось вимінювали, голод охоплював дедалі ширші простори, що з безпощадною остротою заглядатиме у вічі кожному: і малій дитині, і старшим ще в 1947 році. Не обминув голод і нашу хату. Батько вже все віддав державі, немає що їсти, а тут ще й землю засіяти треба. Молотили ми ще раз дворічну солому, приносили макуху та бурякові жмаки, а доставши жменьку муки, яку шойно на жорнах зжорнили, вже можна було засипати тирбу і так живилися. Інші як не від тифу, то з голоду вмирили.

В таких обставинах розгортався відкритий партизанський рух Української Повстанської Армії. Змагання посилювались особливо в сусідніх селах і понад Дністром, Кадубівці, Вікно, Товтри, Дорошівці, Онут, Брідок, Добринівці та згодом дійшли до села Веренчанка. Вже кілька разів появлялись листівки і маніфести. Вже пролунав замах на партійного керівника Шульгу, а в той час на веренчанській МТС палали великі стирти соломи, сільськогосподарські машини і всяке знаряддя.

Вночі появлялись українські партизани, вдень приїжджали червонопогонні війська і починались облави. Внаслідок подібних акцій за свою віру і відданість совєтській владі тратили життя і наші жителі села Веренчанка. Так загинув Дмитро Костик – заступник голови сільради, так віддав життя і мій товариш Дмитро Герик, який служив тоді у стрибках. Подібні акції повторялись. На одній із них хотів би дещо зупинитись, оскільки вона торкається безпосередньо нашої сім'ї.

Якось одного разу десь улітку 1945 року в хаті недалеко сільради відбувалась забава, що потривала до пізньої ночі. Тут був присутній також голова сільради – Василь Кравець зі своєю дружиною Катериною Хоміцькою – моєю шкільною подругою та деякі інші. Слід звернути увагу, що тоді голови сільрад ходили переважно озброєні. Та ось вночі несподівано відчинились двері – і на порозі вже стояли бандерівці. Голова хотів було сягнути по автомат, коли в цю же мить затріщала серія – і Василь Кравець, стікаючи кров'ю повалився за столом. Поруч сиділа його дружина. Страшна подія, решта можна собі уявити, що пережили ці люди, але що характерно Катерина Хоміцька розпізнала того злющого ворога – вбивцю її чоловіка.

З'їжджались війська, партійні власті з району і нарешті відбувся похорон. На цвинтарі згромадилась юрба народу. В надгробних промовах також виступав якийсь партійний чиновник з району і виголошував, що бандитів УПА – цих зрадників свого народу чекає заслужена кара за вбивство вірного сина Радянського Союзу і нарешті, що це вчинила чорна рука бандита українських націоналістів – Василя Антемійчука.

Звісно як ми могли реагувати на цю відомість. Як це могло бути? Невже ж це правда, що на цвинтарі оголошено? Але ж одні і другі підтверджували, на свої вуха чули – Василь Антемійчук. Мати плакала, батько місця собі не знаходив. Невже ж він вийшов з тюрми і зараз вчинив таке лихо, а на нас зіслав вже крайнє нещастя? А може це ще неправда.

Похорон відбувся десь вполудне, та до вечора ми вже в кожній хвилині дожидали війська, яке ось-ось загатить наше подвір'я. І що вони з нами зроблять. Знову плачі, знову насувається нещастя. Котрий це вже вибух, котрий грім ударяв у нашу хату? Та сьогодні вже ніяких приготувань не робилося, все кинули і здалися на судьбу, що Бог дасть, то буде. Так минали напружені й розгублені хвилини, години аж до самого вечора. По нас ніхто не приходив. Минув і наступний день, тиждень, місяць, а над нами хоч і висів той Дамоклів меч, але все ще не спадав на голову і ми залишались дома.

Доходили вісті також від Катерини Хоміцької, що мабуть помилилась, може то і не був Василь Антемійчук. Брат в той час якраз тинявся десь по Румунії і мабуть у голову не клав, що там сталося у далекій Веренчанці і якою недоброю славою покрито його ім'я. Але всяке буває.

8. Порив до науки

Цікавили мене ті події, що кругом відбувались: і партизанський рух, і арешти людей, і політика кремлівських властей, але здається, що більш всього цікавила й непокоїла мене наука. Якось счував я за нею, а відчуваючи потребу вчитись, нерідко й нарікав на себе, усвідомлюючи свою відсталість.

Після закінчення шоферських курсів, я дедалі більше переконувався про своє неучтво. Якось випадково дізнався про фінансово-економічний технікум

у Чернівцях. Там якраз проводились підготовчі трьохмісячні курси в технікум. Це мене якраз влаштувало, оскільки я закінчив лише сім класів і то румунської школи. Дістався я на ці курси, а це вже було щось.

Вивчали ми там особливо українську мову і математику. Все було б добре, але в математиці я відчував свої серйозні недоліки, а звідси й виникали труднощі, які вона ставила переді мною. Звідси теж появилось у мене побоювання до фінансово-економічного технікуму, де головним чином передувала математика. Тому після закінчення цих курсів я поступив не у фінансовий, а в педагогічний технікум, де вчився мій колишній товариш з мінерських курсів Томюк. Саме він заманив мене до педучилища, до якого діставшись, я уважав це за велике щастя.

Так у вересні 1946 року поступив я в Чернівецький педагогічний технікум. Мої мрії після всяких сумнівів і перешкод здійснились, Я став студентом. В нашому класі на 25 чи 30 студентів було лише кілька буковинців. Решта – це приїжджі з України, навіть з Росії і переважно дівчата. Тут вперше зустрівся я з предметами, що цікавили мене, як українська література, педагогіка, психологія, історія, географія, проте фізика й математика надалі залишались Ахіллесовою п'ятою для мене. Тут познайомився також з музикою.

Незалежно від того, що на уроках співів ми співали переважно російські часом антиукраїнські пісні, все ж таки, вивчаючи нотну грамоту, я навіть придбав скрипку і вже дещо пробував грати по нотах. Намагався добре вчитись, проте до першого учня мені було далеко, тим більше після румунської школи. Нашими викладачами були в більшості українці.

Жив я на приватній квартирі і знову як давніше неділями приїжджав додому, набирав харчів – і назад у школу. Труднощі наростали ще й тому, що Буковину вже охопив голод, а дома всякі рештки вичерпувались, Батьки щиро радувались моєю школою. Радувались, що хоч один пішов батьковими слідами, діставшись до шкіл у Чернівцях, тому дома все розкручували як могли, щоб тільки мене утримати.

Від брата Василя далі не було жодних вістей. Відколи засудили, так і пропав у Румунії. Зате було трохи відрадно, що Григорій також вивчився на водія, а Ананій робив бухгалтером в конторі на заготівлі зерна.

Моя школа педучилища стояла якраз біля чернівецької тюрми, яку відгороджував лише високий мур декорований верхом колючим дротом та високими вежами. Я, бувало, виходив на третій поверх, а звідти відкривалось подвір'я і майже пів тюрми з понурими стінами та малими загратованими вікнами. Заглядав не раз, може когось пізнаю. Тут ще недавно томився мій брат, тут карається тепер мій сусід, Василів товариш – Василь Бугай. Де мій брат зараз? Невже там сидять такі самі як я? А тюрми переповнені. Тут в школі українці, там за муrom також українці...

Дні минали. Я провчився цілий рік. Однак останнім часом я став розчаровуватись своєю школою, бо після закінчення цієї школи я міг стати лише учителем початкової школи. Що ж це такий учитель? – Майже нічого, та за навчання ще й треба кілька років відробити. Мені хотілось поступити

в університет. Там справжні вершини науки. Досить сказати, що мені хотілось все перестрибнути – і відразу в дамки. Але щоб потім дістатись в університет, треба педшколу закінчити або десятирічку. Щоб скоротити час, я рішив проскочити в 10 клас середньої школи, а там вже відкривались дороги до університету. Поки що тривають канікули, та за цей час я щось придумую. Невеселі були мої канікули. Як уже згадувалось до нашої хати добрався голод. Батько вже останнє зерно, м'ясо віддав державі, а ми залишались без хліба, без їжі. Мені здається, що літо 1947 року – це найтяжче літо, яке пам'ятала Веренчанка. Ще та тирба якось рятувала нас.

Якраз цього року раною весною я засадив помідори в городі. Сам вирощував, хоч дожджав до них, доглядав згідно з тодішньою агротехнікою, які вирости на славу і уродили, та ще зелені були. А сім'я немала: батько, мати, Ананій, Григорій, я і всі ми дорослі. Хлібопоставкам не було кінця. Оскільки їх вже не можна було виконати, батька покликали в район і там заарештували. Знову потримали кілька днів. Хліб державі і ще раз державі! Всіх кулаків розкулачувати! Положення було край напруженим і не знали ми чим це все скінчиться.

В таких умовах ще влітку я установив зв'язок із середньою школою, десятирічкою в Кіцмані. Склав відповідні документи і був прийнятий в 10 клас цієї школи. Знову успіх і радість. В понеділок 1 вересня 1947 року розпочався навчальний рік – лише один рік, який ще ділить мене від університету. З великим запалом, з вогнем взявся я за науку, а від нового щастя аж задихався. Тут самі цікаві науки, щоправда знову та математика щось мене непокоїла та ще й появилась німецька мова, але думав собі, буду вчитись і то якось піде.

Зарився я в книжках, аж свіга не бачив і не стямився як дні минали, а тиждень кінчався. Один тиждень. Шість днів я вже провчився в знаменитій Кіцманській середній школі! Це не те, що колись за Румунії у Веренчанці. Не тільки моїм друзям пощастило дістатись у гімназію. Нині я також учень гімназії, а завтра буду студентом і ще яким студентом. В університеті, про який навіть в цілій Веренчанці ніхто і не мріяв.

Скінчилися мої останні заняття цього тижня. В суботу зараз же після обіду в такому настрої я мов вітер поспішав додому, порадувати моїх дорогих батьків і братів, поділитись своїм щастям, яке випало на мою долю.

Розділ четвертий

Т Ю Р М И

1. Арешт

Мабуть в кожній людині трапляються якісь особливі незабутні дні, що залишаються в пам'яті на все життя. В мене також є подібні дні, та здебільшого чомусь невеселі.

Саме над вечором прийшов я з Кіцманя зі школи, де майже всіх рідних застав дома, крім Ананія, який затримався на роботі, бо якраз на заготовлві зерна йшла повною парою хлібоздача державі. Як звичайно, після кожної розлуки при зустрічі з рідними завжди веселіше у хаті і яюсь радісніше стає на душі.

Я розповідав про свої успіхи в школі, Григорій про роботу в МТСі, а батько з матір'ю поглядали на нас та милувались своїми синами, що знову разом зійшлися у своїй господі. Хоч голод ще був досить відчутним, але мати з Олею, тобто невісткою, оскільки Ананій недавно оженився, вже щось роздобули і заходились коло стола. Не пройшло може й доброї години, як ми, заговорившись у наших цікавих розмовах, заглянули у вікно – а на нашому подвір'ї якісь військові і цивільні люди мов із землі вирости і по-злодійськи прямують у нашу хату. Це були офіцер НКГБ, його вірний співробітник уповноважений (я би сказав уповномочений) села Веренчанка Василь Томчук і ще кілька стрибків, серед яких ми пізнали нашого хлопця, недалекого сусіда Костянтина Ставчанського.

Увійшли в хату і спитали, чи всі ми дома. Дізнавшись про Ананія, посідали на лаву і воліли чекати поки не прийде з роботи. Чекали ще досить довго. Ніби розмовляли в хаті, інколи зверталися до батька, але в загальному щось не йшла їм та розмова. Часом наступала якась зловісна тиша, в якій лише годинник цікав на стіні. Ми відчували, що тут криється якийсь недобрий намір, та енкегебисти не давали злого знаку по собі. Час від часу ми ще виходили надвір, в stodолу чи до стайні, але там також вже стежили за нами стрибки. Вже по цих обставинах можна було сподіватись, що зараз щось буде, щось знову вибухне. Мати поки збентежено розглядалась по хаті, згодом теж відчула, що наближається якась страшне лихо. Все частіше поглядала на нас зі сльозами в очах. Я все ще подумував, може це лише якась спроба, адже вже не раз так бувало. Появився нарешті Ананій. Прийшов з роботи. Ще не встиг щось перекусити, як офіцер встав і промовив:

– А тепер Ананій, Теодор і Григорій, збирайтесь і підете з нами в сільраду.

В хаті зараз почувись плачі. Думали, що тільки в сільраду, та офіцер пригадав нам, щоб добре одягнутись і взяти з собою запасну білизну. Тепер ми зрозуміли, що нас забирають на довго і мабуть далеко. Аж тоді я вперше побачив, як мій батько плаче. Всі плакали ревними сльозами. Ми стали прощатись:

– Прощайте, тату, мамо. Прощай, Олю. Не плачте ми вернемось.

Батьки ридали. Пам'ятаю, як мати обняла мене останнього і не випускала, аж поки нас не розірвали. Ми вийшли.

Надворі вже цілком потемніло. Насувалась сира, досить холодна осіння ніч. На подвір'ї вже обступили нас стрибки з автоматами. Я ще оглянувся. Побачив вікна, в яких жаріло пожовкле світло, а з хати ще доходив до нас плач матері. Не знав я, що це вже моє останнє прощання. Мені все ще здавалось, що нас відпустять, як це вже іноді бувало.

В сільраді вже звечора перебувало військо. Нас перебравли під свій нагляд червонопогонники. Вже з першого разу ми зауважили і відчули на собі їх брутальну поведінку. Викрикуючи на нас „вы бандеровцы!” зараз же пов'язали руки і розсадили по кутах лицем до стіни. Ще довго бігали туди й назад, оглядались, перешіптувались, щось мов би дожидали, а офіцер стиха давав розпорядження.

Так просиділи ми до пізньої ночі. Рух помало втихав, а я знову передумував. Чого це їм треба, що там дома діється і знову появлявся переді мною мій батько. Та після довгої і не виносної тиші надворі почався якийсь гул. Під'їхала вантажна автомашина. Нам наказали виходити і сідати в кузов на машині. Першим посадили Ананія, велівши розкласти широко ноги на підлозі кузова. Я сів між ноги Ананія, опираючись спиною йому на груди, а Григорій таким самим чином сів між мої ноги, опершись спиною мені на груди. У кожного з нас були зв'язані руки назад і так, притиснувшись один до другого наші тулуби також зв'язали одним шнуром, який протягнули нам попід пахви. Так сиділи ми серед кузова, а довкола нас розставились червонопогонники. Ця посадка не обійшлася без грубих вивуків, а то й прикладами автоматів по наших спинах.

Нарешті машина рушила. Була вже пізня ніч, десь біля другої. Кругом царила тиша і здавалось все село спало. Надворі все ще стояла та сира й холодна погода. Повівав західний вітерець, а над нами вже високо стояв місяць, який часто ховався за густі хмари, що вітер гнав кудись по небі. Минали хати, минали мої знайомі вулички, моя рідна школа. Ось тут я ще недавно вчився. Машина потиху спускалась шляхом вниз, аж біля млина повернула в напрямі на Заставну. Он там стоїть хатина моєї подруги Катерини Гурняк. Дивлюсь на неї та бачу лише на білих стінах темні віконця. Подумав собі: „Мабуть спиш, Кацьо, не чуєш, що когось близького вивозять, кого може й ніколи вже не побачиш,” а машина помалу минає останні хати.

Так залишили ми наше село. Вже піднімаючись шляхом вверх, воно знову виридало перед нами, а я все ще розмишляв: „а може й справді назавжди тебе покидаємо. Та ось тепер в цю ніч, ще в цю хвилину мушу надивитись на тебе, запам'ятати тебе, мій раю, бо нашої хатини я вже не бачу. Що думають ці солдати – нові окупанти в своїй звичайній роботі? Вони ще не знають, хто ми, а так поступають. Ще хвилинка, ще мить і село зникло з нашого виду, машина далі гуркотіла, а водій додавав газу, аж поки ми не опинились в районі перед знайомим мені НКГБ.

Прийшов недільний поранок. Ми знову сиділи пов'язані і розкидані по різних кімнатах, де знайшлося багато арештантів. Одні сиділи в погребях, інші

також на горіщі. В кімнатах, як до цього часу, панував спокій. Сонце вже піднімалось вгору, надворі прояснилось і назрівав гарний день.

Ще ніколи в моєму житті так сповільнено не проходили хвилини. Передумував я про все: про вчорашнє прощання, про моїх братів, але частіше переходили мої думки на школу в Кіцмані. Щойно розпочалося навчання, я так захоплювався своїми науками, вже снував плани на майбутнє, а тут раптом все обірвалось. Все це робило ще більш нестерпним моє скучання в цьому арешті.

Хоч надворі потепліло і сонце вже пробивалось через вікно, пускаючи свої промені, що падали на підлогу у моєму куточку, та день був надзвичайно довгий – мій перший день тюремного ув'язнення. Що ж то завтра буде? Завтра відновляться заняття в школі, мої друзі сидітимуть у лавках, а я готуюсь до інших уроків. Сиджу на підлозі мов на шпильках в цьому проклятому гнізді. Що зі мною буде? А може завтра катуватимуть, як це вже було свого часу? Ні! Зараз вже дев'ятнадцять мені минуло. Так роздумуючи, здавалось, що час іноді пливе, а іноді цілком затримується в одній нерухомій точці. Та все ж таки якось пройшов той нудний, сумний і тривожний день.

Ніхто мене не порушував, ніхто й нічого не питав. В мовчанні і нудзі проминув цей довгий, страшенно довгий день святої неділі, сьомого вересня 1947 року.

2. Допити

Наступного дня, як я вже догадувався, мене розв'язали і покликали в сусідню кімнату. Не було там нікого з арештантів, лише сидів за столом якийсь цивільний панок, як здавалось невисокого зросту. Це власне був капітан, начальник НКГБ. Я сів на крісло, що вже стояло під стіною на відстані трьох-чотирьох кроків перед капітаном. Писав щось. Врешті перестав, підвів очі з-під лоба на мене і спитав:

– Знаєш ли ты таких бандитов-бандеровцев, как: Пик, Гамалия, Бегун или Степовый?

Я аж не знав, що відповісти на таке несподіване запитання, а далі сказав, що перший раз про таких чую. Капітан мов би злегка усміхнувся. Зараз помаленьку встав, поставив ногу на крісло, а ліктем опершись на коліно та нахилившись вперед і так підтримуючи підборіддя, далі не зводив очей з мене. Якось крадькома зиркнув я на нього і примітив, що він застиг у цій позі та лише трошки примружив одне око і, скрививши уста, уперто дивився на мене. Я вже й не поглядав на нього, але відчував, що він мене прошиває своїм чекістським поглядом. Так тривало кілька хвилин, поки я був розгублений, аж мелькнула мені думка „Ні! Не бійся.”

Та в цей час капітан гострим кроком підійшов до мене і без слова однією рукою підняв моє підборіддя, а другою блискавично вдарив у лице. На цей сигнал зараз же вискочили з інших дверей військові офіцери і почали мене бити

в лице, в груди і зі всіх боків. Від першого поличника мені у вухах задзвеніло, в очах аж свічки загоріли, та якось ще сидів на кріслі. Недовго, десь через п'ятнадцять секунд я вже був збитий, аж раптом усі перестали і, нахилившись до мене, знову спитали:

– Где бандиты УПА? Признавайсь!

Так починались мої довіги болючі допити. Витримав я цю першу тілесно-психічну атаку, на всякі запитання відповідав, що не знаю. Через кілька днів я вже довідався, що за нами ще й інших було поарештовано в селі. Деякі теж потрапили сюди в НКГБ, а саме: мій друг Івон Васкан, сусід Григорій Чорнятинський, Маруся Кушнір, Катерина Васкан та деякі інші. Правдоподібно чимало спричинився до цього наш недалекий сусід Івон Хоміцький.

На відміну від румунських жандармів, більшовицькі карателі працювали переважно ніччю, як і сам Сталін. Майже кожного вечора забирали мене на допити. Не раз допитували цілими ночами, аж до ранку. Стосували різні психічні і тілесні способи насильства, щоб тільки видобути з арештанта потрібні інформації. Не знали вони способів румунського катування, зате стосували свої більш раптові і несподівані більшовицькі методи.

Бувало, викликали ввечері – і вже починалось. Били в лице, по голові, попід груди, копали ногами в живіт. Самі енкегебисти, впадаючи в шаленість, нічим не відрізнялись від жандармів. Був серед цих мучителів якийсь офіцер низького зросту, худорлявий, але дуже в'дливий. Носив зелену шапку немов прикордонник, зелені погони, петлиці, ще й викрикував якимсь скрипучим голосом. Оцей не раз невідступно мучив мене по цілій ночі. Бувало, притисне до стіни, витріщить свої також зелені очі і викрикує: де бандерівці, коли приходили до вас, хто давав їсти, хто розповсюджував літературу тощо.

Я часто відповідав, що не знаю, а інколи не пам'ятаю. Саме тоді брав мене за вуха і вдаряв головою об стіну, приговорюючи: „Вот я тебе сейчас припомню.” Скоро я розгадав їх повадки, себто: коли я відповідав виразно й рішуче, тоді неминуче діставав штурхана по голові або по ребрах. Покмітивши ці асоціації, я зараз зорієнтувався і вже при наступних допитах мовчав, або слабо відповідав, що мов не чув, не пам'ятаю, словом старався максимально уникнути побоїв. Та карателі згодом це також зауважили.

Так продовжувалось вже з тиждень, а з мене – жодної користі. Тоді енкегебисти все частіше впадали в лютість. Зачинались щораз гостріші розмови. Слідчі все частіше мінялись, часом робили по три по чотири зміни на ніч, а я все один. Наступав час мого зморення. Ось відбулася зміна. Підійшов зелений і взяв мене в свої руки. Знову бив головою об стіну, притискав до стіни і вдаряв колінами в живіт. Робив короткі перерви, скреготав зубами і викрикував:

– Сопляк ты зеленый! Хлюст ты молодой!

Підходив до мене, згорбившись, складав руки перед себе, відкриваючи свої криві пальці мов хижий звір і погрозило хрипів далі:

– Ты, упрямый хохол, носишь в себе грязь, которую зажал в своей груди, но я вырву её из тебя и никакая сила тебе не поможет.

Тут, поки погрожував своїми пазурами, які мов запустити хотів у мої груди, зараз же бив по лиці. Не знаю звідки й коли появилось ще кілька розбійників, серед яких вже стояв високий замашистий і незграбний лейтенант Хамхалов. Стали підсміхатись та глузувати наді мною.

– Ишь ты какой хохол. Смотри, как он скривился. Да что же ты притворяешься, падлю! – і тут же мене в шию. – Ты думаешь, мы тебя не знаем? Нашим органам все известно. Смотри, какой хитрый. Да кто же его воспитал так?

При цьому втрутився Хамхалов і до зеленого:

– Знаешь ли ты его отца? Вот этакий высокий, усатый – настоящий петлюровец. Уж воспитал сына. А эта сволочь, – показуючи на мене, – уже все советские школы обошла.

Тут ще й третій вмішався:

– Да разве вы не знаете, что его еще румыны воспитывали. Он прошел обучение, ведь не первый раз арестован.

– Признавайся, подлец, а то сейчас задавлю как муху! – заскреготав зелений – Ишь ты, бандеровская морда, хлюст ты зеленый. Да я тебя здесь поставлю, – ударяючи при цьому кулаком об стіну мені над головою, – вот здесь и ты в меня стоять будешь.

– Да что же ты с ним мудохаешься – відізвася інший. – Бери за руки, мы ему сейчас покажем как свободу любить.

Тут всі кинулись до мене. Схопили за руки і підвели до дверей. Зелений офіцер вийняв з кишені велику голку від шиття, підніс її перед моїм носом і знову прохрипів:

– Вот смотри, если не расскажешь нам все о бандитах, то проколю насквозь. Сознавайсь! Рассказывай, где бандиты, когда были у вас последний раз?

Я не признавался. Зараз хтось моментально відчинив двері, а два інші схопили за руки і почали впихати мої пальці між двері і одвірок. В цей час інший притискав дверима пальці, а зелений з голкою вже стояв по другому боці дверей готовий колоти мене в пальці. Не бачив я його, та лише на увяний вигляд голки, що вона вже десь приближається до моїх пальців і від болю, що вже брав за саме серце, я закричав на все горло. Каратель якось спонтанно попустив дверима, я моментально вирвав свої пальці.

Не виходила їм ця штука. Може тому, що я кричав і виривався. Тоді знову схопили за руки, а зелений брав за пальці і колов у самі пушки. Вколов мене кілька разів. Я виривався, що сили мав і мій крик напевно чули інші арештанти. Проте енкегебисти щось не вагались продовжувати ці садистичні способи. Не знаю, що затримувало оцих розбійників: чи якась крапелька людського співчуття, чи сталінська дисципліна, чи страх звичайних злочинців не знати перед ким. Адже НКГБ находилось в самому центрі містечка, ану ж може хтось ходить по вулиці.

В наступних днях до цієї практики вже не вдавались, били більш звичайним способом, хоч, як пізніше виявилось, тут теж катували, кололи ще

й пальці ламали. Однак ці найлютіші способи якось обійшли мене, та згодом карателі придумали для мене щось зовсім нового.

Час не стояв. Вже йшов другий тиждень нашого карання в цьому заперті. Дні ще якось минали, та коли наступала ніч – лихо мені було. Ось одного разу, власне вдень, не вночі закликали мене до себе. Слідчий велів сідати на крісло перед його столом. Взяв уже приготовлений протокол у руки і став читати. Так читаючи, дійшов до одного місця, де було написано „и неоднократно встречался с Григорием Чернятинским.” Я тут же його перебив і зауважив, що лише кілька разів, не „неоднократно”. Обрушився мій слідчий, однак ще якось вияснював, що мов яка різниця „неоднократно” чи кілька разів. Скінчивши читати, зараз підсунув мені, щоб підписати. Я відмовився категорично. Зірвався він на ноги, схватив протокол і порвав його на шматки, а сам вже викрикував:

– Вот, ты умница какой! Еще рассуждает. Да я тебе припаяю статью и все равно судить будем.

Я забув про обережність і сміло спитав:

– Ви яким правом мене тут тримаєте? Адже згідно з конституцією жоден громадянин не сміє бути арештований без санкції прокурора.

– Ух, ты смотри, даже успел конституцию изучить. Так вот, конституция написана для честных советских людей, а не для таких как ты. Понял?

Після такого пояснення вже було направив свої кроки до мене. Я зрозумів, що трохи за далеко посунувся і зараз за це обірву. Та ні. Слідчий відчинив двері, – а тут вже появились його колеги.

Привели мене в маленьку кімнатку, що була закидана всіляким мотлохом, а посередині стояло якесь дивне крісло. Слідчий пояснив, що це крісло електричне і призначене для таких як я.

– Вот – почав один із них – даем тебе еще последнюю возможность. Если расскажешь все подробно, сначала и до конца о бандитах: когда встречался с ними, кто снабжал их питанием и боеприпасами, какую литературу от них получал, кто листовки разбрасывал, то выпустим на свободу. Вот твой брат Ананий признался, все честно рассказал – и мы его освободили. Если же нет, то посадим на это кресло – и попрощаешься с жизнью. Помни, некоторые бандиты уже сдались и сейчас они в наших руках.

При цьому один з них взяв якийсь шнур і приблизив до крісла. Другий щось ввімкнув, а з кінця шнура проскочила з тріском електрична іскра. На вид цього явища я сильно перелякався. Поки що подали мені звичайне крісло під стіною, щоб сідати і все розповідати. Я й надалі твердив, що з бандерівцями ніякого зв'язку не мав, а все що вони хочуть знати, не могу вияснити, оскільки я перебував у школі в Чернівцях і про подібні речі мені нічого не відомо. Знову з ненависті горіли їх очі.

Зв'язали руки. Посадили мене на те дивне крісло, ще й мотузками прив'язали до спинки. За цей час я вже добре придивився на нього. Появлялись думки, що це мабуть лише метод залякування, та знову, побачивши кабель, мене огортав страх перед електричним струмом. Я вже досвідчив його на собі, ще як мій брат Василь проводив світло в коморі. А ці мучителі на все здібні.

– Ну вот, тебе остались последние минуты, – відізвався один, – будешь говорити или нет?

Тут один з них вже взяв за якусь ручку, мов би готовий увімкнути струм.

– Последний раз спрашиваю. Ты знал Пика?

Я далі мовчав. Слідчий підняв руку, немов подаючи знак „приготовитись” і знову звернувся до мене.

– Ну?

Ще подивився мені в вічі, а згодом, повернувшись до того, що тримав за ручку, махнув рукою:

– Включай!

В цю мить мені мов би дійсно пройшов струм по тілі. Я аж очі зажмури́в. Коли відкрив, каратель вже пустив ручку і взявся мене розв’язувати. Я зрозумів, що це був лише трюк, а крісло й понині не знаю, чи не було то звичайне стоматологічне.

Розв’язали. Ще раз накинулися. Били руками й ногами, аж поки не впав на підлогу. Так ще кілька днів карався, поки як завжди несподівано сказали мені збиратись і виходити надвір. Там вже солдати взяли під конвой і перевели через вулицю до сусіднього будинку, де находилась міліція.

Думав кудись на слідство. Та де там. Знову сходили ми вниз у погріб. Це власне було КПЗ так звана „камера предварительного заключения”.

3. Задушливий льох

Я вже стояв перед дверима, як вартовий забрязкав ключами і відчинив двері. Ще не встиг переступити поріг, коли вдарило мене якесь гниле, аж тепле повітря, а двері вже гримнули і зачинились за мною. Я опинився в темряві. Здавалось, що я тут сам, та за хвилину відізвався голос:

– Ходіть, ходіть сюди ближче, не бійтеся.

Я зробив кілька кроків, а переді мною вже вирисовувались якісь людські постаті.

– Сідайте, от тут на нари. Розповідайте, що там чути, звідки ви і як потрапили сюди.

Я з недовір’ям дещо відповідав, та люди всім цікавились і так починались наші розмови. Через деякий час, як провидів трохи на очі, став розглядати, де ж це я опинився. А опинився в маленькій, вузькій, але високій камері. Під стіною стояли збиті з дошок якісь вологі нари, на яких сиділи оці дивні люди. Однак і після моєї адаптації тут мало що прояснилось. Нічого не видно лише високо на стіні блискіло віконце розміром двадцять на тридцять сантиметрів, до якого годі було й рукою дістати. Та не денне світло доходило з цього віконця. На ньому стояв маленький каганець, який блимав світлом мов кіт одним оком і дещо розганяв цю темряву, водночас наповнюючи наше повітря своїм специфічним запахом. Довкола пуста, лише голі стіни звисали над нами та

в куті ще стояла якась бочка, так звана параша. Тут вже надвір не виводили. Свої фізіологічні потреби дозволялось заспокоїти на параші. На відміну від НКГБ тут навіть їсти давали. Щоправда не часто, лише раз на добу, але можна було дістати суп з якоїсь сочевиці. В такому приміщенні було нас біля десяти чоловік.

Що ж це за люди тут сиділи? Чому сюди потрапили? Це були наші звичайні господарі з навколишніх сіл, яких поарештували головним чином за невиконання хлібоздачі державі. По всій Буковині вже діяв закон „Перший хліб державі,” а хто спізнився і не міг своєчасно виконати норми, того арештували і навіть судили.

Ми знали, що надворі літо вже прощається і наш край покидає, та дні хоч коротшими ставали, все-таки сонце ще мабуть добре гріло, бо в нашій темниці чомусь робилась незносна духота. Вже першого дня я відчував, як щось кусало мене по всьому тілі. Як же інакше? Адже сидіти в такому парному бруді довго не треба, щоб заплодилась вошва. Їла нас зі всіх боків, а ми, рятуючись, знімали сорочки і майже голими сиділи. З одного боку задихались оцим гнилим повітрям, а з другого – вже й годились з духотою, бо можна було роздягнутись. Інакше заїли б нас воші.

Починав я помалу звикати до тюремного режиму. Щоправда дні ставали роками, та нічого було робити. Голоду ми ще не знали, бо рідні, яким пощастило залишитись дома, приносили нам харчі, так звані передачі. Сиділи та оповідали про своє горе: як дома, хто залишився, кого забрали, а взагалі в цій смердючій норі навіть багато можна було довідатись, що діється по селах. Розповідав і я дещо про себе, про братів та НКГБ. Тепер я вже дізнався дещо ширше про політичні статті і вирoki. Аж страх мене огоргав на вість, що мені також можуть пришити статтю і засудити на багато років. А моя школа. Я все ще не трапив надії і пам'ятав про неї.

Було б зовсім погано, коли б не знайшлась між нами людина, яка зуміла розвіювати наш смуток і тугу, наші свіжі переживання. На нашу відраду така людина знайшлася. Це був господар із сусіднього села Кадубівців. Розважав нас своїми жартами, розповідав про всякі пригоди. Забували ми про своє горе та, слухаючи його оповідань, вилітали з цього проклятого погребя і хоч у своїх мріях побували на волі, на широкому світі.

А вранці, коли повстаємо, про що люблять говорити невільнички? Що їх непокоїть? Чого вони прагнуть? То правда, що людина потрапляючи в нові, зовсім інші умови існування, в умови загадкових несподівань, хотіла б хоч крихітку передбачити свій завтрашній день, свою долю і зміцнити надію на краще майбутнє. Можливо й тому кожний крок сторожа, брязкіт ключів чи якийсь стук, а часом найменший шурхіт ставав певним сигналом, що набирив іноді важливого значення в нашому тюремному житті. Ця загострена настороженість володіла нами не тільки вдень, а й вночі, коли ми спали.

Так, пробудившись рано, про що іншого хочеться говорити як не про свої сни. Що кому снилось. Кожний хоче оповідати, поділитись своїми пригодами.

По сновидіннях, здавалось, можна дещо відгадати і дізнатись не так про те, що вже минуло, як про те, що мене чекає сьогодні чи завтра.

Я не вірив у сновидіння, оскільки знав дещо про функцію мозку і навіть про праці Павлова, та все ж любив прислухатись, як інші міркують, як відгадують сни. Якось і мені приснилось над ранком, що до мене рвався великий жовто-сірий пес і сильно гавкав. По наших „теоріях” виникало, що скоро покличуть на слідство, а пес – це не хто інший як слідчий, ще й військовий. Не пройшло багато часу, ще того самого дня мене викликали на слідство – і приречення сповнились з подробицями. Я був вельми здивований.

Незалежно від того, що мене перевели на міліцію в КПЗ – це гніздо інфекції, слідчі про мене добре пам’ятали. Як виявилось пізніше кинули мене сюди тому, що на НКГБ вже не було місця. Приходили нові поповнення, а там ще мої брати, з якими було також багато роботи.

Вже ніби звикалось у цьому темному барлігу, але повітря ставало з кожним днем нестерпно душним і парним. Вже і в двері гримали. Всі нарікали і дивувались, що на прогулянку не виводять. Раніше випускали хоч два три рази на тиждень, а сьогодні вже сім днів минає, як задихаємось у заперті. Дивувались мої господарі.

Наступного дня вранці вартовий відчинив нашу камеру і наказав виходити на прогулянку. Ще не знав я, що світ таким дивним може бути. Повиходили, а тут аж очі заболіли від світа божого. Якось все довкола змінилось, аж кольори іншими стали. На подвір’ї вже стояли розташовані солдати-червонопогонники. Мої друзі недолі переглядались, щось їм підозрілим було, адже раніше бував лише один або два солдати.

Не знаю як я виглядав, та ось якось мимовільно підняв свою руку до лица, коли тут вже на свіжому повітрі я почув сильний сморід від моїх пальців. Що ж це? Оглядаю свої пальці. Чи якась рана? Рани не було, лише вирости великі нігті, а під нігтями було набито чорного бруду, від якого заносило стухлим смородом. Неподалік стояла криниця. Хотіли помитись, та сьогодні також чомусь не вільно було.

Повернули ми назад у камеру. Що ж то за прогулянка. Десять хвилин як не було. Тільки тоді мої господарі розгадали, чому солдати стояли, чому до криниці не допускали – все це через мене. Не гнівались. Співчували мені, ще більше поважали, хоч може в душі прагнули як би скоріше позбутись мене. Невдовзі воно так і сталось.

Знову вартовий з тріском відчинив двері і вичитав моє прізвище. Думає кличе на слідство. Я навіть не встиг одягнутись, як вирвав мене голого лише в брудних кальсонах. Надворі вже стояли солдати. Зв’язали руки, взяли між себе: один спереду, а два ззаду і вивели на вулицю. А на вулиці, як звичайно в місті, завжди знаходяться люди. Не знаю, хто мене тоді бачив, але кожний звертав увагу, що так гостро ведуть якогось юнака, ще й голого в холодну погоду. Якраз віяв вітер. Правда, що з міліції до НКГБ недалеко, мабуть немає і ста метрів, та повели мене не навпростець через дорогу, але головною вулицею ще й через роздоріжжя.

Перебув я ще кілька останніх днів на більшовицькому НКГБ, поки не закінчились оформлення протоколів, коли знову нас пов'язали та разом з іншими посадили на вантажну автомашину і відрядили в Чернівці.

Ще раз оглядали ми наші буковинські поля. Надворі все ще було сонячно і тепло. Стояла ясна осіння погода. Було це десь в кінці вересня того ж сорок сьомого року. Траплялись люди на полях. Деякі вже орали, інші ще кукурудзи жали, а нас відвозили все даліше і даліше від рідного дому.

4. Тюремний режим

Коли на Буковині люди сиділи по тюрмах? Мало хто знав про кримінал, як у нас говорили, і про порядки, які там існують. Наші батьки, діди, а тим більше прадіди по тюрмах не сиділи, а як колись і потрапив якийсь злодій чи розбійник, та доставши два-три місяці або й рік ув'язнення, то уважалось великим ділом.

Не знали в нас про тюрми, аж поки не прийшла румунська диктатура, а особливо, коли вже замінила її так звана радянська влада. З появою Червоної Армії на Буковині, саме тоді слово „Сибір” і „тюрма” дедалі виразніше проникали у свідомість нашого народу. Все частіше зникали люди, а коли вже когось постигла тюрма чи Сибір, то такі події будили страх і непокії серед людей. Не пощадила доля й мене, коли замість школи й науки завела в тюрму, щоб знати добра і лиха, кривди і насильства цієї советської установи.

Зупинились ми аж в савмих Чернівцях перед широкою залізною брамою. Незабаром опинились на тюремному подвір'ї. Солдати й офіцери тут швидко обертались, все викрикували і гостро обходились з нами. Згодом розв'язали нас, виштовхали з машини і веліли негайно ставати під тюремну стіну. Всі мусили обернутись лицем до муру, підняти руки вверх і опертись ними об мур. В цей час підходили солдати і все обшукували коло нас: в кишенях, в одежі і в наших клунках. Пізніше загнали в тюремну камеру, де наказали роздягатись до гола. Ще раз обшук всіх наших речей, а нам заглядали в уста, під пахви, ще й змушували сідати, щоб заглянути ще в інше місце.

Починалась санітарна обробка. Постригли, відтак завели в лазню, в якій вода то раз гаряча, то холодна як лід, а речі наші забрали в прожарку. Після такої процедури людина незгірша почувається, хоча б тому, що вже трохи позбулася бруду і вошей. Однак на серці чомусь невесело. Все ще нуртує думка, „а що далі буде.” Та порядок прийняття в тюрму на цьому не кінчається. Ще чекає нас інша несподіванка.

Розлучився я зі своїми братами. Кожного з нас запроторили в маленьку темну кабінку, де можна лише підігнути ноги і сісти. Називається вона боксом. Ще тут треба посидіти годину-дві-три або й пів дня поки за цей час слідчі призначатимуть кожному відповідну камеру.

Нарешті появився вартовий. Бере міцно за руку і веде кудись довгими коридорами аж на третій поверх. Скрізь лише камери і залізні двері. Ось перед одними зупинились. З брязкотом відчинив двері. Щоправда камера невелика була, а людей повно. Неабияке було моє враження, побачивши оцих напівголих, блідих тюремників, а по стінах розбризкану червону кров. Ця кров мені щось пригадувала. Не було тут нічого, навіть нар. Стояли лише чотири стіни та бетон, а в куті параша. Щоправда тут вже не так темно було, та все ж таки мало того, що на вікні залізні ґрати, воно ще було забите дошками, щоб світа божого не оглядати. Напроти вікна стояли двері, а в тих дверях ще маленькі дверці, через які подають тюремнику шматочок хліба і баланду. Здавалось би все. Що ж там у дверях ще може бути? Та є там ще маленьке скляне очко, так званий „волчок”, через котрого час від часу заглядає вартовий, що діється в камері. Після привітання як звичайно починаються вступні розмови. А вже відомо, що тюремника цікавить при зустрічі свого брата ще свіжого з волі.

Український підпільний рух на Буковині і його підтримку нашим населенням окупантові не вдавалось придушити, не вдаючись до масових репресій. Звідси виникали арешти партизанів і непартизанів, активних і пасивних прихильників опору, а то й прямо ні в чому невинних людей. Хвиля арештів ішла по всій Буковині і охоплювала не тільки міста і села, а й також глухі поселення на Гуцульщині в Карпатах. Для арештантів вже не вистачало місця, тому в Чернівцях нашвидку виникали нові тюрми. Саме такою була ця тюрма НКГБ.

Це була в'язниця особливого режиму і перебували тут лише політичні в'язні, які сиділи під слідством. В'язні, яких чекали судові розправи. Після розправи над арештантами їх перекидали у велику загальну тюрму, що й по нині знаходиться біля символічної „Радянської площі”. Тюрма НКГБ була призначена для слідства. Тут велося слідство. Тут били й катували, змушували людину обманом і підступом признаватись до правди і неправди. Тут фабрикувались справи правдиві і неправдиві, малі і великі, саме тут рішалася доля приглушеного і безпорадного в'язня. Суди і військові трибунали – це вже звичайна формальність. В одних слідство кінчалось за місяць-два, а в других воно продовжувалось до року і більше.

Режим тут був суворий. О шостій годині ранку будили нас стукуванням ключами в двері і криком „подьём!” Ми вставали, одягались і сідали на свої клунки. Через деякий час нас виводили на десять хвилин в убиральню. Пізніше відчинялась кормушка і нам вкидали хліб по 400 грам та кілька солених рибок на особу, а в мисках подавали чай. Ми укладали свої речі під стіною і кожний мусив на них сідати. Тепер вже спати не вільно було. В разі коли б хтось трошки задрімав – лихо його ждало. Вартувий ходив по коридорі і час від часу, а іноді й несподівано заглядав у „волчок”. За спання карав. Наказував стояти на ногах по дві-три і більше годин залежно від його настрою.

Підходила обідня пора. Та ось ми чомусь мовчали, щось не хотілось нам розмовляти. Ми наслушали, а почувши брязкіт мисок ще на першому поверсі, нам вже слинки появлялись в роті. Діставши баланду, деякі ще щось шукали

ложкою, інші миску прикладали до уст і за одним залпом випивали її. Увечері знову чай. Людина, переходячи на цей тюремний пайок, правда ще не вмирала, але виснажувалась і сильно ослабляла. О десятій годині вечора повторявся стук ключем в двері і розносилась команда „отбой!” Ще кожного дня вранці випускали нас на прогулянку, а ввечері приходив черговий офіцер і перевіряв по списку, чи всі на місцях.

Ось сидимо так часами і наслухаємо. Наступає тиша. Та через деякий час розходиться гуркіт і брязкіт по коридорах. Когось ведуть. Чуємо команду „Руки назад!” або „Повернись к стенке!” і знову тиша. Здається, що й наші двері ось-ось відчиняться. Кого з нас закличуть? У кожного серце стукає, а по голові одна думка кружляє „а може мене”. І справді двері не раз відчинялись, а вартовий вичитував прізвище наступної жертви і забирав на слідство. Такі викликання по всій тюрмі відбувались днями й ночами.

Арештант, потрапивши сюди, крім в'язнів своєї камери іншого в'язня вже не побачить. Бувало, ведуть по коридорах на слідство, та по дорозі зустрінеться інший в'язень, якого теж кудись ведуть. Зараз же мусите повернутись в кут або лицем до стіни, поки не пройде мимо вас ваш приятель недолі. Цілий день ми були насторожені, а наші вуха наставлялись на всякі сигнали: чи вартовий проходить біля дверей, чи кого ведуть, чи десь внизу слабенький стук кормушки – еге, це вже доставляють передачі.

Подібно як на КПЗ зустрічались люди з району, так і тут находились в'язні з цілої області. Тут сиділи наш старший камери Євген здається за прізвищем Гуцуляк, Василь Косован, Маковейчук, Петрашук-син, бо батько був у іншій камері та багато інших. Все переважно молодь хоч траплялись старики до шестидесяти років.

Всупереч режиму, ми однак дещо дізнавались про інших в'язнів, як наприклад: скільки людей в сусідній камері, скільки нових прибуло, скільки на етап¹⁵ забрали – все це передавалось за допомогою свого тюремного алфавіту, вистукуючи по стіні. В нашій камері перебувало від 15 до 20 в'язнів. Вдень сиділи ми під стінами, а ввечері після відбою стелили що мали на бетон і так лягали спати. Як було нас двадцять людей, то для спання не було вже місця. Лежали ми як оселедці, щільно один до другого притулившись і всі на один бік. Через деякий час один подавав команду – і всі повертались на другий бік. Іншого способу ми не знали. Як же можна було виспатись, коли ночами паразити гризуть і на слідство тягають, а якщо й пощастить без слідства, то через ніч треба було три-чотири рази повернутись. Згодом від цього сидження і спання нам робилися великі мозолі на сідниці і по боках.

Вошей тут не було, оскільки нищила їх прожарка, а нас що тижня гнали в лазню. Скільки то разів ми намилили очі, коли вода вже затрималась, а тут команда – „Вылетай с бани!” Проте спати ми не могли. Не висиплялись ще й тому, що блощиці нас їли. Як тільки засипляємо, вони якось інстинктивно виходили зі шпар, з бетону і пили кров з нашого тіла. Ми пробуджувались і,

¹⁵ в'їзд, переважно груповий (тюр.)

побачивши на стіні чи підлозі, душили їх черевиком чи ганчіркою, а то й прямо пальцем розтирвали. Звідси, всі стіни були в крові. Звідси, в мене то перше враження, яке нагадувало румунських жандармів. Тут енкегебисти не кровавили нас як жандарми, цю кров залишали паразитам і то не на один день, а на довгі місяці. Проте ми не вмирали, якось ще жилося, ми існували.

Дивне і неприємне відчуття виникало в нас на згадку, що треба колись перейти в іншу камеру між незнаних людей, тим більше, що в тюрмах сидять ще всякі злочинці і рецидивісти, та з часом людина до всього звикає. Спочатку навіть і політичні в'язні здаються чужими, іноді й суворими, але згодом стаються іншими, а дедалі зближаються під впливом якоїсь невидимої сили, аж поки з цих інколи відмінних типів не зав'язується сердечне і дружнє товариство, що пізніше зростає в одну сім'ю, та коли треба розставатись, то покидає своїх друзів мов рідних братів. Ох, і не хочеться розлучатись і пускати кудись в невідоме, коли впаде команда „Собирайсь с вещами!”

Нас позгнали сюди зі всяких сторін Буковини і хоч різнилися ми віком чи вдачею, але всім нам приходилось пережити нелегкі випробування, бо всіх гнітила одна тюремна недоля. Тому-то спогади про недавнє минуле, туга за ріднею, за домом, як також спільне прагнення волі для нашого народу і мрія про Україну не тільки зближували, а й багатьох нас ріднили назавжди. Не хотілось нам голодним розмовляти, та все ж таки бували дні здебільшого перед вечором, коли цікавих розмов не можна було припинити.

Про що тут тільки не говорилось. Про звичаї, пригоди, про слідчих і тортури, про партизанський рух і боротьбу за Україну. Тут можна було познайомитись з основами Організації Українських Націоналістів. Саме тут я дещо довідався про провідника Буковини Стала, тут також почув пісню про легендарного Лопатинського. Ще надто свіжими були в пам'яті події, що розгортались на Буковині. З приємністю і захопленням розповідали гуцули про свої рідні села, де не було окупанта, де по два-три тижні і більше стояли українські війська. З тугою згадували ті безповоротні дні.

Та коли ми розмовляли, енкегебисти також не дримали. Їх завжди цікавило, що говорять в камері, як міркують і висловлюються певні особи. Тому-то не раз вербували слабохарактерних в'язнів-сексотів або стукачів, як подеколи ми їх називали, і підкидали в камеру, щоб доносити про стан і настрої, який там існує, або й просто витягнути якусь інформацію від упертого в'язня і таким чином допомогти слідчому в його роботі. Голод багато може зробити. Як же не погодитись на продажну роботу, коли слідчий додасть пайку хліба, відновить дозвіл на передачу. Або пообіцяє вас звільнити. Недосвідченому важко устояти проти такої спокуси.

Якої ж то сили волі треба проявити, щоб, діставши пайку хліба, зараз же моментально її не з'їсти. Непосильне це було завдання. Однак я бачив таких людей, що зуміли ту пашчку ще поділити на обід чи й на вечерю. Це власне були наші брати з Гуцульщини. Я також пробував, але даремно, не міг там поступати.

Траплялось, що в'язні викривали малодушного сексота, тоді погано з ним кінчалось. Накидали одягло на голову і били часом до непритомності. Слідчі

часто любили повторяти „Москва слезам не верит.” Якраз в нашій камері сидів в'язень по імені Данило, який ще недавно повернув з фронту, з советської армії. Походив десь з Хотинського району. Будучи на фронті, в боях не раз падали на нього бомби, проїжджали танки над головою, в результаті чого був контужений і дістав хворобу епілепсії вищої стадії. Нас і без того підстерігали всякі непевні ситуації, а тут ще й появлялись раптові і цілком несподівані випадки епілепсії.

Бувало, сидимо під стінами і розмовляємо чи наслухаємо, коли це наш Данило моментально падав на бетон і, затиснувши кулаки, якимись дивними рухами розкидав ногами й руками та бив по бетоні. Ми всі накидалися на нього, щоб затримати ці рухи, але порою відлітали як мухи. Це був хворий і слабковитий чоловік, віком може й понад сорок років, але підчас приступу ставався твердим як залізо і діставав неймовірної сили. Після кожного такого випадку розбивав собі щось: чи голову, чи руку або ногу. Ми далі тримали його за руки й ноги, аж поки не успокоювався і засипляв. Тоді появлялась піна на устах. В цей час інші гримали у двері, кликали вартового. Іноді приходила лікарка, оглядала чи ще живий і давала таблетки. Такі приступи повторялись регулярно раз, а деколи й два рази на тиждень

Що ж робити з такою хворою людиною. Дядько Данило сидів уже понад вісім місяців під слідством, а звільнення і не було видно. Ми звертались до лікарки, щоб забрала його хоч в лікарню, та все було також даремно. Інколи й вона відповідала „Москва слезам не верит”.

5. Слідство

Вже не раз відчинялись наші двері, коли появлявся вартовий з запискою і забирав на слідство. Підходила моя черга. Тут кожний мав свого слідчого. Моїм слідчим виявився лейтенант Ахмедєєв. Ще виглядав молодим, був пристойним не мав може й тридцяти. Говорив добре по-російськи, та лише може обличчям і очима дещо зраджував себе неєвропейським походженням, проте як і кожний співробітник НКГБ виконував свою роботу згідно з чекістськими заповідями.

Відновились мої допити. Знову рушила машина примусу. Вже йшла вона повною парою, проте слідчий не досягав своїх намірів, через що між іншим позбавив мене передачі аж на два місяці. Я вже спадав зі сили, допити дедали частіше повторялись. Майже кожного дня безконечно повторялись все ті же питання: хто, як, коли приходили, з ким зустрічався тощо.

Ось відчинились двері і вартовий вже вичитує моє прізвище. Ще не вийшов за поріг, а тут вже команда „Руки назад!” а згодом „Повернись к стенке!” і так кілька разів коридорами, аж поки не сів на крісло перед слідчим Ахмедєєвим.

– Ну, как, надумал?

– Нічого я не надумав, Все, що знав, я вже вам розповідав.

– Зря ты упорствуешь. Вот бандиты сами рассказали: когда приходили к вам, как вы их кормили, как листовки вручали, как ты им мины передавал – все признали. Ведь у тебя была с ними крепкая связь. Да что там бандиты. Вот Чернятинский, твой друг Васкан, даже твой брат Ананий тоже признался. Разве это неправда?

– Не знаю, може й неправда – відповів я.

– Так? А вот твои родители сами приходили к нам и все рассказали. Разве они тоже говорят неправду?

– Я не знаю ніяких бандитів.

– Значит, твоя мать говорит неправду, Даже твой отец врет. Так ли? Я молчал.

– Спрашиваю, так или нет?

– Якщо так говорить, то каже неправду.

Слідчий не витримав. Вдарив мене по лиці.

– Негодяй ты, как же тебе не стыдно!

Тут наступила коротка пауза.

– Ладно, а что будет, если я сейчас вызову Анания и он тебе все в глаза скажет.

– Я не вірю, до нас не приходили бандити.

– Хорошо. Ананий сейчас все припомнит тебе, и если тогда не подпишешь протокол, то пеняй на себя.

Діялось це в звичайній кімнаті, та ось підвів мене слідчий до стіни і, на мое велике здивування, переді мною стіна відчинилась. Власне в цій стіні були звичайні залізні двері, але так щільно прилягали до неї, що з відстані кількох метрів нічого не можна було зауважити. Ніхто б не догадався, що в стіні двері, а там ще маленька кабіна. Крім цього вони були помальовані такою самою фарбою як і стіна, ще й з якимись візерунками.

– Вот садись в эту кабину, – там було крісло, – если хотя пискнешь или услышу малейший шорох – расстреляю как собаку. Сейчас услышишь показания твоего брата.

Двері зачинились – і я знову у темряві. Ананій притиснутий на попередніх допитах можливо дещо поступився. Цікаво, що зараз говоритиме.

Увійшов. Чую його кроки, що наближаються до мене. Сів на крісло під стіною і без всякої думки, що я у нього за спиною і все чую. Ось Ахмедєєв почав задавати питання: про бандерівців, про мене, про Піка, Гамалію, Бігуна, але Ананій знову заперечував. Це мене підносило духом. В результаті слідчий не міг мене випустити, бо така очна ставка не принесла би бажаних результатів. Скоро велів Ананія вивести, після чого відчинились мої двері.

– Ну, вот ты слышал, что говорил брат. Видешь не упирается как ты.

Сказати, що Ананій нічого не признав, мені не хотілось, тому що добре знав чим це скінчиться, але, що не чув, це можна спробувати. Так і твердив, аж поки не викинув мене за двері.

Слідство вже підходило до кінця, та Ахмедєєв ще довго мучив мене, проте безрезультатно. В кожному разі якось при оформленні протоколів проговорився

мій слідчий, що згідно зі статтею 20-54-1а жде мене кара десяти років позбавлення волі у виправно-трудових таборах, а за мою поведінку і упертість на слідстві не бувати мені разом з братами. Мене завезуть аж туди, де пасуться білі ведмеді.

Просидів я в тій тюрмі понад три місяці. Щоправда змарнів за цей час, але ще якимось тримався на ногах, аж одного ранку вигукнув вартовий до мене „Собирайсь с вещами,” коли перед тюрмою вже чекав „чорний ворон”. Завантажили, замкнули і через деякий час я опинився знову на подвір’ї великої тюрми біля „Радянської площі” в Чернівцях.

Ця тюрма ще більш могутня, ще більш понура ніж НКГБ. Побудована за Австрії, а деякі камери нагадували якісь похмурі келії немов би з давніх турецьких часів. Сиділи тут тюремники, які вже пройшли слідство і дожидали судового „розгляду”, а також і ті, що вже були засуджені. Ця тюрма також була переповнена, хоч засуджених відправляли на етап, зате на їх місце приходили нові. Число в’язнів зростало. Їх були тисячі. Знову нескінченні коридори і безліч залізних дверей.

Я потрапив у камеру під номером 69. Камера невелика, поміщала в собі біля двадцяти чоловік, та здивувався я чимало, коли відчинились двері, а переді мною під стінами сиділи самі старі, сивенькі діди. Знайшовся я немов серед апостолів. Якийсь дивний збіг обставин. В кожному разі я не мав ще й двадцяти, а всім іншим перейшло вже понад п’ятдесят років.

6. Судові вирoki

Привітали мене в цій камері як свого сина. Вже першого дня я почувся безпечно, мов дома серед доброї рідні. Я вже не раз наслухався, як іноді кидають політичних в’язнів серед всякого роду жуликів, що готові роздягнути людину і навіть пайку відібрати. Та на цей раз потрапив до своїх. Це були буковинці – наші найкращі господарі, як: Цира, Кузик, Степан Андрусак, Петрашук та інші, яких вже не пам’ятаю. Більшість з них були арештовані за ймовірно підтримку бандерівців.

Режим тут був легший: вже можна було отримувати передачі, а це для в’язня було найважливішим. Ще зранку якимось не до розмов було, бо тут і руху більше, зате увечері після вечері появлявся настрій до товариських розмов. Всі говорили мов бджоли у вулику. Кожному хотілось щось розповісти або цікавого послухати. Так продовжувалось аж до відбою. Перед сном всі вклякали на коліна і молились до Бога. Розмовляли тут на різні теми, часто також зосереджувались на релігійних питаннях. В таких дискусіях відрізнялись Андрусак з села Кадубівців і Петрашук-батько з Бессарабії, син якого залишався ще на НКГБ. Перший був православним, другий – віруючим, який досконало знав біблію і ревно захищав свою віру. Ось, бувало, виводить Петрашук якимсь моральне твердження і щось цитує зі старого завіту, а йому

у відповідь Андрусяк вже готує певний вірш Іоанна і доводить протилежне. Ми слухали, а далі кожний щось хотів додати, бо за слово не треба було дозволу просити. Досить згадати, що наслухався я всяких цікавих речей, аж іноді забувався, що я в тюрмі. Саме в цій камері я вперше дещо по справжньому познайомився з біблією, її авторами, пророками і її виникненням.

Так проходив час, минули вже дні, а я дедалі частіше задумувався над своїми ділами, бо відчував, що наближається той день, коли треба буде стати перед судом, перед військовим трибуналом. Ще не так давно в цій тюрмі, а може і в цій камері сидів і карався мій брат Василь, якого також судив військовий трибунал. Щоправда румунський. Де він зараз? Чи знає, що ми поділили його долю?

Ось недалеко стоїть педагогічна школа. Моя школа. Що там діється зараз? Чи догадуються мої друзі, куди я зник. А наш класний керівник Пилип Мойсейович. Чи буду я ще колись вчитись? Як листок у свою пору жовкне і висихає, так і моя надія на навчання помалу в'яла і зникала. Я бачив, як все добре і гарне віддаляється від мене, тому й з неохотою починав миритись з долею. Недавно теж стояв у вікні по тому боці муру та заглядав сюди. Тепер заглянув би хоч раз на свою школу, та на жаль довкола високі мури, лише небо видно.

Тимчасом у тюрмі все йшло своїм звичаєм. Щоправда Ананій і Григорій сиділи по інших камерах, все ж нам інколи вдавалось перекинутись словом через кормушку підчас виходу на прогулянку чи до клозету. Мені вже дозволили отримувати передачі. Деколи діставав у передачах від батька заховані записки. Ще вірив батько, що ми повернемо. Надіявся на Бога, навіть написав мені спеціальну молитву для тюремника. Я щиро молився та просив Господа, щоб змилювався і виніс нас з цієї тяжкої неволі, хоч у моє звільнення я вже не дуже вірив, але молився, щоб всяке лихо перебути. Підкріплював нас батько як міг. Пам'ятаю, як кінчав свою записку Шевченковими словами:

... І розвіє тьму неволі,
Світ правди засвітить,
І помоляться на волі
Невольничі діти!..

Ці слова додавали мені сили.

Вже не тямлю в котрій то камері зустрічав я новий 1948 рік. Якось тоді не до того було. Знаю, що стояла легка зима, тримали приморозки, а снігу не було. На прогулянках, як звичайно, довкола височіли мури, а під ногами чорніла земля.

І так одного ранку, а саме 5 лютого 1948 року вчитав мене вартовий і попередив, щоб приготувитись на суд. Забилося моє серце, думки зароїлись. Ще недавно ходив собі коло батька, матері, а зараз вже на суд кличуть. Тепер немає кому за мною обстати, як колись дома бувало. Минули мої щасливі літа, моє дитинство. Мимоволі відчувалась моя зрілість і усвідомлював свою

відповідальність. Ні, є ще в мене батьки і то не за морем, а тут у камері. Зібрав я свої речі і став прощатись з ними. Ще мав трохи часу. На прощання всі намагались підтримати мене духом, бажали успіхів перед судом. Наказували, щоб на суді держатись міцно, не піддаватись і говорити правду про слідчих та їх методи, а деякі повторяли, що це недовго так буде. Ще прийде на них кара, сьогодні нас судять, а завтра їх судитимуть. Цілий світ узнає правду.

Двері гримнули, а конвой і „ворон” вже чекали на подвір'ї. Судили нас всіх трьох по одній справі, тобто за підтримку зв'язку з бандерівцями. Це був військовий трибунал військ Міністерства Внутрішніх Справ Чернівецької області. Розгляд справи відбувався при закритих дверях. Вже першого дня видно було, що засудити нас так скоро не вдасться, оскільки ми не признали жодних звинувачень, а наші зізнання аж ніяк не йшли в парі з обвинуваченнями. Крім нас підсудних на суді представляли нам свідків, навіть і партизана Бігуна (Королук з села Дорошівці), який недавно здався. Всі звинувачення ми рішуче заперечували і відкидали. Нас пробували залякувати, що мов на слідстві ми багато признали, а зараз відмовляємось від своїх зізнань. Нічого подібного. Ми час від часу просили суддю прочитати наші зізнання, але суддя не завжди квапився заглянути в наші протоколи. Справа ускладнювалась. Коли йшлося про слідство, ми разом з тим відверто і сміло заявляли про методи, які стосувались, про те як нас змушували до фальшивих зізнань, як били, як у районі катували.

Не звична це була розправа для трибуналу. Адже радянські слідчі органи, нікого не змушують до неправди, не б'ють, не катують. А насправді в той час мало хто з нашого брата осмілювався дискредитувати советські органи правосуддя. Звідси, додатково справа затягалась, а сам процес перетворився на взаємне звинувачення. Щоправда у нас була оборона. Батько найняв двох адвокатів, але вже з першого дня можна було констатувати, що вони мало ознайомлені зі справою. Звідки вони могли нас добре захищати, коли ні разу нас не бачили, ані не консультувались з нами. Тому підчас процесу ці адвокати не так захищали нас, як інколи ще й шкодили. Вже цілий день тривав процес, а кінця не видно було. Ще залишалось багато інших питань нез'ясованих, тому розгляд справ відклали на другий день.

Наступного дня знову почалося взаємне обвинувачення. Нам наставляли, що на слідстві нікого не б'ють, а наші уваги – це безпідставна образа радянських слідчих. Які сліди чи докази маємо на це? Хто бачив? Я доводив, що такі били і маю на це свідків. При цьому я посилався на Івона Васкана, оскільки він підчас очної ставки бачив, як слідчий Ахмедєєв мене бив. Покликали мого товариша Івонка. Суддя спитав, чи пам'ятає як мене слідчий допитував на очні ставці. Що я говорив, а що слідчий робив після цього.

Неохоче бідний відповідав на суді, бо знав добре, що це його коштівуватиме. Однак признав, що після моїх відповідей слідчий бив мене в лице і вдярав головою об стіну. В кожному разі далі слідчих вже не можна було прикривати, бо зі справи виникало ясно, що такі знущались над нами і то задарма. Все ж таки наші свідчення про невинність, як також багато інших

даних і фактів мало брались під увагу трибуналом. Так чи інакше судили нас аж два дні, як рідко кого. Лише на другий день, тобто 6 лютого 1948 року, після обіду зачитали нам вирок.

На підставі статті 20-54-1а Карного Кодексу УРСР я дістав 10 років позбавлення волі з відбуванням кари у виправно-трудовах таборах і 5 років позбавлення громадянських прав. Моему брату Ананію і племіннику Григорію присудили по 7 років позбавлення волі також з відбуванням кари у виправно-трудовах таборах. Цей трибунал звинувачував мене в зраді батьківщини (цікаво чиєї) і підтримці бандерівського руху, а саме в розповсюдженні антирадянської літератури, в здобуванні різних інформацій про радянські органи влади і передаванні їх українським партизанам, в забезпеченні бандерівців харчовими продуктами і боеприпасами, а також в організації радянської молоді і відправленні її в ряди УПА. Ми не признавали себе винними.

Підчас читання вироку ми нишком сміялись. Ніхто з нас тоді не вірив, що відбудемо по сім чи по десять років в таборах. Ми жили в часі великих перемін і нам здавалось, що за десять років все може сильно змінитись. І не тільки ми, але й всі в'язні навіть ті, що діставали по двадцятьп'ять років плювали на все і сміялись. Всі вірили, що наступлять зміни і кожний знав, що так довго бути не може.

7. Сутичка з блатними

Після суду посадили нас всіх трьох в одну камеру. Це вже була велика камера, в якій нараховувалось біля сотні в'язнів. Всі вже були засуджені, а тимчасом трибунал далі сипав вироками як по шаблону 10 і 25 років. Інших вироків, як: сім, тринадцять чи сімнадцять років не було. Таке дуже рідко траплялось. Військові трибунали не мали на то часу. Треба було швидко судити.

Нам з Григорієм поки що щастило коло брата. Ананій своїм виглядом, характером, а може й бувальщиною в світі викликав у в'язнів довір'я. Невдовзі вибрали його старшим камери. Не боялись ми тепер нікого, бо сиділи тут майже виключно буковинці. Був серед нас один росіянин за прізвиськом Рауб, який добре писав людям касації. Не дивлячись на те, що він був далеко старшим за мене, але познайомившись, чомусь прив'язався я до нього. Мабуть тому, що гарно співав українські пісні і то неабияким голосом – глибоким металічним басом. Знав добре український театр. Саме він навчив мене співати „Закувала та сива зозуля” – Ніщинського і ряд інших пісень. Невдовга я з ним посидів, та коли забрали його на етап, писання касацій припадало на мене.

Тут кожний робив касацію, щоб затриматись хоч деякий час ще на Буковині. Щоправда вона в'язневі нічого не давала, проте відтягнутись від етапу, це також щось було для тюремника. Ми скористались цією нагодою і написали касацію в Київ. Та ось несподівано через тиждень-два розпочалось у нас знову слідство. Цього разу появились інші слідчі. Тепер не питали нас про

бандерівців. Зараз випитували, як то було з нами на попередньому слідстві. Хто бив нас, чим, за що і т.д. Не знаємо, чи не була це звичайна формальність і чи нишком не підказали слідчому Ахмедєєву бити ліпше і спритніше, бо на цьому все й закінчилось, або як в'язні ще говорили „крук крукові очі не виїсть.”

В ті часи, як вже згадувалось, в тюрмах сиділи поряд з політичними в'язнями також багато й інших неполітичних. Можна сміло зауважити, що після війни в цілому Советському Союзі розвилось як грибів всяких злочинців кримінального характеру. По своїх звичаях і поведінці можна було припустити, що ця згряя вже давно існує. Вона мала свою історію, традицію і закони. Вся ця маса злочинців розрізнялась між собою і ділилась на різні категорії, так званих блатних, ворів, суків, крохоборів, жуликів, урків, всяку шпану і тому подібних. Ці елементи брали свій початок ще від революції, від так званих „беспризорных”, а там ще хтозна звідки, лиш після війни їх демографічний пік надто набрав на силу.

Я бачив не раз ще в Чернівцях, як буцімто хулігани цілими групами крутились по базарі та, зчинивши бійку і піднявши тривогу, зараз же кидались на прилавки і все грабували. Бачив також на шоферських курсах і чув деколи жаргон їхньої мови, тільки тоді ще не розумів, що то все значить. Не виключено, що з таких категорій виводились також працівники НКГБ. Їх манери й навички а особливо мова надто підкріплювали це припущення.

Ми вже наслухались про цих блатних. Знали, що це наші люді вороги і сьогодні чи завтра нам доведеться в тюрмах зустрітись з ними, а може й вести запеклі бої. Знали також, що блатні відважні, що часто ризикують життям, а тому здебільшого здобувають перемогу над іншими в'язнями. В бойках і звичайних сутичках користаються ножами, жилетками чи іншими холодними предметами незалежно від того, що в тюрмі важко було щось залізного переховати. Знали ми й про те, що бували випадки, коли в якусь камеру, де знаходилось навіть 20 чоловік, потрапляло лише два-три блатних, які зуміли всіх поставити в кут, відібрати передачі, також кого завгодно роздягнути або відняти чоботи чи інше, що їм подобалось. Таким чином, паралізуючи будь-який опір, вони ставали панамі камери, а нерідко тюрми чи іншої подібної установи.

Іноді траплялись серед них цілком звироднілі бандити. Бувало, вже маючи камеру під собою, грали в карти. Тільки не на гроші. В тюрмі грошей немає. Грали на одяг, на всякі інші речі, на передачу, звичайно не на свою, або навіть на чієсь життя. Програшний бандит відбирав передачу, роздягав або убивав людину, яка ні в чому не винна була і не догадувалась, що в картах рішалась її доля. Як же буги в таких тюремних обставинах?

Начальство тюрми в принципі не мішало нас із блатними, але в певних умовах такі випадки практикувались, а головню підчас відправлення на етап. Тепер вже було очевидним, що при підготовці етапу ми неодмінно зустрінемось з блатними. Тому-то ще перед етапом ця проблема набирала в нас дедалі більшої гостроти. Ананій, як старший камери, усвідомлював хлопців і всіх хоч психічно приготовляв до такої зустрічі. Заохочував до опору і виясняв, що не

вільно боятись, що гуртом і відвагою можна відстояти себе і тільки силою дати відсіч всякій сволоті. Іншого виходу немає.

Не потривала довго наша затримка в цій тюрмі. Вже через місяць прийшла відповідь на нашу касацію. Вироки залишались в силі, а нас вже в половині березня приготувляли на етап. Мабуть кожний запам'ятав, як зігнали нас призначених на етап зі всієї тюрми в одну велику камеру. Та не обушки нас зараз непокоїли. Зараз ми сподівались появи блатних. Треба було скоро організуватись і давати відсіч всяким блатним. Закипіла робота. Всі швидко переглядались, розмовляли. Нікого тепер не інтересувало звідки хто і коли потрапив чи щось подібного. Ананій скоро находив відважних і готував до конфронтації.

Тепер можна собі уявити, як впадає в камеру, де вже було біля пів сотні в'язнів, якийсь тип голий без всяких речей, лише в кальсонах, а все тіло витатуйоване потворними рисунками. Голий тому, що програвся в карти, а зараз мусить здобути одяг і хтозна що. Прямо як звір увірвався в камеру і тут же приказав всім ставати під стіну, а речі відкладати на бік. Деякі завагались і вже було хотіли виконувати. Не знаю якою силою володів цей криміналіст, але вже з самого обличчя несло від нього жахом і було видно, що справжній бандит, для якого вбити людину – це все одно, що муху задавити.

Тут крикнув Ананій:

– Хлопці на нього!

Не встиг блатний і оглянутись, як вже був зі всіх боків оточений дужими молодцями, а серед них і здоровенними дядьками з затиснутими кулаками готовими в кожній секунді піти в рух і привітати цього гостя. Чи перелякався або хоч затремтів цей блатний Михайл Каліберда? Нічого подібного. Він вже не перший і не другий раз сидів у тюрмі і міняв своє прізвище. Стояв як закопаний і розглядав нас з-під лоба, та лиш почервонів зі злості, що не може нічого вчинити або ще розраховував на щось інше. Та ось через кілька хвилин почали далі впускати блатних. Незабаром їх вже було до десяти чоловік. Знову спробували тероризувати нас, але хлопці дружно піднялись на ноги. Вже ось-ось мала политися кров. Проте блатні, відчувши нашу рішучість і добру організацію, не вагались розв'язати бійки. Зрозуміли, що не мають жодних шанс.

З розповідей і деяких спостережень виникало, що наші люди більш боязливі. Не знаю, чи це було тому, що кожний залишив когось дома, кожний мав ще якусь далеку мету, кожний дорожив своїм життям, або й те, що наш народ, почувавчи себе під чужою владою, під зверхністю росіян, залишався більш сумирним і не був ще здібним на подібні авантюри, де в одну мить можна було втратити й життя. З другого боку сувородійсність вимагала все ставити на карту: або залишатись хоч трохи вільним і гідним політичного в'язня, або поневірятись і покірно зносити всякі кривди і пониження перед негідними криміналістами. В камері немає іншої влади, яка обстала б за нами. Вартовий чи начальник тюрми нас не обороняє. Криміналісти ніколи не годились з політичними в'язнями. В нашій ситуації цей антагонізм ще й наростав під

впливом національних почуттів. Адже ця сволота переважно походила з росіян, а принаймні вся вже говорила по-російському. Ще й яким жаргоном? Вуха затикати. Відомо також, що блатні завжди розглядали нас не інакше як „бандеровцев – врагов, убиваюших нашего брата.”

Однак вже з цієї першої сутички виникало, що буковинці також щось уміють, тим більше, що, побачивши організацію і провідника, зараз відчули силу і готові були на все. Зрозуміли це всі і від нині цей висновок кожний зарубає собі на носі, а Ананій і його „соратники” далі думатимуть за нас і нашу безпеку.

Ще того дня виводили нас на подвір'я. Знову обшук і всякі переклички, аж поки не підійшов конвой. Вишикували нас у колони, обступили зі всіх боків і погнали головними вулицями через місто аж на головний вокзал. Було нас понад сотню в'язнів. Ще якраз цього дня приїхав до Чернівців наш батько і сестра Мафта – мати Григорія. На превеликий жаль батько не знав, що сьогодні нас поведуть на етап, а сестра випадково зауважила нас на вулиці і пізнала. Йшла за нами, забігала то збоку, то спереду і плакала, хотіла би до нас долучитись, та конвой не допускав. Знала, що проводить нас в далеку дорогу, тому йшла аж до станції, а там ще стояла поки нас вантажили в товарні вагони, аж поки не від'їхав поїзд. Було це після обіду і хоч день стояв ясний і теплий, але сонце вже почервоніло і котилося до заходу.

Поїзд помалу рушив, а ми батька так і не побачили. Знав я також, що десять років це багато часу, а батько вже немолодий, та все ж таки здавалось, що скоро поверну. Ми всі три держались і разом потрапили в один вагон. Пам'ятаю як під'їжджали до Снятина, коли Ананій звернув нашу увагу, що в цих місцях кінчається Буковина. Ми заглядали в шпари і мабуть кожний своє думав, передумав. Куди нас завезуть? Чи зйдемося ще колись знову? Та поїзд з тюремниками дедалі набирив швидкості і прямував на Львів.

Розділ п'ятий

П Е Р Е С И Л К И

1. „Пункт” у Львові

Недалекий це був етап. Лише одна ніч минула в дорозі, а наступного дня вранці ми вже прибули до Львова. Подібно як в Чернівцях гонили нас кудись вулицями, аж поки не опиїлись ми за високою горою. Конвой не няньчився. Підганяв нас собаками та часом велів на місці топтатись, або й на бруку сідати серед вулиці. За горою загримали нас. Зупинились ми перед широкими воротами, від яких в обидва боки простягалась велика загорода з колючого дроту. Та не одна загорода. Кілька метрів за нею стояла ще й друга, а над дротами височіли сторожеві вежі, з яких пильно стежили вартові за тим, що діється в середині і на зовні цієї фортеці. Слід зазначити, що конвой і вартові належали до спеціальних військ МВД, які носили зазвичай червоні погоні. До речі це також були радянські воїни. За дротами стояли довгі неначе казарми переважно двоповерхові будинки. Між будинками снували люди.

Хтось подумав би, що за воротами криється нова оселя чи навіть містечко. Та ні, не оселя тут так бережно охороняють. Сьогодні тут розташувався так званий пересильний пункт. Скромна назва. Енкегебисти і назви придумували. Почувши про такий „пункт”, можна б увявити собі якусь крапку на папері чи спостережливе місце в полі або щось подібного, але цей „пункт” тут у Львові на широкій площі, загородженій подвійними чи потрійними дротами містив у собі одні тюрми. В цьому „пункті” знемагало сьогодні біля 15 тисяч в’язнів. Ось якими „пунктами” розпоряджували советські органи НКГБ, чи як їх ще згодом називали МГБ, в цій „найпередовішій країні світу!”

Та й місце вибрали для цього „пункту”. Не в лісі чи на полі край дороги, а недалеко під високою горою. У Львові лише одна гора – княжа гора, а на ній руїни Високого замку. Мабуть виходив колись князь Данило із свого замку, або й з вікна розглядав околицю та милувався буйними лісами чи широкими полями, а може й пишався внизу під горою своїм новим градом. Сьогодні часи змінились. Все проминуло, але дух княжий мабуть ще вітає над руїнами замку.

Саме сьогодні, коли б глянув сюди, то замість граду і своїх русичів хоробрих побачив би українських в’язнів, які з похиленими головами й руками за спиною кружать на майдані, щоб подихати свіжим повітрям. Кружать не в новому граді, а в советських тюрмах, де замість сторожі на вежах сьогодні стояли червонопогонники. Стояли не з луками, а з кулеметами, не монголів виглядали зі степу, а наглядали, щоб в’язень – нащадок Данила не наблизився до дротів, щоб забув про волю, про Україну й рідню та щоб не вирвався з цього ганебного „граду”. Така була дійсність.

Не називали ми це місце пунктом, а просто тюрмою-пересилкою хоч це був звичайний концентраційний табір. Ще потримали нас перед воротами, а згодом після звичайної процедури обшуків пустили в цю пересилку. Тюрми тут називались корпусами – також собі назви. Було їх біля 15. Ми майже цілим етапом потрапили в 10-ий корпус. Тут були великі камери. Лише в нашій налічувалось понад 100 в’язнів. В окремих корпусах сиділи дівчата. Не

вагаючись, можна би ствердити, що тепер перебувала тут найкраща українська молодь, а її провина – це зв'язок і підтримка українського повстанського руху за визволення з-під чужої окупації, за побудову самостійної української держави на українській землі. Не важно якої там держави: чи націоналістичної, чи соціалістичної, демократичної, теократичної чи хоч би й люциперистичної. Для Москви кожний народний рух спрямований на незалежність завжди становив смертельну небезпеку. Тому й не диво, що націоналізм всередині більшовицької імперії трактувався Москвою як найгіршим ворогом, гіршим ніж капіталізм, ревізіонізм, фашизм тощо. Тому й український визвольний рух, як також кожна ідея незалежності безпошадно придушувались кремлівськими силами, внаслідок чого сьогодні стояли тут оці тюрми.

Сиділо тут багато й таких, які з автоматами в руках боролись в рядах УПА проти більшовицької навали. Майже всі в'язні походили з Галичини, Волині, Буковини, Закарпаття, а деякі із Східної України. Траплялись і росіяни – це здебільшого ті, яких арештовано з війська. В цей концтабір загнали в'язнів з навколишніх тюрем Західної України, а звідси відправляли їх етапами в різні кінці неосяжного Советського Союзу.

Не позбулись ми блатних. Вони також потрапили разом з нами в одну камеру. Знову почали активізуватись. Вже з першого дня піднімали голову, розглядалися на всі боки і шукали зв'язків зі своїми по інших корпусах. Вони далі чигали на передачі або щось інше, що поступало сюди з навколишніх районів. Тепер Каліберда приодягнувся і нові чоботи „роздобув”, що й трудно було його впізнати. Розташувались вони окремо. Зайняли місце в куті, однак поки що мусили беззастережно підкорятись старшому камери і його „штабові”, оскільки тут також не дрімали і не спускали з блатних ока. Наші камери були замкнуті. Стерегли їх вартові по коридорах, також в'язні нерідко й криміналісти, тому блатні майже без перешкод діставались до нашої камери з інших корпусів. Приходили й відходили, немов готувались до рішучих дій.

Та й зрозуміло. Що ж це за порядок, коли звичайний дядько, одержавши передачу, замість віддати її блатним, то сам споживав або ділився з друзями чи приносив якийсь смачний шматок і клав перед старшим камери з його друзями. Все ж таки голод притискав блатних, тому порою підходили до старшого камери і просили хліба. Згодом обділяли і їх хто чим мав, але тільки „по хорошему”. Однак таке положення було для них незадовільним. Адже блатний не на те блатним, щоб просити. Він повинен командувати, або силою здобувати. По деяких обставинах було видно, що блатні готуються до нападу. Відношення розпалювались. Все ж таки начальство, котре якимсь чудом знало про наші стосунки і задалегідь, відчувши поразку блатних, рішило їх відокремити. Вже через тиждень ми були знову вільні. Блатних забрали.

Так починались наші перші дні в цьому мурашнику. Ми надалі втрюх тримались разом і поки що це нам удавалось. Невдовзі Ананія знову обрали старшим камери. Треба признати, що режим тут був дещо легший, хоч залишалась та сама пайка і баланда. Щоправда сиділи ми замкнуті в камерах, проте часом можна було вийти надвір, ген аж на кухню по хліб, баланду чи

звичайний кип'яток, а при цій нагоді передати записку до іншого корпусу. Щоденно виводили нас на прогулянку, що відбувалась на майдані серед табору, звідки можна було оглянути всі корпуси, або й кинути оком на Княжу гору. Дозволялось також написати кілька слів рідним.

Час тут трохи інакше проходив. Не завжди гризла нас оця неволя, бо вже й помалу призвичаювались, а також рух як і нові знайомства, оповідання трохи відволікали нас від журби та повсякденних турбот. Так проминула нам весна, вже й літо наступило, а ми все ще сиділи на місці. Не знали, що то сталося, але цього року чомусь надовго затримались етапи. Щоправда з тюрем ще довго прибували свіжі в'язні, проте з пересилки їх не відправляли. Вже й сонце припікало, нас ставало дедалі більше і більше. Пересилка вже здається тріщала.

Люди, як відомо, звідки б не були, звикають до себе. Зживалися, зав'язувалися знайомства, а згодом зароджувалась організація. Тут також ще не знали ми крайнього голоду, оскільки деяким місцевим приносили передачі і якое воно проходило. А відомо, коли в українця шлунок ще сьак-так не порожний то може він не тільки розмовляти, а й часом поспівати. Співали в нашій камері вже давно то в одному, то в другому кінці. Інші прислухались, а пізніше і самі підключались, поки якась нова пісня не ставала спільною для всієї камери. Прийдемо, бувало, з прогулянки, з'їмо свою баланду та згодом хтось заведе пісню, яку підхоплюють інші, а далі вже ціла камера співає. Пливе мелодія спочатку тиха, повільна, а далі мов глибока вода, хоч невесела, але з надією в серці аж стіни гудуть.

Літо проминуло,
Листя пожовтіло,
У повстанця молодого
Серце заболіло.

Батька зарубали
Червоні сатрапи,
Ні сестрички, ні дівчини,
Ні рідної мати.
.....
Розпадуться пута
Залізні кайдани
І з пожару на руїнах
Україна встане!

Всі навчилися співати. А ось, бувало, вшкваримо:

Кріс і граната це наше все добро,
Бойова відвага це наше ремесло.
Гей, лента за лентою набоїв давай,
Молодий повстанче, в бою не відступай!

То не стіни, а вже цілий корпус дрижав. Я думав стеля завалиться. Вже й вартовий бив не раз ключами в двері, та на те ніхто не звертав уваги, а пісня гриміла, рвалася на світ божий, в повітря ген аж до неба. Ми забували про тюрму і наше горе, бо в цій камері і в нас самих тепер ожила воля. Зараз кожний, не оглядаючись, міг вільно говорити, сперечатись і співати, що тільки на душі було.

Отже, залежно від настрою вдень гриміла пісня, увечері точилиась розмови. Бувало й так, що розмови припинялись, коли хтось розповідав цікаву повість. Після відбою всі вклякали на коліна і хором співали молитву. Потім лягали спати. Та часом ще довго не засипляли, бо поважний пан Паращій – таки львів'янин – своїм тихим голосом будив нашу уяву, виводив нас на Україну, на Січ, або в степи чи на море. Розповідав цікаві повісті і романи, знайомив нас з минулим та керував наші мислі на сучасність. Слухали ми його часом і до пізньої ночі, аж деякі вже засипляли.

Сумна й тяжка тюрма-неволя, а згадаєш, бували й там хвилини піднесення і свободи, задля котрих не жаль було зносити свій вирок і тратити молоді літа.

2. Надія на УПА

Дні далі тягнулись, а над нами стояло літо вже в повній своїй красі. Часами ставало й душно в камерах, але це нам не вперше траплялось і ми вже до всього звикали. Про етапи й надалі нічого не було чути. Правду кажучи, хто там рвався з нас на етап. Просидіти б тут хоч цілий рік, бо в табори завжди встигнемо. Порядок і режим залишались такими же, без змін. На протязі оцих кількох місяців кожний з нас вже встиг довідатись про свого земляка з іншого корпусу. Цього можна було добитись. Між корпусами існував певний зв'язок і підтримувався рух, оскільки в'язнів також час від часу переводили з одного корпусу в інший. Якщо й комусь не вдавалось передати записки, то принаймні міг ще побачити свого земляка може й здалека, хоча б на прогулянці через вікно своєї камери. Виглядало, що знайомих було багато. Кожний когось мав як не в камері, то в іншому корпусі.

Ми усвідомлювали собі, що ждуть нас далекі табори, а там голод і важка праця, але насправді про ті табори тоді ще ніхто путнього не знав. Траплялись серед нас в'язні, що вже побували в німецьких концтаборах. Саме тоді крім Каргузької Берези я дещо дізнався про Аусшвіц і Бухенвальд, але це було в німців, а як буде в советських таборах, кожний представляв собі по-своєму і снував різні домисли.

З другого боку ми ще не найгірше розбирались в питаннях зовнішнього світу і міжнародної політики. Між в'язнями й далі розходились поголоски, що ось за якийсь день вибухне війна, адже таке становище не може довго тягнутись. Знали ми, що між недавніми союзниками зараз існують серйозні

розбіжності, внаслідок чого міжнародне становище ставало дедалі більш напруженим. Знали також, що тут на нашій землі ще існує партизанський рух, тому-то в кожного ще не згасала надія на визволення, на близьку волю.

Саме в такому настрої і в таких обставинах між в'язнями зароджувалась організація визволення. Всі здавали собі справу, що це не так просто, не легке діло, адже на вежах стоять кулемети, а там дальше цілий військовий гарнізон. Все ж таки відвага, добра організація, раптове повстання і допомога ззовні давали заманливу надію на успіх такої операції. Подібно як в камерах, так і в нашій переважну більшість становили в'язні з Галичини і Волині. В камері серед інших дещо виділявся своєю кременною будовою, відвагою і неабияким організаційним хистом в'язень-волиняк по імені Олекса. Як вже говорилося, тут приймали передачі ззовні, а звідси вже й не важко було встановити зв'язок з проводом УПА. Так воно і діялось.

На таємній нараді Олексу було обрано головним провідником повстання. Оживились деякі в'язні. Закипіла робота і пішли по руках записки. Невдовзі в кожному корпусі вже був визначений провідник, а той в свою чергу, маючи кількох довірених друзів, приготував план конкретної роботи: то значить на умовний сигнал відчиняти чи хоча б ламати двері, знешкоджувати вартових і випускати в'язнів на майдан пересилки, а звідти штурмом на ворота. Це плани.

В дійсності Олекса встановив зв'язок з партизанами УПА. Потривало це недовго, може з місяць, коли в нашу камеру почали приходити перші вісті з УПА. Олекса, представивши положення і наші плани, просив провід надіслати допомогу хоча б кілька боївок, які зліквідували б вартових на вишках, а все решта ми самі зробимо. Припусалося, що вже підчас перших пострілів на вахті зчиниться замішання і паніка, а ми за той час, виврававшись надвір, кинемось на браму масою і на протязі яких 15-20 хвилин будемо вже на другому боці дротів. Далі, хто куди. Звичайно більшість підемо в ліс. Доносились і до мене ці вісті і мені здавалось, що це лише фантазія, та знаючи, що кругом таки робилось діло, тоді ці плани і надії набирали більш реального значення і здається, що кожний був готовий на все. Тепер, коли зародилась у нас така ідея, воля вже надто нас тягнула, адже вона так близько була.

Так минали дні, а ми все ще чекали відповіді і якогось запевнення на нашу просьбу. Щоправда відповідь приходила, але запевнення конкретної допомоги в цій справі все якось відкладалося. Час не стояв. Між нами вже не раз появлялись чутки, що ось-ось недовзі вночі або в неділю появиться лише червона ракета – вісник нашої волі чи якийсь інший сигнал, а ми вже готові. В такому піднесеному настрої з нетерпінням дожидали ми з дня на день. Як виявилось, організація непогана була, бо вже й немало часу минуло, а табірні органи ще нічого не знали, нічого не викрили. Пересилка була вщерть набита і якраз тепер тут концентрувалась велика сила.

Надія і далі нас не покидала, останнього часу зміцнилась ще й тому, що сталася непередбачена пригода. Власне в таборі находився корпус, який було призначено для малолітніх в'язнів. Сиділа там переважно жульня і всяка шпаня,

яку тоді часто можна було зустріти в містах, на базарах, в поїздах чи трамваях. Це була дівтора, як її називали малолітка, яка не досягнула ще віку 16-17 років.

Саме в цей час вона збунтувалась. В білий день виламалась із свого корпусу і вирвалась надвір. Що тут зараз не діялось! На подвір'ї появилсь військо і всяка обслуга, та розібравши дім, малолітка хмарою кинулась на військо з камінням. Почалась масова бійка. Посипались удари камінням, дошками, патиками і, не витримавши натиску, військо почало рвати скільки сили було, рятуючись ген аж за брамою. Горе було тому, кого догнали. Майже до вечора тривав цей бунт. Не помогли й переговори з начальством табору, аж поки не приїхали пожежники і стали лити водою. Жулики повилазили на дах свого корпусу, звідки зривали черепицю, дошки, все, що було під руками та кидали вниз. Аж ввечері загнали їх у тюрму.

Ця подія викликала загальне зацікавлення і послужила нам доброю репетицією. Провідники пильно придивлялись і оцінювали ситуацію. Всі розуміли, що не на жарти тепер заносилось, що у випадку допомоги ззовні, всередині без всякого сумніву вибухне повстання і визволення неминуче. Здавалось самі обставини підштовхували нас до дії. Шанси зростали, а воля мов сама заглядала і вабила нас до себе. З такими мріями і прагненням ми надалі дожидали наступного дня, наступної години.

3. Дівчата

Недалеко перед нашим корпусом відбувалась прогулянка. Звідси часто заглядали ми на в'язнів, яких водили на свіже повітря. Хоч крикнути не вільно було, але придивлялись, а там і когось впізнати кожний мав охоту. Бачили також і дівчат на прогулянках, яких виводили з 4-го корпусу. Тепер в камері перебувало нас понад 130 осіб. Серед цих в'язнів були й такі, що мали сестер чи знайомих дівчат, тому при нагоді кожний намагався передати привіт чи хоча б кілька слів про себе і рідних, а ще інші як пощастило передавали й записки. Ми також знайшли нашу землячку з Веренчанки Марусю Кушнір, яка при нагоді навіть дещо нам помагала.

Якось одного тижня наближалася неділя. Мій приятель Зеньо мав знайомих дівчат в тому корпусі і якраз на цю неділю запропонував мені написати їм кілька слів, передати наші привітання і трохи підтримати духом. Я погодився. Через деякий час ми одержали відповідь, в якій дякували нам дівчата за співчуття, а духом, як видно було, стояли не гірше від нас. Писала цього листа Іванна Романська. Мені подобалась ця відповідь і таким чином дещо хоч листовно познайомився з цією дівчиною. Як пізніше виявилось, Іванка була моєю ровесницею, походила з Трускавця Дрогобицької області, яка також щойно закінчила десятирічку, коли несподівано довелось все перервати. Щось вирисовувалось у нас спільного, незалежно від того, що ми всі тут сиділи за одну загальну справу.

Минали дні, а ми дедалі краще пізнавали одне одного, аж поки наше знайомство не перейшло в щире дружбу. Використавши деякі можливості, мені вдалось навіть пострічатися з нею. Хоч бачились ми через дроти, та перекинувшись кількома словами, для нас це також була велика радість. Бачив не раз її на прогулянці серед дівчат, які подібно як і ми кружили на майдані, ще й інколи співали стрілецькі пісні. Здавалось ми полюбили одне одного. Ми закохались.

Дивна річ. Яке ж тепер можливе кохання, тут в тюрмі, де сидимо обідрані і голодні, де навіть хвилини не знаємо, що нас чекає. Тим більше, що перед нами довгі строки, всякі труднощі, небезпека й важка праця, а тут якісь мислі на голову находять. Порою здавалось мені, що це якийсь зачарований сон, а може це лише тимчасовий флірт, тому часом думав, чи не було б краще все припинити і не морочити собі голову. Це то так, а одначе вийму її записки, ще раз перечитую і не можу не повірити, що там правдиві і щирі слова. Вони такі серйозні і тоді знову насувались думи радощів і жалю, які то хвилювали, то гнітили мене. Чому знайшло мене це нещастя? Чи це нещастя? Бувало, й ночами не спав, все передумував і не міг збагнути, що знайшлась людина може й ближча ніж брат, ніж інші друзі, яка звірилась мені у всьому. Ми визнали свою любов.

Мої брати і друзі вже підмічали, що зі мною щось негарзд діється, але я не робив ніякого вигляду. Все-таки природа знала своє. Ми розуміли, що ці обставини лише тимчасові і знали добре, що наші дороги розійдуться. Куди нас доля занесе? Перед нами незмірний час розлуки. В мене десять, а в неї вісім років далеких таборів. Ми здавали собі з цього справу. Тому-то задалегідь умовились на майбутнє і взаємно обмінялись домашніми адресами. Я обіцяв, що колись як вийдемо на волю, може й через десять років, все одно знайду її. Нелегке це було завдання. Це все одно, що шукати вітру в полі, та ще в якому. Від Карпат аж до Тихого океану, але тоді я вірив у свої шалені наміри.

Ось котрогось дня дійшла до мене вістка, що завтра прийде допомога. Завтра наступить вибух! Деякі вже все обмірковували і приготувляли. А як моя Іванка? Завтра виберусь на кухню по баланду, можливо зустріню її. Завтра буде рішатись наша доля. Як все добре піде – будемо на волі, а як щось не вдасться, хто його знає, може й загину. Я мушу її повідомити.

Ніч. Вже відбой відстукали і всі полягали спати, тільки я не можу заснути. Непокоять думки про завтрашній день. Щось мушу придумати, адже Іванка нічого не знає. Я потихеньку піднявся. Дивлюся вся камера покрита в'язнями, які рядами щільно притулившись один до другого, лежать на підлозі і сплять. До речі, в тюрмі ночами завжди горіло світло. Я лежав під стіною. Взяв листок паперу, олівець і почав писати. Починав як звичайно „Дорога Іванко”, далі привітання, а згодом все виклав з подробицями, що то на завтра готується і що нас дожидає. Ось так пишу, роздумую, вже й переживаю. Довкола тиша. Здавалось всі якраз позаспляли.

Та в цю хвилину раптом задзвеніли ключі в замку. Я негайно спустився і вже накривав голову, коли двері відчинились, а вартовий з черговим офіцером

вже переступали сплячих і направлялись прямо до мене. Офіцер, спитавши, що я пишу, зараз же велів показати записку, яку я ще не встиг навіть сховати. Я показав і при тому вияснив, що пишу листа додому до сестри, зберігаючи якомога спокій і холоднокрівність. Удалось. Не знаю, чи щось зауважив по мені офіцер, але, взявши записку, він прочитав перші рядки, що дійсно виглядали на звичайного листа і віддав мені в руки, при чому погрозив, що після відбою всі повинні спати. Врешті повернулись і вийшли.

Аж тоді в мене виступив гарячий піт по тілі, усвідомивши всі наслідки і небезпеку. Що було би зі мною, коли б ще кілька рядків прочитав далі. Передумував і дивувався, як несподівано можна потрапити самому, ще й других занепастити, а головню запропастити справу. Зараз же порвав записку на дрібні шматочки і викинув у парашу. Здається вже на волоску висів, та як видно на цей раз мені пощастило, а на додаток збагатив свій зелений досвід і мабуть підріс на цілу голову.

4. Остання ніч

В дожданні і надії далі проходили наші дні, однак якоїсь однозначної і ясної відповіді про допомогу не поступало. Видно у провідників УПА була своя точка зору на цю справу. Помалу насувалось розчарування, а тут вже й літо підходило до кінця. Ще відрадним було те, що ми всі три Ананій, Григорій і я тримались разом і зараз навіть табори якось вже не так нас лякали. Покищо нас не розлучали. Щоб так і далі було. А може вони про нас забули? Недовго так тривало. Скоро пригадалися слова Ахмедєєва, коли появився вартовий і сказав мені збиратись з речами.

Знову розставання, та цим разом мабуть надовго. Попрощався я з братами і друзями. Мене забрали і перевели в 12 корпус. Це був найбільший корпус до того й режимний, від інших ізольований ще й обведений високим парканом. Залишив я братів, друзів, кохану Іванку і потрапив знову у справжню тюрму. Тепер вже не ждати мені вістей від братів із пересилки.

Сиділи тут самі двадцятип'ятилітники хоч зрідка траплялись також такі як і я. Скоро знайшлися і тут добрі люди. Саме тут дізнався я що недавно вся ця камера готувалась до втечі. Сталось це тому, що в цьому корпусі замість параші в кожній камері були побудовані клозети. А якщо в камері клозет чи убиральня то повинна бути теж каналізація. Відгадали це хлопці, пробрили доступ до каналу, що виходив аж за пересилку і вже було ждали ночі, коли всією камерою біля 50 чоловік можна буде вирватись на волю. Проте тюремний нагляд виявив цей намір, ужив відповідних заходів, внаслідок чого режим зараз був тут особливо загостреним.

В камері сиділи також хлопці мого віку як: Михайло Магола, Орко Доманський, Боровець та інші, які вже встигли загартуватись в боях. Тепер я ще більше довідався від них про боротьбу Української Повстанської Армії.

Тому, наслухавшись всяких розповідей, вже непогано представляв собі, що діялось на Львівщині і далеко в Західній Галичині.

Веселі хлопці, любили співати. Може й через спів ми подружили незалежно від того, що вони галичани, а я буковинець і що в них були надто високі вироки – по 25 років. Важко було звикати до нового режиму і середовища, але тут поводилось мені ще непогано. Згодом братів моїх замінили друзі, насамперед Михайло Магола. Вони діставали ще передачі, якими нерідко ділилися зі мною, проте взамін вимагали лише співати разом з ними. Таким чином навчився я чимало стрілецьких, повстанських та інших пісень.

Сиділа тут також молодь, яку було арештовано зі шкіл чи навіть з вищих навчальних закладів. Серед інших я познайомився з Романом Павловичем Дунаєвським, якого вирвали з медичного інституту у Львові. Зараз мої зв'язки з іншими корпусами обірвались, але надія на визволення ще не зовсім згасла. Ще появлялись чутки, що нас з потягу визволять в полі чи в лісі підчас етапу. Важко нам було розставатись з маревом про волю.

Пам'ятаю, як в останніх днях перед етапом один з провідників УПА Славко, що походив зі Львова, повчав нас на дорогу. Наступала тиша, а він промовляв:

„Друзі, як бачите, на нашу землю прийшов лютий ворог, який не щадить ні нас, ні наших братів, сестер, ні батьків, ні матерів. Нас катують, в тюрми заганяють, готують тяжку працю в далеких таборах, а наших рідних в Сибір засилають. Намагаються зламати наш опір і дух. Обманом і підкупністю вербують з-поміж нас сексотів, щоб перетворити нас в своїх покірних рабів. Сьогодні ми ще разом, але завтра розсіють нас по таборах і кинуть серед інших людей. Тому прошу вас, друзі, де б ви не були, пам'ятайте про наш рідний край. Дружні будьте, помагайте один одному, не продавайте своїх братів, плюйте на підкупність. Пам'ятайте, ми мусимо перебути, ми ще повернемо, а прийде час – і встане Україна”.

По цих словах робилась пауза. Всі мовчали. Не знаю, що кожний в душі думав і відчував, але слухаючи цих промов тут у тюрмі, здавалось, що в тих словах є велика правда і саме це підкріплювало нашу віру в майбутнє.

І так вже літо минало, а звільнення не надходило. З жалем завмирала всяка надія. Натомість проникали до нас інші вісті, а саме: вісті про підготовку етапів. Ще докладніше нічого не можна було довідатись, але ці вісті нас насторожували.

Ось одного дня, якраз в кінці серпня до мене дійшла смутна відомість. Отримав записку від моєї Іванки, в якій було лише кілька слів. „Прощай, дорогий Дорку. Я від'їжджаю, нас забирають на етап, яка нас доля жде – цього не знаю, але пвм'ять про тебе назавжди залишиться в моєму серці.”

Зберігав я цей клаптик паперу як зіницю ока. Проте через кілька днів, дізнавшись, що нас також пригтовляють, я позбирав усі записки моєї широї подруги і роздумував, куди їх подіти, що з ними зробити. Знав що буде шмон – як тоді називали обшук – і все заберуть, допитуватимуть, ще й вкарають. Та щоб не потрапили ворогам наші потаємні думки і почуття, всі записки – мої скарби дорогі, я ще раз перечитував і сам нищив. Решта треба було відкласти

глибоко в пам'яті, куди ще не сягала більшовицька червона рука. Так вже все відомо. Завтра нас заберуть на етап.

В камері носився непокій і ходила зловісна тривога. Кожний по своєму переживав і передумував, лише Славко стояв перед вікном і дивився кудись в небо. Здавалось, що вночі перед ранком конвой на вишках дримас і тоді можна би непомітно спуститись з нашого другого поверху і перейти через дроти. Деякі намовляли й мене до втечі. Все ж таки справа здавалась надто ризикованою і на неї не так легко було рішитись. Ще довго ми не спали. Кожного давив якийсь тягар, бо кожен знав, що це остання наша ніч і мабуть відчував, що надовго покидаємо наш край. Проте до втечі вже ніхто не збирався.

5. Дорога на Схід

Нас пригнали на якусь залізничну станцію, де вже стояв довгий товарний поїзд приготовлений для в'язнів. Біля поїзда крутилося військо. Звичайний поїзд, може й на вигляд нічим не різнився від інших крім того, що верхом на дахах вагонів було протягнуто телефонний дріт вздовж цілого поїзда. В кожному вагоні, коли відсунути двері, по обох боках висіли вимощені нари, а біля дверей ще стояла параша. Нас підводили колонами до поїзда, вичитували по списку і вантажили в ці вагони. Кожний як міг займав місце по своїй вподобі. Перші розташовувались переважно на нарах, а вже останні стелили свої лахи на підлогу вагона. Коли вагон уже був повний, двері замикались і всередині робилося темно. Невдовзі цілий поїзд був завантажений. Час минав скоро, аж врешті залунав гудок паровоза – і поїзд рушив. Скінчились наші пісні, розмови, наші надії. Ми покидали Львів. Було це в кінці серпня 1948 року.

Таким чином цілий ешелон завантажений в'язнями з кожним днем посувався на схід. Не спішив, часто на станціях затримувався і на якійсь глухій колії стояв по півдня або й цілу добу. Нам нетерпілось. Воліли, щоб уже їхав, бо їзда в таких умовах давалася в знаки. Зупинявся іноді й серед ночі в полі. Деякі з нас все ще надіялись, може хтось затримає поїзд, нас відіб'ють і випустять на волю. Однак поїзд хоч неспішно, але мов злодій серед ночі, стиснувши свою здобич, невблаганно тягнув нас у свої сторони.

Минуло лише кілька днів, як ми вже почали відчувати тягар цієї їзди. Не аж тому, що голодні, а тому, що надто мучило нас безсоння. Приїдемо лише на якусь зупинку, коли вже чуємо конвойний крик і стукотання по вагонах. Гримують і по нашому вагоні. Відчиняються двері – і вскакують солдати. У кожного в руках метрова палиця, на кінці якої закріплений дерев'яний молоток. Це вони вигримують по вагонах, перевіряють, чи хто не виламав стіну або підлогу. Падає команда: „Все налево!” – ми переходимо на лівий бік. Знову вистукують по підлозі, все перевіряють, а потім переганяють нас бігом по одному на другий бік і лічать, і перевіряють, і ще раз лічать, чи всі ми, чи хто не втік. Рушає поїзд, утихають молотки, застукали колеса і знову темрява.

Ось іноді розмовляємо. Цікавимось хто приготував цей поїзд, хто нари робив, хто молотки змайстрував, параші. Чи знав він для чого то все, кому воно потрібне. Задумувались, як довго це триватиме, куди завезуть нас. На жаль цих справ ми не знали, для нас все залишалось таємницею.

Знову ніч. Пройшла перевірка, лише позасипляємо, а тут вже стукотня по вагонах і знову „Подьём! Переходи влево!” Немає спання. В день так само перевірка й перевірка. Трохи інакше виглядало тоді, коли доставали ми свій пайок – це хліб, риба-кілька і кип’яток, а в обід баланда. Бувало не раз, в теплий день у вагоні робилася гарячін. Нам хотілося пити, а кип’ятку не вистачало, проте ця спрага з часом уступала, коли голод все міцніше стискав нас у своїх лабетах.

Пам’ятаю, під’їжджали ми до Києва. Скільки я наслухався про нього і як мріяв побувати колись у нашій столиці. Пригадував свого батька, який, бувало, не одне розповідав нам про Київ. Деколи також згадував „Ось дочекати б лише, щоб наш край був вільний, а над рідним Києвом замайорять синьо-жовті прапори і коли б хоч раз їх побачити, тоді міг би помирати.” Поки що батькові мрії не сповнились, а мені хоч і випало побувати, та нічого не бачити. Сидимо у вагоні і де-не-де в шпари заглядаємо, але тепер була ніч і нічого не видно. Пам’ятаю лише якісь світла, що іноді відбивались у воді Дніпра, коли проїжджали ми мостом, а поїзд гнав, не зупинявся. Ось вже й проминули ми наш Київ, все проминає, поїзд зупиняється – аж тут знову молотки.

Ще кілька днів – і перед нами Москва, та поїзд як би навмисне під’їжджав до неї вдень, в самий полудень. Заглядали ми в шпари, бо кожний знав, що тут серце імперії, що тут живе сам вождь – той диктатор, що мріє цілий світ поглинути, а зараз і нас гонить у свою пащу. Репліки не затихали. Однак міста ми не бачили, лише ліси і якісь будинки у них. Конвой далі своє робив на зупинках. Траплялось, що бачили прохожих людей, коли відчинялись наші двері. Крадькома заглядали на наш поїзд і кивали головами. Чи знали вони, хто тут їде і куди везуть їх. Пам’ятаю, як рушив поїзд, а якась одинока жінка здалека поглядала і витирала сльози. Вона мабуть знала.

Ми починали слабнути від голоду і безсоння. Вже йшов третій тиждень, а ми все в дорозі. Вже й Урал проминули, а краєвид все той же: ліси та відкриті степи. Часом траплялись на Сибірі села, де замість хат ми бачили ліп’янки немов би частково в землі викопані, під соломою ще й зверху глиною прикриті. Ми й без цього невеселі були, але саме враження від цих просторів будило в нас ще додатковий настрій.

Нарешті скінчилися наші митарства. Ми приїхали в Красноярськ. В той Красноярськ, де в сорок четвертому році карались мої друзі і знайомі з села Веренчанка. Розвантажили нас і погнали кудись в поле, аж поки не опинились ми перед величезним табором. Це також був пересильний пункт. Знову колочі дроті, брама і незлічені бараки.

Нас зупинили перед брамою і тут же на місці відбувалась процедура приймання в табір. Незалежно від сибірської погоди нас відбирали по десять осіб, тут же перед брамою веліли роздягатись цілком до гола і речі свої

відкладати набік. Підходили солдати. Перевіряли нас і наші речі, як кажуть „по косточкам” і так голих заганяли з вигуком „Давай, давай! Быстро!” в табір. Ми ще стояли на цьому боці, а в таборі вже чекав наговп народу на новачків, яких щойно пригнали. Їм також цікаво було, хто це приїхав, звідки, тощо. Нарешті нам визначили барак. Ми вже були в таборі.

6. Спроба втечі

Красноярський пересильний пункт находився десь на край міста, де менше можна було зустрінути людей і менше було руху. Цей „пункт” був далеко більшим ніж той у Львові. Сюди зганяли в’язнів з цілого Союзу. Сюди прибували етапи з України, Росії, Прибалтики, Середньої Азії і звісно, що застали ми туг в’язнів різних національностей. Цілий табір було поділено на кілька зон перегороджених дротами. В одній зоні находились політичні в’язні, в іншій – криміналісти, а ще в іншій – дівчата. В кожній зоні стояли бараки, що й не трудно було заблудити.

Мабуть нелегко в такому величезному таборі утримати порядок і дисципліну, які зрештою може й непотрібні були, бо тут находились ми тимчасово. Всі ходили по таборі як вівці. Щоправда всі мали визначені свої бараки і на ніч нас замикали. Вранці знову всі виходили і хто куди. Українці, росіяни, литовці, латиші і інші тримались менш-більш окремо, але й так вдень можна було згубитись в цьому морі. В деяких бараках бували нари, що на ніч покривались в’язнями, решта лягали на підлозі.

Наш барак знайшовся край табору, якраз біля дротів. Не було в ньому нар. Тому на ніч всі густо лягали на підлогу, бо мусило зміститись нас біля 200 чоловік. Так пройшло кілька днів. В мене помалу появлялись нові знайомі. Ми зайняли місця і там тримали свої речі. Вдень завжди хтось пильнував наших речей, коли інші виходили надвір. Аж тепер в Красноярську я довідався дещо про студентів з Чернівецького університету. Виявилось, що там також діяла Організація Українських Націоналістів, до якої належало багато студентів. Саме там арештовано біля 80 студентів, серед котрих деякі отримали вироки по 25 років. Зараз одні з них перебували в цьому таборі. Згодом я познайомився з Михайлом Афанасієвичем Войченком і Василем Понуром. Обидва були моїми земляками, оскільки вчилися в університеті, звідки й було їх арештовано. Войченко з вироком 25 років походив з Києва, а вчився на філологічному факультеті. Натомість Понур, отримавши 10 років, здається вчився на фізико-математичному і походив зі Станіславської області. Мої приятелі визнали мені у великому секреті, що готуються до втечі. Що і як саме? Я вже мав деякий досвід в цій справі і мені здавалось, що це тепер неможливо. Однак після ближчого ознайомлення, я помалу міняв свою думку аж поки не захопили мене так, що я пристав до моїх друзів.

Було нас біля десяти осіб. Крім згаданих студентів належали сюди люди з освітою, які здавалось розумілись в цих справах. Був серед них також адвокат зі Львова.

Вздовж нашого бараку посередині стояла якась недокінчена стіна. Хлопці зайняли місце в самому кінці бараку в куті під цією стіною. Від цього місця до перших дротів було не більше ніж 5 метрів, а до другої загороди залишалось може 8-9 метрів. Помалу і я переніс свої речі сюди до товариства. Нарешті я довідався, що з бараку роблять підкоп до дротів.

А виглядало воно непогано. За другою загородою стояла ще невикопана картопля, а за картоплею в яких 200 метрів починався ліс, що простягався аж у гори. Здавалось, що можна би прорити підкоп попід дроти й вивести його в картоплю. Звідси недалеко до ліса, а діставшись у ліс, вже можна би почувати себе на волі. Тим більше, що рефлектори на вишках світили не на картоплю, а на дроти і, будучи в картоплі, можна би непомітно добратись до ліса. В таборі величезна маса людей, поки розберуться підчас перевірки, ми вже далеко відійдемо.

Зваживши на ці обставини, важко було відмовитись від такої можливості і то власне тепер, бо звідси відправлялись етапи на Колиму, в Караганду, а більше всього в Норильськ на Далеку Північ, звідки вже нелегко буде пробувати щастя. Я був одним з наймолодших і звичайно в цих справах не міг відігравати якоїсь видної ролі.

Відбувались наради. Робилось це переважно надворі все зважувалось і розглядалось. Були продумані плани. Коли б втеча удалась, що дали? Перший варіант плану передбачав цілою групою добиратись до китайського кордону, а там перейти його і податись в Китай. Слід пригадати, що тоді йшла війна у Китаї і нам належало перейти на гомінданівську сторону. Другий варіант – розбитись на малі групи, а тоді хто куди. Цей варіант мені не дуже подобався, але Войченко мав на Уралі якогось родича, який за його словами працював у паспортному столі і міг би виробити нам паспорти. В кожному разі запевняв мене забрати з собою, а на Уралі, прибравши інше прізвище, влаштуємось на роботу та згодом ще й вчитись будемо. Як же юнакові не вірити в ці ілюзії? Тепер я вже не вагався і разом з друзями мріяв про втечу.

Наш барак був побудований на фундаменті, який в місцях доходив до висоти одного метра. Як виявилось фундамент був лише по зовнішніх боках, посередині під бараком світилась пустка. На ніч, коли ми лягали спати, в бараку залишалось темно. Щоправда гніздо на лампочку висіло, але її хтось викрутив, а в'язні були й тому раді. В нашому куті хлопці прорізували „вікно” в підлозі, що на день щільно закривалось, а зверху лежали наші речі. Вночі воно відчинялось і хлопці спускались під підлогу до роботи. Робили підкоп. Глину з підкопу розсипали під підлогою, а над ранком виходили і лягали спати, займаючи цілий кут своїми. Така робота тривала вже кілька ночей, внаслідок чого підкоп просунувся на кілька метрів. Все йшло б нормально, коли б не сталася в нас незвичайна подія.

Як здавалось блатних серед нас ніби то й не було, але час від часу вони проникали в нашу зону, а нерідко появлялись поодинокі конфлікти. Цих людей вже лише по їх очах можна було розпізнати. Згодом і я дізнався, що тут становище було напруженим і з дня на день дедалі загострювалось. Чи були якісь конкретні причини ненависті блатних до нас – не знаю, але видно тертя тут вже давно існувало, аж поки одного дня не перейшло у відкрити боротьбу.

Діялось це якраз в сам полудень. Не знаю як зачалось, але я помітив у нашій зоні якийсь рух. Згодом піднявся крик і шум. Блатні прорвали дротяну загороду і цілою бандою кинулись у нашу зону. Наші спочатку відступали, не були приготовлені, але згодом натовп збільшувався і тоді зі всіх боків ринулись до бою. З одного боку переважали бандерівці, а з другого напирали литовці. Зав'язалась битва. Затріщали бараки, в руках появилась цегла, дошки, дрючки і вже в перших хвилинах появилсь ранені й побиті, що лежали на землі. В таборі піднялася тривога. Налетіли надзирателі, прислуга. Нарешті конвой з вишок відкрив вогонь. І стріл, і крик змішались в один клекіт. Щоправда конвой стріляв у повітря, однак кулі понад головами літали і тільки тоді почали всі розбігатись. Блатні повернули в свою зону. Пізніше вже підбирали трупів.

Не знаю наскільки були вірогідними вісті, але внаслідок цієї бійки блатні втратили принаймні трьох чоловік убитими і багато ранених. Серед наших теж були ранені. Я деяких бачив.

При цій нагоді вже відразу виявилась солідарність політичних в'язнів. Незалежно від національності і часу, бо мабуть ще не встигли зжитися, проте в хвилину небезпеки скоро знайшли спільну мову і одностайно дали блатним чосу. Довго ще згадували та обговорювали цю перемогу.

Табірне життя нарешті вертало до норми. Все успокоїлось, блатні не вагались більше нападати, Ми дожидали наступних етапів. Проте робота з нашим підкопом не припинялась, Хлопці далі уперто працювали. Наступала ніч – і всі на зміну опускались під підлогу. Знайшлись молотки, всякі залізяки і так один копав, другий мішком глину виносив, а третій сидів у бараку на підлозі на варті. В разі якоїсь небезпеки вартовий потягав за шнур, що другим кінцем ішов аж до „забійника” і був прив'язаний до його ноги.

Ось підійшла і моя черга. Мене розбудили. В бараку була темрява і здавалось, що всі твердо спали. Я тихенько спустився під підлогу, а за мною Федь, ще менший за мене, який походив з Волині. Ми взялись за роботу. Я копав, а він глину виносив. Не потрудились ми довго. Коли вартовий почав мене сіпати шнуром за ногу. Значить тривога – пробігло мені по голові. Я ще був під землею, коли почув якийсь тупіт. Ми скоро почали вилазити. Я був останнім. Коли вже голову висунув над підлогою, я почув як хтось вже ламав двері в нашому бараку. Не встиг я відійти від „вікна”, лише зняв шнур з ноги і черевики та, накрившись шинеллю, скоро ліг між іншими на підлогу. За хвилину двері впали, в наш барак вже вривались надзирателі і всяка прислуга. Зараз піднявся крик і розлягалась команда: „Подьём! Подьём!” Хтось вже вкручував електричну лампочку і в бараку загоріло світло. Надзирателі чоботами будили всіх і піднімали на ноги. Наближались помалу до нас.

Прийшли відразу з сокирами, молотками і ломами. Всім веліли вставати і переходити на другий бік. Поки нас піднімали, інші вже почали зривати підлогу. Вже доходили до нас, проте я удавав, що сплю. Та ось несподівано хтось мене сильно вдарив залізним молотком в ліву п'яту. П'ята аж захрупотіла, я відчув гострий біль в самій кості, котрий триватиме ще багато років.

Наді мною стояв високий туркмен чи грузин в чоботах, в зеленому німецькому мундирі, звичайно без погонів і з молотком у руках. Сам чорний, лише блистіли у нього зуби і німецькі гудзики. Я піднявся. Наш цілий кут вже був на ногах. Підлогу далі зривали і за хвилину знайшли наш підкоп. Тоді стали всіх перевіряти. Веліли показувати руки й ноги. Прийшла черга і до мене. На моїх пальцях, під нігтями і на штанах ще була свіжа глина. Мене відставили набік. Таким самим способом знайшли мого Федя і зараз нас забрали. Привели в штаб коменданта табору, де чекали вже слідчі і ціла зграя прислужників. Починались допити.

7. Катування

В таборі розпочалась тривога. Хоч була пізня ніч, десь біля другої години, але вся охорона пробудилась і вже була на ногах. Втеча людини – це страшне явище. Воно сіє переполох між енкегебистів, що інколи може докотитись аж до Москви. Лише придивитись було, як серед ночі шниряло військо, а між бараками звивались надзирателі і їх прислужники. Я вже сидів на кріслі, коли зі всіх боків обсипали мене запитаннями: чому копав, куди хотів тікати, скільки нас було, хто вони решта, хто підмовляв мене, як підлогу прорізали, хто провідник втечі, які плани були і т.п.

Я не признавався. Відповідав, що тільки ми обидва готувались і більше нікого не знаю. Тоді обступили і били поясами, ногами, руками, чим тільки могли і де попало. Та в цей час з іншої кімнати доходив до мене крик і плач мого Федя, де також підлога гуділа. Переставали і знову допитували:

– Не может быть, чтобы вы только вдвоем хотели бежать. Кто еще был? Кто организатор этого побега? Мы знаем, что тебя подговорили. Скажи, кто они и мы тебя выпустим.

Далі падали удари. Після довгого катування, не витягнувши свого, мені веліли роздягатись. Я роздягнувся, та посіпаки наказали все знімати аж до гола. Стягнули з мене сорочку й кальсони. Я став голий як мати народила. Ой, не так то людині добре, коли вона гола. Справді, коли ще одягнута то й ніч не страшна, але будучи голою перед катами то виникає зовсім інше почуття.

Знову накинулись на мене. Били палицями і поясами. З мене вже кров текла, але безрезультатно. Помалу переконувались, що нічого не вийде, тоді рішили застосувати інший метод: „Не признається – то и так подохнет.” Прискочили два надзирателі, схватили за руки, а інші ударили по спині, по нирках, тільки не палицями, а ребром долоні. Я відразу зрозумів, що хочуть

нирки відбити, тому й викручувався, кричав зі всієї сили, вдаючись до мого останнього порятунку. Зчинився гармидер і крик, я також кричав і виривався, удари падали по крижах, то вище, то нижче, то часом трапляли й по нирках. Допитували і знову били. Моє катування тривало до самого ранку. Я був сильно побитий, скривавлений і увесь у синяках, але ще жив. Подібну процедуру пройшов і Федько, не випустивши ані слова.

Вранці відвели мене в БУР (барак усиленого режиму) і кинули між жуликів. Мені ще звучали слова „и так подохнет,” які повторялись між офіцерами. Потрапив я сюди лише в сорочці й кальсонах, бо одяг забрали. Якось перебув я день, а тут вже скоро наступала ніч. Камера була маленька і переповнена жуликами. Я не мав де лягти. Просидів цілу ніч скулений, не змруживши ока, бо було дуже холодно. Жулики тулились один до другого і якось ще грілись. Мене випхали на край під стіну, звідки через дошки і шпари прошивав холодний вітер. Думав замерзну або принаймні застуджуся і вже не вийду звідси. Однак мій організм перестроївся, змобілізував всі свої сили й ресурси, щоб витримати цей холод, бо мабузь знав, що мушу перебути.

Передумував я багато тієї ночі. Чи варто було тікати? Які ми наївні були! Та чи мало часу пройде поки дозріємо, що нікуди тікати, що Советський Союз – це один величезний табір, а через кордон не людина, а й миша не пролізе. Тоді ми цього ще не знали. Поки що пригадав я собі сон, який снився мені ще у Львові. Думаю варто й про це пригадати, може колись пригодиться майбутнім науковцям.

Снилось мені, що я був таки в моєму рідному селі. Ішов зі школи додому. Та ось по дорозі, якраз на ставищі протікала досить широка річка. Я підійшов до неї, дивлюся, а в річці повно дрібнесенької рибки. Цілими зграями плаває у воді. Мені треба йти додому, мушу перейти річку. Коли дивлюсь, а там і кладка перекинута. Я вийшов на кладку і тут же помітив велику зелену зміюку з білими крапками. Я сильно перелякався, бо насправді я змії ще ніколи не бачив і почав тікати. Вона вилізла з води і колом погнала за мною. По дорозі росла собі верба. Я кинувся на дерево і там хотів врятуватись, та в цю мить змія догнала і своїм гострим жалом вкусила мене якраз у ліву п'яту. Так вколола, що я аж пробудився.

Щось я відчував і навіть деякий час уважав, ще будучи у Львові, але подій ніяких не наступало, а сон помалу забувався. Хто знав, що аж через два місяці появиться не зелена змія, а людина тільки замість жала з молотком у руках і так сильно мене „вкусить”. Ще й сьогодні задаю собі питання, чи можна було уникнути нещастя.

Наступного дня мене перекинули в іншу камеру між блатних і ворів. Тут також мала камера, а було їх біля 15 чоловік. Я не знав як довго мені тут бути, та якось аж на третій день вартовий вручив мені „Постановление” підписане начальником табору, в якому наголошувалось, Що за підготовку втечі мені визначено кару 10 днів карцеру з занесенням в „діло”. Зараз я чувся дуже ослабленим. Вже три дні минало, а я ще нічого не їв. Мою пайку і баланду мені

не давали. Блатні відразу пізнали, що це не свій і все відбирали.

Все це було б не найгіршим, коли б не довідались, що в цих днях сталося на пересильці. Якраз дійшли й до них вісті, Що там відбулася битва, в якій загинули їх друзі. Тепер починалось наді мною принизливе знущання. Якийсь блатний насакував на мене, бив у лице по голові, викрикуючи хриплим голосом: „Ты бандеровская морда, вы убивали наших, но я сейчас задавлю тебя, падлю. Ты не выйдешь отсюда”. Я покірно зносив його знущання, а не трапляючи на опір він помалу переставав, аж поки знову не розбирала його фурія. Часом ходив по карцері, а далі хрипів як божевільний і ще раз брався за мене.

В карцері були двоповерхові нари, та мене загнали під нари на підлогу і я не смів звідти вилазити. Подеколи витягали мене з-під нар позбиткуватись і далі заганяли під нари. Там ще кілька днів сидів і ночував. Блатні, як звичайно, плювали на підлогу, харкали, а я мусив витирати. Знав я, що найменший мій опір міг погано скінчитись для мене, нащо й мене кинули сюди. Аж на четвертий день мені вперше віддали мою паїку хліба 300 грам, а пізніше вже й баланду діставав. Здавалось, вже помалу успокоїлись моєю присутністю, проте небезпека смерті вирисовувалась з кожним днем.

Ось сиділа тут група блатних, які потрапили сюди дивним способом. Їхали вони етапом на Колиму, але туди їм не хотілось, бо то за далеко було. Їм хотілось в Караганду. По дорозі до Красноярська вони задушили якогось в'язня, щоб зав'язалась у них нова справа. На станції загримали в двері, щоб забрати трупа. Появився конвой – що сталося? Знову питання – хто задушив в'язня? Тут майже цілий вагон відповідає – я, я, я!

– Хто я? Ти задушив?

– Ні, то не він, то я, я, я...

Таким чином кожний блатний кричить, що то він задушив в'язня. В результаті весь вагон затримали. Поїзд поїхав далі на Далекий Схід, а блатних погнали на пересилку, де розбивши на малі групи, зараз посадили їх в цей бур. Так вибираючи табори, блатні йшли на різні способи, не рахуючись навіть з людським життям.

Вони добре знали, що діялось по таборах. Я вже кілька разів чув, що вони не хотіли їхати також в Норильськ, тому що там багато політичних в'язнів. А що буде, коли наступить підготовка етапу до Норильська? Так, розмовляючи про етапи, іноді доходили до мого вуха слова „пришворим этого хохла.” Я знав добре чим пахне і що означає це слово. На моє щастя їх на етап ще не забирали, а мої дні в цьому бурі немов застрягли у болоті.

Не знаю докладно, що там діялось між ними. Один з блатних був чомусь незадоволеним і домагався побачення з начальником табору. Надзирателі сміялись над його вимогами і до начальника не допускали. Блатний рішив себе порубати.

Ось одного дня я зауважив уже зранку, що вони щось задумують. Знайшовся у них ніжик, незалежно від того, що в бурі все перевіряють, що

й голки не пронесеш. Щось вовтузились, перешіптувались. Вони ножик гострили. Нараз зробилася тиша. Всі сиділи на нарах, загаївши дух. Починався незвичайний ритуал. Один з них зійшов з нар і став під вікном на підлозі, обернувшись до дверей, де по коридорі ходив вартовий. Роздягнувся, зняв сорочку і аж тоді я помітив ніж в його руках. Розглянувся по своїх приятелях, підняв очі ввєрх і, приставивши ніж до своїх грудей, потягнув ним навскіс по грудях аж до живота. Вслід за ножем виступала крав. Залишився червоний слід. В камері далі тиша. Перекинув ніж у другу руку і пропоров ним навхрест навскіс по грудях. Нарешті не витримав і заплакав якимсь дивно-жалібним голосом, промовляючи:

„Вы бляди, гады, легавые. Натє пейте мою кровь, берите, убейте меня. Вы, суки позорные, я вам все отдаю, последною кровью”...

Груди й живіт вже були в крові. Хрестив себе у всіх напрямках, проте вартовий не дуже спшив і на дверях ніхто не появлявся. Тоді заходився в лівій руці жилу перерізати. Не дуже це йому вдавалось, бо ножик таки тупий був. Все-таки через деякий час кров фонтаном ударила ввєрх. Бризкала по дверях і по нарах, а він далі тим блатним голосом промовляв.

Не знаю, що зі мною сталось, адже я досконало знав ким він був для мене, але, дивлячись на це видовище, мене щось сильно давило в грудях, я скривився і на очах появились сльози. Всі інші мов скаменіли і, потупивши очі вниз, мовчали, лише в деяких виступили сльози. Нарешті блатний зблід і повалився. Всі стали бити в двері, аж поки не появилсь вартовий. Блатного забрали.

Всі ще довго мовчали. Я також передумував, чому ці блатні такі недобрі, чому їх так багато, хто цьому винен. Ох, чи вийду я ще з цього бура. Сиджу, пропадаю тут в самого чорта в пащі. Коли ті десять днів скінчаться? Щоб тільки їх в Норильськ не забирали!

Скінчилася кара моїх десять днів, пішов одинадцятий, дванадцятий, тринадцятий – мене не випускають. Спати не можу, бо вже зрозумів ясно, чому мене тут тримають. Знову чую розмови між ними. Готується етап, та лише куди. Якраз в Норильськ. Ось підходить мені кінець.

Минуло вже п'ятнадцять днів – аж вранці появилсь вартовий і забрав мене з собою. Знайшлися деякі мої лахи, а решта вже друзі дали. Перед брамою стояли довгі колони в'язнів. Мене приєднали до однієї, де були мої друзі. Привітали, приодягнули і разом з ними я вже був готовий в дальшу дорогу. Знайшовся також мій Федьо. Всі захоплювались нашою мужністю і щиро нам співчували. Через кілька хвилин наші колони вже вирушали. Перед нами знову невідомий шлях.

8. Єнісеєм на Північ

Недалеко, вже за воротами нас знову зупинили. Ще раз вистроювали рядами в колони, ще раз перевірка, ще раз перекличка. Довкола вже стояв конвой з автоматами та собаками, що рвались до нас і галасливо гавкали. Аж тут розляглася команда: „Внимание, внимание! Всем идти быстрым шагом и не растягиваться, не отставать. Помните, шаг влево, шаг вправо считается побег – конвой применяет оружие без предупреждения!”

Рушили колони. Так, покинувши пересилку, нас вивели в поле і погнали кудись в невідомі сторони. Ніхто нам не зустрічався по дорозі, а тому-то гнали нас то бігом, то зупиняли, розглядаючись на всі боки немов перед неприятелем, то знову підбігали, аж поки не приблизились ми до Єнісею, до якоїсь пристані.

Тут стояли річкові кораблі, всякі човни і великі баржі. Нас вантажили в баржі, звичайно не на палубу як на екскурсію, а на саме дно, де панувала темрява і сирість. Баржа вже задалегідь була приготовлена до подібного транспорту. Як було видно по всьому, не вугілля чи товар вона возила, а живих людей – в'язнів. Всередині вже суцільними рядами стояли приготовлені нари, які чекали на свій вантаж. Не знаю яких розмірів могла мати така баржа, але завантажившись, ми покрили до решти нари, що простягались по всій баржі. Наскільки пам'ятаю, було нас приблизно 500-800 в'язнів.

Незабаром, почувши легкий поштовх, ми зрозуміли, що баржа рушила. Плили, як нам здавалось, по течії – а значить посуваємось на північ. Ми сиділи в трюмі, в якому ні вікон, ні дверей, тільки де-не-де горіла електрична лампочка над нами. Тут був лише один вихід на палубу, який щільно закривався, а відкривався тільки тоді, коли подавалась їжа або конвой входив на перевірку. Звідси ніхто з нас нікуди не виходив, лише в рідких випадках випускали в'язнів, коли виносили парашу на палубу, а там виливали в ріку. На палубі находився наш провіант та конвой, який і тут „охороняв” нас від небезпеки, а баржа і знай своє – віддалялась все далі і далі на північ.

Так минали наші дні в цьому пливучому гробі, а ми помалу приближались до призначеного місця, до наших таборів. Я розмістився на нарах під стіною, а рядом інші в'язні переважно земляки-українці. Неподалік розташувався Вйченко, далі Дунаєвський, а там Понур і інші. Згодом однак знайшли якусь дірочку в стіні, через яку можна було дещо побачити. Ми плили посеред Єнісею, який з днями все поширювався, що й годі було берега примітити. Розмовляли, а інколи й тривожились, що би то діялось, коли б баржа почала тонути під цим живим тягарем. Невесела була наша відповідь.

В ці дні, якимось і непомітно, я все більше прив'язувався до Войченка, який вабив мене і своїм знанням, і патріотизмом, і вдачею, а також англійською мовою. Я одного разу, ще будучи в Чернівцях, оглядав американський фільм „Багдадський злодій”, який зробив на мене тривале враження не тільки своїм змістом, а й чистою англійською мовою. Саме тоді я вперше почув оцю мову, яка здавалась мені такою незвичайною, якоюсь мелодійною, культурною, що

й зародилась думка: „як би то й мені навчитись цієї мови.” Але тоді вона була не доступна. Де ж її шукати, в якій школі?

Ще будучи у Львові, в наших камерах іноді появлялись газети з передач. Ми зараз все перечитували. Я, не гаючи часу, часто виписував всякі невідомі слова і вивчав їх серед більш свідомих в'язнів. Тоді і час скоріше проходив і підносила мене маленька радість, бо здавалось, що хоч капельку росту, підрастаю.

Тепер, маючи під боком Войченка обізнаного з багатьма справами і бувалого на фронті, я не міг не відчувати до нього симпатій і зацікавлення, тим паче до його може й скромного знання англійської мови, яка, як здавалось, підносила його високо серед нас. Правду кажучи, завидував йому і не раз нишком подумував собі: „ось як би так і я навчився дещо по-англійськи.” В кожному разі під час нашої подорожі я таки приблизився до Войченка. Познайомив він мене з деякими звуками цієї мови, а головню навчив лічити аж до десяти! Я і цим вже тішився, бо здавалось мені, що це також було чимале досягнення.

Наші сумніви вже цілком розвіялись і ми знали напевно, що пливемо на Далеку Північ в Заполяр'я. Зараз майже з кожним днем ми відчували холод, що добирався до нас в баржу. Час від часу зупинялись на якійсь пристані, та хоч нічого не бачили, але чули людські розмови десь неподалік немов би на березі, що доходили до нашого вуха. Чи знають ці люди, хто у цій баржі, який товар і куди його везуть?

Подорож наша тривала вже біля двох тижнів, коли прибули ми в далекий північний порт Дудінку, в пониззі ріки Єнісею. Надворі зима, холод, а нас виганяють. Неохоче покидали ми свою баржу, та все треба було виконувати. Саме тепер знялася пурга – сильний полярний вітер зі снігом. Нас вивантажили і погнали на пересилку. Скільки то ми пройшли тих пересилок, але ця в Дудінці була особлива. Бараки стояли тут відкриті без стін, лише дах над головою. Подібно як і на інших пересилках, тут також перебувала маса в'язнів. На ніч ми лягали густою верствою на нари, накривались хто чим мав, а вітер гонив по бараку, мало даху не зривав. Кожного дня ми сильно змерзали, не було де зогрітись і не кожний мав відповідного одягу. Скільки тисяч чи мільйонів пройшло через ці бараки? На наше щастя не посиділи ми тут довго. Кілька днів, може з тиждень. Та яких там днів? Тут і день скоротився. Всього може дві-три години, а решта все ніч.

Знову етап. Нас завантажили в поїзд і поїхали ми далі. Як добре, що повний вагон, нам трохи потепліло. Нарешті поїзд зупинився. Надворі сніг і сильний мороз, а тут двері відсувають і кричать „Вилетай!” Де ми? Куди приїхали?

Довкола ніч темна, та тут же показались будинки в снігу, якась оселя в тундрі. Не знаю скільки вагонів розвантажили, решта поїхала далі в Норильськ. Знову розляглося „Шаг влево, шаг вправо ...” – і нас погнали в тундру. Може й не зовсім в тундру, бо через деякий час перед нами виростала величезна кількість свігливих стовпів, що мов густим лісом стрімились прямо вверх

у небо. Що ж це за диво? Такого ми ніколи не бачили, щоб світло неначе з рефлектора, але вузькою смугою піднімалось прямими стовпами в небесну височінь.

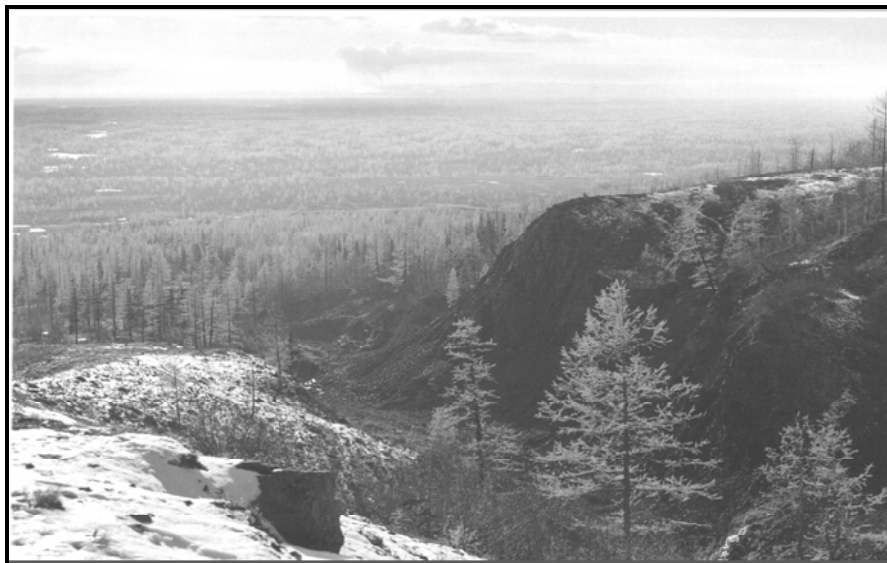
Нас гонять далі. Незабаром перед нами розкинулась оселя, мов ціле містечко освічена електричними світлами. Це звідси бралось то явище дивних стовпів, що властиве лише Півночі. Нарешті зупинились ми перед брамою не якогось містечка, а великого табору. Знову ті вежі, ті рефлектори і дроти, що аж тріщать на морозі, а „оселя” в тундрі набирала ще більш суворого вигляду. Невже ж тут будемо відбувати наші довгі роки неволі? Потримали нас чимало на морозі, мов пригадуючи, що тут все грізне як стужа, як дика тундра, як дроти, як вишки й кулемети. Ми топтались на снігу, мороз вже прошивав нас до тіла, так, що ми вже й раді були скоріше дістатись в табір, бо як далі потримають то позамерзаємо.

Відтак, як звичайно, після всяких шмонів і перекличок нас нарешті пустили в табір і завели в барак-клуб, де й всі ми розташувались хто на чому. Пізніше появився на сцені начальник табору, який „привітав” нас відповідно, ще водночас погрожував своїм грузинським акцентом:

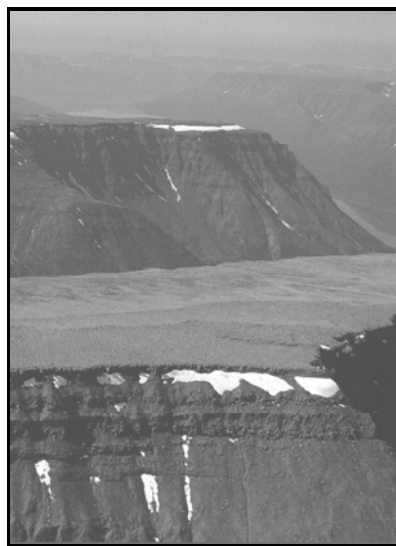
„Здесь надо работать. Только честным трудом можно искупить свою вину перед родиной. Больше работаешь – больше получаешь. Меньше работаешь – ничего не получаешь. У нас надо работать!..”

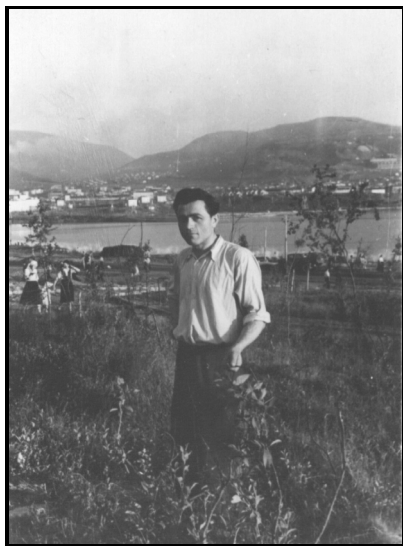
Місто Норильськ.

Тундра.

Далека Північ.

Полярний день. 2-год. вночі

Розділ шостий

Т А Б О Р И

1. Долина Смерті

Ще підчас подорожі в баржі, наслухавшись про Далеку Північ, яка розпочиналась десь там за полярним колом, мені уявлялась здебільшого рівнина покрита тундрою та озерами, в якій водяться багато оленів та всілякого птаства. Проте в дійсності воно дещо інакше виглядало.

Місцевість тут не була рівною, яка хоча де в чому нагадувала б Росію. Поряд з тундрою, в якій ліси поступово перейшли в низькорослі кущі та карликову березу, виступали ще гори. На цій землі, відірваній від світа, або як в'язні говорили – від материка, чомусь виросло між кущами та чагарниками невелике селище Кайеркан, а трохи знизу з півночі прилягав до нього наш табір.

З півдня цю місцевість півмісяцем оточували високі, подекуди круті і скелясті гори покриті вічними снігами, де лише влітку відслоняли своє підніжжя усяєне уламками скелястих брил, які віками тріскали і відривались з верхів, та, опинившись внизу, зараз творили вражаючі шлейфи. Гори немов насувались та спихали нас все далі на північ, разом з тим відгороджували від нас не тільки далекі теплі краї, а й заслоняли нам всякий вигляд на південь, ховали сонце, яке й так місяцями не показувалось та відбирало нам небо. Залишався ще шматок простору тільки на півночі, куди можна би кинути зором. І справді в цю сторону за табором простягалась ще тундра, а там якісь болота та озера, що вдалині поступово переходили в горизонт і зливалися з небом.

Саме тут на цій площі теж похилений на північ стояли рядами бараки нашого табору. Будували їх з дерева, а стіни деяких покривали глиною. Кожний барак ділився на чотири секції, а в кожній секції стояли двоповерхові ліжка чи нари, де містилось від 60 до 80 в'язнів. Посередині секції простягались довгі столи, за котрі в'язні, коли дочекались, сідали їсти. Всю цю непривітну місцевість оточену горами, а з півночі болотами та озерами називали ми „Долиною Смерті,” як це вже давніше підмітили тутешні тунгуси і назвали її по-своєму „Кайеркан”.

Клімат тут суворий, аж надто холодний, зрештою як і годиться для Заполяр'я. Зимою, що тривала майже десять місяців часто навіщала нас пурга-завірюха, яка бушувала тут безперервно по два тижні або й довше. Інколи піднімалась так звана „чорна пурга”, підчас якої запирало нам дихання, творилась якась порожнеча і часом не можна було зачерпнути повітря. В снігах вже на відстані двох-трьох кроків нічого не було видно, кругом ставало темно, а коли віяла з боку, то, пустивши крок, нога вже не потрапляла в намічене місце. Вона зносилась вбік, а пурга своїм поривом могла зірвати людину і понести геть у тундру.

В інші дні наступала тиша, зате зростали морози, що іноді доходили до 55 градусів Цельсія. Власне кажучи, слово „день” тут не дуже підходить. Зимою тут панувала довга полярна ніч, що тривала майже два місяці. Вже від середини листопада і до кінця січня сонце не виходило з-за горизонту, а в додатку піднімались вітри зі снігом та ще й гори стояли на заслоні. Темрява і годі. Зате

літом, бувало в червні, сонце вже весь час кружляло по небі і не спускалось за горизонт. Наступав день. Рослининість скоро будилася зі сну, скрізь появлялись квіти і тундра зеленіла, та все ж таки в цю пору було холодно. Докучали нам часті вітри і дощі. Траплялись іноді три-чотири гарячі дні як на нашій Україні, однаке вже інколи і в серпні повертала до нас знову зима. Недаром в'язні, жартуючи, говорили „у нас тільки 11 місяців зима, решта – все літо і літо.”

Незалежно від погоди, в'язні муслили безупинно працювати. Хоч іноді пурга могла понести людину в своє царство білої пустині, в'язні бралися міцно під руки і густими колонами ішли на роботу. Раніше в таборах, як розповідали старші в'язні, між бараками і до кухні були протягнуті вірвовки. В'язні в таку негоду переходили тільки цими дорогами, тримаючись за вірвовку, інакше можна було опинитись на дротах, а там чекала смерть. В наш час клімат дещо змінився і вірвовки зникли.

Натомість в тихі і ясні ночі панували тут сильні морози. Сорок градусів – це непогана температура. Щоправда в такі ночі рідко віяв вітер. Однак при температурі 50 градусів вистачав маленький вітерець, який зараз же прошивав весь одяг: вагний бушлат, фуфайку та все інше і пробирався своїми шпильками до самого тіла. У в'язнів все було закрите, навіть лице, очі треба було заслонити, хоча б і рушником. Недобре робилося, бо, дихаючи, пара осідала, через що між рушником і лицем все ставало мокре, замерзало і покривалося льодом так, що згодом аж очі сплющувались, а з брів звисали бурульки. В іншому разі вистачало відслонити лице хоча б при зустрічі свого приятеля, коли ніс моментально ставав білим.

Бували й інші ночі. Незвичайне то диво побачити ніч, де під ногами все тріщить від морозу, де тріск той розходитьсь радіально у всіх напрямках немов лід на ставку ось-ось хоче заламатись, де на небі зорі, серед яких Полярна височить майже над головою, а на півночі десь неначе з озер сходять і високо здіймаються ясні дивовижні промені то зелено-жовтого, то синьо-блакитного або жовто-червоного та інших кольорів полярного сяння. Мерехтять собі, переливаючись всіма барвами веселки, зайнявши пів неба, немов сміються, а може й насміхаються над колонами в'язнів – оцих негідних рабів, гнаних день і ніч до важких каторжних робіт. Полярні ночі. Скільки їх проминуло в цьому таборі, в цій „Долині Смерті”! Скільки невільників у цьому Заполяр'ї!

Саме в таку ніч, ставши високо під горою перед входом до шахти, перед в'язнем відкривалась ще інша панорама. Не на небі, а на землі куди оком глянути видніли в тундрі розсіпані електричні світла. Здавалось, немов міста розкинулись по всій оцій нелюдській землі. Звідки вони взялись? Кому світять? Хто там живе? Світили вони не людям на розвагу, а присвічували вартовим до їхньої роботи. В цій непрохідній тундрі виростали й ширились лише одні табори. Люд сюди не поспішав, як на Аляску по золото, його силою сюди загналі. Тут виникали шахти і заводи, будувалось місто, будувалась советська влада.

В цих диких просторах, вдалині на східному горизонті піднімалась висока і довга немов насипана гора Шмідтиха, що наростаючи все вище, врешті крутим

конусом обривалась. Під горою ховався цвинтар, куди відправляли в'язнів зі всіх таборів в останню дорогу. Не обійшла смерть і моїх земляків-односельчан. Спочивали там уже віддавна Михайло Чунківський, брати Василь, Григорій та Степан Васкани і тисячі інших, що віддали життя в голоді і важкій праці, в побудові соціалізму, у зміцненні совєтсько-сталінської імперії.

Поглядав і я не раз на ту гору, яка навівала мені то смутку, то легкого непокою. За горою, десь мов у ямі розлазилося місто Норильськ. Не видно його, лиш іноді слабкий гул звідти доходив, де дудніли шахти і заводи, де рились глибокі котловани, де вмирили наші хлопці і дівчата та лежали під Горою Шмідта. Тут всякі тяжкі роботи виконувались в'язнями. Роботи на кам'яних кар'єрах, в шахтах і на рудниках, як також розбудова Норильська, зведення нових промислових об'єктів, а перш за все копання котлованів під фундамент різних забудівель, де панувала вічна мерзлота ґрунту – все це вимагало надлюдських зусиль, що постійно і безпощадно витискалися з оцих совєтських поневолених рабів.

Цілий цей регіон покритися таборами, бо тут відкрито підземні багатства як: мідь, нікель і ряд інших мінералів, а в додатку виступало ще й вугілля, що залягало неглибоко навіть в цих понурих горах, куди ще сягав так званий „Тунгуський басейн”. Цілий регіон вже віддавна привертав увагу кремлівських вождів, а звідси й виникали табори. Нашим найближчим сусідом був інший табір Каларгон, який десь там потопає у ярах, де добувався будівельний матеріал на відкритому кам'яному кар'єрі.

Прийшовши сюди, ми застали в таборі каторжників, які животіли тут в розпачливих умовах та робили на роботах, а саме: в шахтах і на поверхні. Не побули тут довго. В такому таборі – це комфорт для каторжника. Вже через деякий час їх всіх забрали і вивезли на Каларгон та в інші місця, а табір заселяли новими в'язнями. З цього часу табір дістав нову назву „горлаг – государственний особо режимный лагерь” під адресою: „Красноярский край, гор. Норильск, п/я 384/2. Остання цифри означала „второе лаготделениє” звідси не важко догадатись, яке значення могли мати перші три цифри.

Історія цього табору залишалась невідомою, але з розмірів шахт та цілого Кайеркана виникало, що цей заклад невідьничої праці своїм початком сягав десь до сорокових років якщо не далі. Взагалі про цей регіон офіційна пропаганда не дуже трубіла на зовнішній світ. Тут все приховувалось. Навіть шахти носили свої спеціальні назви. Було їх аж три. Назвати їх іменами Леніна чи Сталіна? Ні, їх просто називали за номерами. Шахта номер 16, номер 17 і шахта номер 18. Шістнадцята шахта стояла закрита, була завалена в руїнах після грізного вибуху метану, яку вже нам довелося відбудувати, а сімнадцята і вісімнадцята діяли повним ходом.

В шахтах деякі технологічні процеси піддавались механізації, яку розвивали ще з часів війни теж за допомогою американського устаткування, але основні роботи, як: буріння, вантаження і кріплення виконувались ручним способом, а кайло, молот і лопата були основним знаряддям шахтаря-в'язня.

Всяке будівництво на поверхні вимагало копання глибоких котлованів аж до твердої скали, що заливались бетоном для надбудови майбутніх споруд. Деколи така глибина доходила до десяти метрів і більше. Для деякого поступу в копанні на котлованах появлялись подекуди відбійні молотки. В кращих випадках розпалювали вогнище з вугілля, внаслідок чого вічно замерзлий ґрунт трохи топився і тоді можна було скорше поглиблювати котлован.

Скрізь потрібна була властям дешева робоча сила, яку без особливих труднощів здобували по всій імперії і зараз в численних таборах до решти використовували в'язнів за шматок хліба, за ложку каші, за жменьку махорки в пряму значенні цих слів.

2. Режим і в'язні

Концентрація в'язнів з цілої советської імперії і їх перебування в таборах далекого Заполяр'я не могла існувати довільно без примусу, без застосування відповідних методів насильства. Щоб утримати такі за Марксом маси на цій безлюдній землі потрібна була не тільки ненависницька ідеологія і добра організація, що можна б запозичити від інших тоталітарних режимів, а й потрібна було також наявність брутальної сили.

Таку силу представляли собою спеціальні війська червонопогонників, що водили в'язнів на роботу або безустанно стояли на вишках з кулеметами та, наглядаючи за в'язнями, завжди готові були відкрити вогонь. Крім варті на вежах біля кожного табору находився гарнізон війська, яке в разі потреби в кожній хвилині могло поповнити ряди охорони і застосувати зброю. Солдати цього війська ніколи не заходили в табір. Їх тримали здалека від в'язнів за зоною.

Другою подібною силою був цілий загін військових надзирателів, що переважно перебували в зоні, але на відміну від перших ходили завжди без зброї, зате мали повне право вживати всяких заходів карального характеру. Керівництво цих сил находилось в руках цілого штабу офіцерів, що підлягав начальникові табору. Взагалі табірна адміністрація поділялась ще, не знати за якою організаційною схемою, на ряд відділів так званих частей, як: спецчасть, санчасть, ППЧ, КВЧ і їм подібні.

Врешті третьою силою примусу становили самі в'язні. Начальство, реалізуючи свої плани, шукало певних вигід і як правило залучало до апарату насильства самих в'язнів, нерідко й криміналістів, що служили ганебним знаряддям в його намірах. Сюди входили: загальновідомий нарядчик, завжди понурий помпобит та інші придурки в таборі, а за зоною підганяли в'язня різні начальники, прораби, майстри та ненависний бригадир, який безпосередньо стояв над в'язнем при виконанні норми.

Слід зауважити, що основні роботи відбувались за зоною на виробництві, де за кожним виходом на роботу сліджував нарядчик. В протилежному разі, коли в'язень не вийшов своєчасно на роботу, в його бараку зараз появлявся нарядчик.

В таборі теж знаходились роботи. Тут і бараки треба було відкопати від снігу, і дороги прочищати, і продукти розвантажати коли прибули до табору, і сніг на кухню возити, бо тільки й з нього добували воду та цілий ряд інших робіт. Всі ці роботи проводились під виглядом так званих суботників, якими керував завжди помпобит. Ходив він по бараках або підстерігав бригади, що повертали з виробництва і забирав до роботи, оскільки кожна бригада мала обов'язок два рази на тиждень відробити суботник. Отже, проробивши свою зміну за зоною, а пізніше ще дві години або й більше на суботнику, мабуть відомо як почував себе в'язень і про що він мріяв.

Між цими силами з одного боку, а масою в'язнів з другого – йшла непримиренна хоч може й прихована, але невпинна боротьба. Начальник табору, начальство виробництва і цілий апарат примусу з його прихвистям бригадирів і їм подібних стримілись за всяку ціну змусити в'язня до виконання норми, тоді коли у в'язня залишалась лиш одна думка – зробити як найменше, а з'їсти хоч кришечку більше, хоч один грам! Ця постійна суперечність притаманна всякій примусовій системі виявляла себе надто яскраво в табірних умовах цієї суспільної формації. Тому-то у в'язня зростала ненависть до роботи, байдужість до планів, а згодом зневага до бригадирів та інших табірних посіпак.

Хто і ким були в'язні. В таборах сиділи люди переважно молодшого віку: від двадцяти до сорока років, яких зігнали сюди не тільки з Советського Союзу. Це були політичні в'язні, що трактувались властями як небезпечні вороги народу, згідно з формулою: хто проти вождя та партії – той проти народу, бо партія – це тіло, це серце, це сам мозок народу.

Сиділи тут в'язні поневолених народів, що чинили збройний опір советським загарбникам і виявляли волю до незалежності. Сидів тут і той, хто воював на фронтах, хто перебував у німецькому полоні, хто не вірив сталінській пропаганді, врешті і той, хто голосив звичайну правду, або й той, хто мовчав і був далекий від всякої політики. Величезна більшість носила вироки по 10 і 25 років. Кількість в'язнів у таборі не була постійною, вона з часом мінялася. Здебільшого перебувало тут біля шести тисяч в'язнів, але бували й роки, коли це число переходило понад десять тисяч.

Відносно національного складу, то знайшлися тут люди різних народів Советського Союзу, а також з-поза його меж. Мабуть без перебільшення можна б констатувати, що перше місце в таборі займали українці, число яких доходило може й до сорока відсотків. На другому місці стояли росіяни, а може й Прибалтика, себто: литовці, латиші і естонці, а там білоруси, татари, Середня Азія та Кавказ. Щодо зовнішніх країн то відбували тут свої літа поляки, чехи, угорці, німці, а також китайці, корейці та інші.

Характерно, що в адміністрації табору, куди допускались і в'язні, а також в керуванні роботами, почавши від бригадира і кінчаючи інженером, більшість становили росіяни. Незалежно від їх загальної кількості в таборі, росіяни чи то

з огляду на кращу кваліфікацію, чи з інших міркувань мали кращі шанси на керівні посади у всіх ділянках табірної життя і на виробництві. Ця вищість росіян відчувалась іноді в повсякденному житті навіть серед звичайних в'язнів. Тепер можна було зустріти тут будь-яких в'язнів, але блатних поки що в таборі не зауважувалось. Вони себе не виявляли.

В'язні, прибувши до табору, проходили відому процедуру прийому, під час якої відбирались від них всі речі. В'язні мусили однаково одягатись і ходити в тому одязі, що видавав табір. Інших речей не дозволялось мати. Після прибуття етапу в'язнів переодягали. Щоправда новоприбулим видавали все нове, але в наступні роки рідко кому попадалась нова річ, головним чином діставали вже ношені валянки чи одягу. На перший раз нас теж одягнули навіть непогано. Кожний дістав бушлат, фуфайку, ватні штани, теплу шапку, онучі, валянки, білизну, укривало і постіль, рукавиці, а також матрац і подушку, які наповняли ми не сіном чи пір'ям, а звичайними столярськими стружками.

Здавалось би вже всього є в достатку, чого в'язень ще потребує. Залишалась ще тільки одна дрібниця. Окрім одягу він діставав ще номер, який повинен понад все шанувати і без нього нікуди не появлятися. Від нині в'язня називатимуть по номеру. Прізвище можна забути. Я також одержав свій номер E-058. Від нині ми будемо нерозлучні. Ці номери носили ми на нашій одязі.

Згідно з табірними вимогами в'язень повинен шанувати і берегти одержані речі. Йому не вільно було змарнувати чи промінати їх. Всіх, хто втратив якусь річ і не дотримував правил називали промотчиками і відповідно карали. З цієї метою кожного року, а саме 5 грудня в день Сталінської конституції проводилась інвентаризація. Це був особливий день і мабуть у кожного в'язня він назавжди залишиться в пам'яті. В цей день в'язні не робили, але вже від самого ранку їх всіх виганяли за зону і табір залишався пустим. Кожний забирав свої речі і годинами, а то й цілий день мусив стояти в тундрі і мерзнути на морозі. На брамі стояла комісія, що перевіряла кожного в'язня зокрема і впускала в табір. Море людей, а тут кожну шматку треба перевірити по списку. Години видовжувались, нарікання не припинялись, деякі вже щасливо з клунками вертали в бараки, а промотчиків забирали в бур.

Режим в таборі був аж надто суворий. Перш за все кожний в'язень повинен був робити. Це його святий обов'язок. Вже з самого ранку, десь о п'ятій годині розлягався по таборі різночий бряжіт і лоскіт старої рейки підвішаної на стовпі, в яку ударяв черговий. Здавалось нам щойно заснули, надворі завиває пурга, а цей проклятий дзвін будить нас і коле в саму печінку. Бригадир вигукує – «подьём!» Всі встають одягаються і поспішають на кухню. Там з вікон видавали їжу. Бригади ставали чергами під вікна і скоро посувались вперед. Вони стояли майже на дворі, бо над головою звисав лише дашок з кухні, а все решта було відкрито. В'язень діставши в миску баланду, часто вихлебтував її на місці, бо під час пурги вітер міг так дмухнути, що й миска полетіла би з рук. Як занести її в барак? Це довго так діялось поки в'язні не зробили собі котелки та іншу посудину. Згодом тут дещо змінилось, а поки що треба вже було бігти під ворота на розвод. В таборі вже бригадами стояли довгі

колони в'язнів і, посуваючись до брами, виходили на роботу. За воротами приймав їх конвой. Збоку перед брамою стояли надзирателі, черговий офіцер, нарядчики, а навіть лікар і кожну бригаду перевіряли кількісно, чи хто не залишився в бараку. Починалась праця, а час чомусь затримувався.

Робочий день тривав десять годин на будівництві, а на шахті – вісім, проте за зоною практично перебувалося дванадцять годин і більше. Там треба було „роботать!” В неділю чи свято робота не припинялась, а вихідний день припадав лише раз на місяць. Повернувши в табір, можна було удатись на кухню по вечерю, по ту же баланду і кашу. В цілому таборі існувало тільки дворазове харчування. Рано і увечері. Незалежно від того, що шахтарі робили на три зміни, триразове харчування було не вигідним для начальства та й не було, що ділити на три рази. Повернувши з роботи, шахтарі знімали брудну одягу і замість скупатись, вибігали надвір, де стояли довгі умивальники, де незалежно від пурги чи морозу треба було дещо руки і хоч коло очей умити та бігти чимдуж на кухню. Здавалось би де бруд, там і воші кинуться. Та нічого подібного не було. Що десять днів гонили в'язнів у лазню, а речі давали в прожарку, внаслідок чого слід признати, що на протязі багатьох років вошей ніхто не бачив.

Крім всякої тяганини, в таборі відбувалася два рази денно перевірка. Вранці і увечері приходив надзиратель і перевіряв у бараку кожну бригаду: хто дома, хто вийшов на роботу, хто хворий тощо. В цю годину кожний хто був у зоні, то значить в таборі, мусив перебувати у своєму бараку. Ще варто додати, що в бараках час від часу робилися шмони. За знайдення у в'язня якоїсь металевої речі, він міг потрапити в бур. Повертаючи з роботи, перед брамою знову появлялись надзирателі і, приймаючи від конвою в'язнів, ще раз перевіряли, чи всі повернулись, а відтак у кожного особисто робили обшук. Так повторялось регулярно кожного дня.

Мали в'язні теж і деякі права, як: право на пайку, на лікарську допомогу, право писати скаргу чи помилування, хоч з цього останнього мало хто користав, бо й так Москва нікого не милувала, право писати до рідних. Згідно з правилами табірної режиму в'язням дозволялось писати додому, але тільки два рази у рік і то коротенько, що мов здоров, поводитьсь добре і т.п. Про побачення в той час ніхто і не мріяв.

Однак з живленням ставало щораз гірше. В'язні вже й так були виснажені по пересилках, а тут ще дійшла важка праця. Як же можна бути ситим, коли основна пайка хліба, так звана гарантія, для в'язня становила лише 700 грам денно. Цей хліб видавався вранці. До цього на сніданок належалося черпак баланди і 200 грам каші. На вечерю стільки ж баланди й каші та шматок оселедця. Крім цього в'язень діставав ще кілька грам цукру, але його часто видавали разом за цілий місяць.

Звичайно, що при такому живленні людина не може довго працювати. Згодом власті впровадили для тих, що працювали за зоною і виконували норми додаткові порції хліба, каші, цукру і риби. Тепер, залежно від проценту перевиконання норми, в'язень одержував додаток так званий плюс один,

чи плюс два або плюс три. Це значить, що при отриманні, наприклад, плюс три в'язень міг дістати хліба до одного кілограма і більше, а також відповідно більше згаданих харчів при умовах, що норму виконав понад 150 відсотків.

Хто признавав в'язневі оці „плюси“? За виконання завдання додатки признавались для цілої бригади, в якій налічувалось по 30 чи 40 чоловік, але часто розподіляв їх бригадир. Бригадир стояв над в'язнем, підганяв до роботи, бригадир міг дати плюс один, два чи навіть три, але міг також дати лише гарантію, або написати рапорт і в'язня в бур посадити, де ждала його ще менша штрафна пайка. Звідси й родилась у в'язня ненависть, а порою страх і підлабузництво перед бригадиром. Та на цьому не кінчалось. Гнобителі мали ще й інші способи. За порушення правил, чи погану роботу, в'язня могли забрати з табору і відправити на тяжкі роботи в кар'єрах, на Каларгон до карного табору. Коли б в'язень остаточно відмовився від роботи, він міг потрапити під суд і одержати додатковий термін. В загальному ніде виходу не було. Залишалось тільки одне – працювати й працювати.

Все ж таки внаслідок непосильної праці і поганого харчування в'язні довго не витримували. Хто був молодший і здоровий, то ще якимось тягав ноги, але слабші і старші люди знемагались і помалу „доходили“. Проте власті умирати не дозволяли. Ослаблених в'язнів, по табірному званих „доходяг“, переводили в окремий барак ОЛП (отдыхающий лагерный персонал), де вони вже не працювали. Звичайно там дещо краще годували і по певному часі через два три тижні „доходяга“ повертав назад у бригаду до роботи.

Крім всяких недостатків і загального зморення серед в'язнів ходили ще різні хвороби, а головню цинга. Різні хвороби могли приходити і відходити, проте цинга з приводу недостатчі вітаміну „С“ ніколи не уступала. Тільки й згадати, як виходили ми на розвод, на брамі стояли великі бочки терпкого квасу, так званої хвої, в якій плавали цілі гілки звичайної ялини. Біля бочок стояв ще й лікар у білому халаті, а в'язні підходили і кожний мусив випити склянку хвої. Огидна була бррр... Таким чином силою берегли наше здоров'я, охороняли від цинги, бо тут робота стояла, а „родина ждет уголька“.

В'язень на випадок хвороби мав також право звернутись в санчасть, де лікар при підвищеній температурі міг звільнити його від роботи. У випадку поважної хвороби в'язня забирали в лікарню. Коротше кажучи, все було так продумано, що в'язень не міг ані жити, ані вмирати. Незалежно від цих заходів люди все ж таки умирати. Деякі не витримували голоду і холоду, деякі гинули в трагічних випадках на виробництві, особливо в шахтах, інші зазнавали каліцтва або відморожували собі пальці, вуха, ніс або інші частини тіла.

Тут крематоріїв не було як в німецьких таборах, зате вся ця виправно-трудова ще ленінська система зводилась до тривалого виснаження в'язня і його максимального визиску. Починались наші довгі страждання в цій Долині Смерті. Перед нами ще стільки літ! Як це все пережити? Ось було питання.

3. Голод, пурга і морози

З нами довго не возились. Вже наступного дня після прибуття в табір, – а прибули ми в другій половині жовтня 1948 року, – нас розподіляли по бригадах і відповідно розселяли в бараках. При цьому приходили ще якісь придурки і у кожного зокрема питали про фах та освіту. Хтось пустив поголоску, що залежно від фаху кожний отримає роботу. Адже даром не списують такі дані. Більшість з нас тепер задумувалась, що б тут подати. Щоправда в наших „ділаж” все записано: і фах, і чим займався батько, дід і прадід, проте здавалось, що тепер можна би дещо поправити і доповнити. Тому-то зараз виявились серед нас різноманітні фахівці: електрики, столярі, теслярі, слюсарі, пекарі, кухарі, педагоги, юристи, лікарі і навіть художники тощо.

Відносно освіти, то більшість додавала собі класів всяких шкіл, технікумів і т.п. Я також не відставав. Подав середню педагогічну освіту і свій фах водія, а придурки все це писали. Вони не раз і не десять ходитимуть по бараках і питатимуть про наш фах, освіту, день арешту, строк та за якою статтею суджений.

Скоро нас одягнули і гнали до роботи, а робіт, яких ми сподівались, в таборі і духу їх не було. Всіх нас: всяких теслярів, і педагогів, і адвокатів ждало тут кайло або лопата. Незалежно від того було чимало таких робіт в таборі і за зоною, де можна було трохи байдикувати, проте доставались вони людям часто не за їх кваліфікаціями. Освіта не відіграла тут жодної ролі, а фах це ще не все. В таборі діяли інші закони. Хто був спритний і нахабний, а ще й горластий і готовий поганяти свого брата, той і пошивався у придурки чи посіпаки. Чи мало було їх в табірній адміністрації і за зоною. Ні, не кожний „укалував” кайлом і лопатою. Були місця, де можна би відбувати свій строк, або й біля бригадира десь примазатись і таким чином начальство, не опускаючи нагоди, мало можливість вухами того ж в'язня прислухатись, що діється серед загальної маси в'язнів у таборі.

Нарешті нас розігнали по бараках. Скінчилися наші поневіряння по тюрмах та пересилках. Починались сірі й тяжкі табірні будні. Не знаю якою судьбою моя спеціальність водія трапила на відповідний ґрунт і я потрапив не в шахту, не на будівництво, а в бригаду механізаторів, де бригадиром був солідний дядько Хоменко.

В цій бригаді було кілька українців, решта переважно росіяни та литовці. В той час на виробництві застосовувались деякі машини, а також посувались в снігу кілька тракторів-тягачів, експлуатація яких вимагала догляду і ремонтів, а тому-то недалеко за зоною стояли майстерні, куди і я потрапив на роботу. Цілими днями носив та тягав якісь залізяки, мастило, так що, кінчаючи зміну, весь був брудний в мазуті, а з одежі аж заносило. Робочий день був довгий, тривав десять годин, проте після роботи ми не могли скоро вертатись в табір, оскільки люди були далеко розкидані по виробництві в різних місцях. Поки збиралася бригада, минала ще година або й більше, потім ще треба було

вистояти перед брамою на вахті, поки всіх перешмонають і нарешті пропустять в зону.

Ось так, вже з перших днів морили нас голодом. Важко звикати до голоду і довгої праці, але потішали ми себе ще тим, що перебуваємо в приміщенні, не на відкритому морозі. Я помалу почав бунтуватись. Начхати мені на цю механізацію. Щоправда за мною приглядалися інші та згодом і бригадир став частіше мене відвідувати. Що це за робітник?

Вже тоді я зауважував, як невірники неохоче повертаються один поза другого, або сидять і розмовляють, а коли з'явиться бригадир, зараз кожний вставав і пильно брався за своє. Це мені не подобалось і вже тоді над цим задумувався. Не закріпив я свого місця в майстерні. Проробивши місяць чи два, мене списали в іншу бригаду на шахту. Не жалував. Думав, хай буде й на шахту. Працювати вісім годин, а не десять – це таки різниця. Так потрапив я на ту зруйновану шістнадцяту шахту в бригаду Попова.

Перенісся я в інший барак і нове товариство, де знову застав чимало українців, також литовців і латишів та інших. Ось ще й сьогодні деяких пам'ятаю, з якими спільно ділив голод, холод, нудьгу і недолю.

Михайленко Василь – українець, енергійний і завжди готовий відстояти себе. Походив мабуть з Донбасу, працював кріпильником. Кислюк Федір – білорус, тихий і спокійний хлопець. Деякий час ми обидва разом робили. Шагаров Григорій – росіянин, такий собі звичайний, добрий парень, в бригаді був інструментальником. Войчунас Юргенс – литовець, приємний і товариський. Вітовтас прізвище забув – також тихий і добродушний литовець. Горобець Іван – українець, арештований з війська. Охота Семен – теж українець, роботящий, походив, здається, із східних областей України. Бішко – українець, мовчазний і повільний, але упертий. Зімогоров Яков – росіянин, також простий, відвертий і роботящий. Пшеничний – українець вже старшого віку. Апша Ян – латиш, трошки похмурий, але любив музику і грав на акордеоні. Новак Олександр Петрович – українець з Волині смілий і веселий, відданий патріот та любитель української пісні. Лаціс – латиш. Нарешті бригадир Попов Яков Олексійович – росіянин, низького зросту, на вигляд непоказний, але дещо начитаний і зарозумілий. Пишався минулим Росії, лиш у відношенні до своїх підданих був безпощадним, хоч часто в таборі справляв враження добродушного приятеля. Запам'ятався ще мені Герасимов Борис Петрович – росіянин, інженер, начальник дільниці на шістнадцятій шахті, розважливий і здавалось доброго характеру, як би не ті плани і робота.

Крім названих людей з бригади Попова на роботі часто зустрічав ще інших, серед яких привертали мою увагу Костя – таджик, педагог, хоч кілька років старший мене, але охоче розмовляв зі мною особливо на тему мусульманської віри. В шахті працював газомірником. І врешті Коваленко Трохим Євдокимович – українець з Києва, літній батько з козацькими вусами, актор з багатим театральним досвідом і широким знанням української літератури, історії та мистецтва.

На щастя шахта находилась близько табору. Вже довго стояла завалена, а тепер все треба було відбудувати. Аж дивно як ми призвичаїлись до такої роботи. Бувало, вийдемо за ворота на нічну зміну, а бригадир веде нас уже прямо з вахти на склад дерева. Тут сніги або пурга, що й світа не видно, а ми підходимо до колоди довжиною в п'ять метрів і товщиною, що й годі обняти, яка стирчить у снігу та, обступивши її зі всіх боків, хтось крикне „Раз, два – взяли!“ а колода помалу будиться і сідає нам на плечі. Ми, як ті мурашки під нею, посуваємось до шахти, а завірюха свистить-завиває, б'є в лице, та не може нас зірвати, бо на плечах тягар, що й пурга перед ним уступає. Одні спускались в шахту, а деякі залишались на поверхні. В шахті все прочищали, кріпили штреки, лише породу вантажили у вагонетки і видавали на поверхню.

Я залишався на поверхні. Мені припадало везти породу на високу гору-терекон. Бувало, іду за вагонеткою аж на самий верх, де повинен перекинути і опорожнити її, а там хуртовина свистить аж каміння зриває так, що вагонетка мало не полетить в небеса, колиб не прив'язана сталевим канатом. Не раз повторяв собі „Мамо, щоб ти тепер подивилась де я.“ А, бувало, трапиться якась аварія, ми гайда в балок¹⁶ погрітись. Посходимось, пообсідаємо грубку і нарікаємо на нашу долю, або згадуємо домашній хліб чи вечерю, або перейдемо на політику та цікавимось, як довго це ще триватиме, аж поки Коваленко не переведе розмову на наш край, на його катів і сьогоднішню нашу спільну неволю. Залишались нам тільки спогади та ще може в кого мрії, а поки що до всього треба було звикати.

Бували дні, коли все набридало, коли часто питав себе чому ми аж у Заполяр'ї, чому голодні, Чому я не на Україні. Ні, не буду тут каратись, не буду робити. Хто мене змушує? Такий самий в'язень як і я. Чому він не робить?..

Пам'ятаю, як загнав мене бригадир у шахту вантажити породу. Ми за цілу зміну наробились як чорні воли, а тут появляється Попов, кричить, наскакує і з шахти не випускає. Все йому було мало. Не витримав я, ще скільки сили було схопив за барки і не знаю чим було б скінчилось, коли б не розірвав нас мій приятель Новак. Ще більше ненавиділи ми оцих бригадирів. Все ж таки через деякий час мені знову довелося відчути силу й сваволу табірної машини.

А трапилось це ось як. Перед нашим баракком вже другий день лежала ціла купа картоплі, яку постачалося на кухню. Та ось сьогодні піднялася велика пурга. Деякі спритніші вибігали на двір, та набравши картоплі в шапку, зараз повертали в барак і пекли в печі. Хоч картопля була замерзла як горіхи, але в секції робився смачний запах, що доходив і до мого носа. Адже не витримаю. Вартовий десь повернувся, я також вискочив і вже було вертав з картоплею, коли в баракку хтось зненацька схопив мене за комір і тримає. Це власне був надзиратель, який причаївся і тут мене піймав та кулаками в ший. Все. Десять днів карцеру. Одначе надзиратель нині трапився ще не найгірший, мабуть задовольнившись своїм кулачним почастунком, забрав мене за зону в гарнізон

¹⁶ Будка чи загата з дошок, де можна погрітись біля вогнища. (таб.)

підлогу мити. Ось потрапив я в гарнізон. Замість в бараку трохи відпочити, тепер дістав швабру і мушу підлогу мити.

При цій нагоді пооглядав, що тут діється. Хто вони оці солдати – наші охоронники. Багато їх там ходило, але до мене ніхто не відзивався. На стінах і в подвір'ї висіли лише гасла, по яких не трудно догадатись, як виховують оцих воїнів. А виховували їх видно непогано, бо гасла однозначно закликали: „Солдат, будь бдительным! Помни, ты охраняешь злейших врагов нашей родины!” або „Настоящий чекист должен быть с горячим сердцем и холодной головой”.

Монотонно минали і повторялись наші дні. Голод відбивав охоту навіть до розмови. Бувало, прийдемо з роботи, ще з надією біжимо на кухню, де під вікном вже стояв бригадир та розприділяв: цьому плюс один, тому сьогодні гарантія, а кухар відповідно видавав. Поїмо і лягаємо спати. Так повторялось би кожного дня: робота, барак і спати, коли б не суботники, які часто вибивали нас з цього ритму. Я навіть друзів і земляків не спішив відвідувати по бараках, які поки що не замикались. Там теж таке саме було.

Ось якось я зустрів Войченка. Довідаюсь – він вже й бригадиром став на сорговні шахти 18. Знав моє положення і запропонував прийти з котелком на кухню. Може обдуримо кухаря і „закосимо” один черпак баланди.

Прибіг я на кухню і став у чергу. Бригада посувалась і хоч деякі поглядали на мене, але все якось удалось, я нарешті дістав баланди. Поїв і тішився. Вічно голодний був, проте по певному часі щось мене непокоїло. Пригадувались мені ті люди, що поглядали на мене і тоді ставало мені соромно. Пізніше, час від часу ще отримував подібні пропозиції, однак більше не ходив на кухню з чужою бригадою, хоч іноді вже й котелок тримав у руках.

Пристосовувались ми до всього, до роботи і голоду, хоч докучали нам пурга та морози, але перше полярне літо вже залишалось за нами, а 1949 рік допливав до кінця. Подружив я зі своїми однобригадниками, особливо з литовцями Юргенсом та Вігвотасом. Хлопці були мого віку, дома вчилися як і я ще й також арештовані зі школи.

Розповідали про свій край і втрату незалежності, про долю народу та боротьбу і партизанський рух на Прибалтиці. Я цікавився їхнім життям, звичаями, піснями, а згодом ще зацікавила мене їхня мова. Це їм подобалось і дуже радо вчили мене по-литовському. Досить сказати, що за цей час я вже встиг дещо навчитись так, що, бувало, зачеплю якогось литовця, а він і без задньої думки стане щось розповідати, коли й покмітить, що я далі вже нічого не розбираю, тоді разом сміємось. Звичайно я також не залишався боржником і мої друзі згодом розуміли краще й ширше, що українці – то не росіяни.

Помалу вся бригада здружилась, однак сварки і сутички між нами і бригадиром не припинялись. Все через роботу. Пізніше вже ціла бригада не терпіла Попова. Виникали і в мене деякі конфлікти з ним, але якось все проходило, оскільки робота і вимагання на 16-тій шахті ще не були найгіршими.

4. „Ім Захотілось України”

За цілий рік нашого буття в таборі, я вже встиг віднайти деяких своїх земляків з Буковини. В таборі ще животіли: Стрілецький Степан з сусіднього села Кадубівців, Гасюк Дмитро Павлович і Матийос Іван з Путилівського району, Карапка Василь також з Гуцульщини, Джосул і Меленко з Жучки біля Чернівців, учитель Стінковий з Чернівців, Шевчук Дмитро з села Мусорівка, що на Дністрі і ще деяких інших. Згодом віднайшов я ще Степана Катеринчука з Чернівців. Більшість з них робили на шахтах, проте Шевчук Дмитро якось викрутився і робив у таборі, а саме на кухні кочегаром.

Надворі вже давно панувала полярна ніч. Наближались наші Різдв'яні свята. Мітя, як його там всі звали, запропонував мені прийти на кочегарку, може щось там роздобуде для мене. Ніколи того не забуду, як на Різдво 1950 року я одержав від нього котелок каші ще й зверху политой маслом. Яка це втіха, яка радість! Мені чомусь аж серце забилося, а руки тремтіли. Коли вийшов, здавалось, що вже й робота і пурга, і бригадир Попов нічим не були для мене. Я щасливий був і то не тільки того вечора. Ця радість сиділа в мені ще й наступного дня. Аж тепер здавалось збагнув, що значить довготривалий голод. Не забував мене мій дорогий земляк, хоч не одного мене він мав, та все ж час від часу я заходив на кочегарку. Пам'ятаю, якось одного разу, поївши каші, я дістав понос. Що ж тут робити. Я вранці мушу йти на роботу, а мене живіт болить. Думаю піду в санчасть, може дістану звільнення, або якісь ліки, тим більше, що там приймає доктор Коцюба – наш українець. Почув би лише хтось нашу розмову, коли я появився в його кабінеті. Дізнавшись про мою хворобу, доктор об'їхав мене від голови до ніг з таким криком і словами, що думав там провалюся. Нарешті відчинив двері і загорланив зі злості:

– Ади як засрався. Марш на роботу і не показуйся мені більше на очі!

Взяв мене за плечі і випхав надвір, на пургу. Я ще встиг добігти на розвод і вийшов на роботу. Не міг того зрозуміти, чому він такий недобрий, але, як виявилось, він не тільки мене так „приймав”. Мабуть ще не знав, що в таборі всяко буває, як поляк каже: раз на возі, а раз під возом. Проте мою візиту, як виявилось багато пізніше, доктор чомусь запам'ятав. Все це разом в таких табірних обставинах не раз дуже надокучало..

Порою гадував своїх батьків, дім і рідну Буковину та питав себе, чи ще їх побачу. Написав листа, а відповіді не дждуюся. Ще чимало набігався до клубу, де висіли списки прибулих листів для табірників, аж поки одного разу не осміхнулось щастя і до мене. Дістав перші вісті з дому. Хоч сумно і негарзд дома, та найважливіше те, що батько й мати здорові. Все решта розпалося. Господарство зруйноване, будинки розбили і все забрали, а батько „добровільно” вступив до колгоспу. Ананія і Григорія завезли аж на Колиму, мене в Норильськ, а Василь десь пропадає в Румунії

Знову наливалось гнівом моє серце. З обуренням викрикував у душі. Не буду я робити! Кину все і піду в тюрму, або хай роблять, що хочуть. Загарбники

поневолили наш край, розбили сім'ю, дома все знищили, а батьків на старість загнали в колгосп. Тоді жандарми, а зараз червоні. Як довго можна терпіти?.. Поки що не вийду на роботу. Що чинитимуть. Як виглядає той бур. Бути в Римі і не побачити папи? Ні! Мушу спробувати сам і все пережити. Знаю, що буде нелегко, але хай діється, що хоче. Мушу!

Ще кілька днів виношував свої наміри, аж одного дня вранці таки не вийшов на роботу. Недовго, зараз же після розводу вже хтось вигукував у бараку мій номер Е-058! Е-058!.. Появився в моїй секції нарядчик Овсяніков і надзиратель Серов. Мене забрали і привели в барак чергового офіцера. Згодом нарядчик вийшов. Залишився лиш офіцер, я і надзиратель Серов, про якого ходила найгірша слава в таборі. Смуглий і вузькокий, як називали його „косой” крутився поміж бараками і за всяку дрібницю міг причепитись: чи хто не встав як проходив, чи не так сказав „гражданин начальник”, а на шмонах був перший, що й блоха від нього не сховається.

Ось підходить до мене надзиратель, офіцер зупинив його і питає:

– Ты знаешь, этот бандеровец какую ерунду городит? Он говорит, что ты сегодня не пустил его на работу. Как это, товарищ сержант?

При цьому крадькома моргнув на сержанта, який і без того знав про що йдеться, зараз почав мене молотити кулаками по голові, приговорюючи:

– Ты что, подлец, выдумываешь? Я же тебя и не видел, а ты осмелился клеветать перед советским офицером!

Притиснувши до стіни, Серов далі ударяв мене де попало і лаявся. Офіцер придивлявся і мабуть щось інше задумував та читав по моему лиці, коли встав і, наслідуючись, з самозадоволенням продовжував:

– Ишь, ты бандеровец. Им захотелось Украины. Здесь получишь Украину, что и жить не захочешь. Вас пригнали сюда работать, а ты что показываешь? Сами доборолись да еще и нас из-за вас здесь держат. Я тоже был бы сегодня на материке. Десять суток в бур!

Починалось про роботу, а скінчилось на Україні. Ось воно як. Мене вивели, але як кажуть, коли бідний женився, то й ніч коротка була. На моє щастя бур був переповнений і мене там не прийняли. Діставав я карний пайок, здається чотириста грам хліба, але залишався у своєму бараку, тільки виходив на роботу разом з буром.

Ходили ми під конвоєм далеко в тундру, де копались котловани. Було нас біля двадцяти чоловік. На роботі кожний діставав свій котлован і, спускаючись у нього, там довбав мерзлоту цілий день. Я навіть не пооглядав цих в'язнів, хіба те, що в дорозі. Так мусив відбутися ця кара аж десять днів. Вже інколи й каюся, чому я сюди потрапив. На щастя ще рятував мене Мітя та друзі, бо інакше скоро був би „дійшов”.

Комендантом бура був в'язень Воробйов. Здоровенний, високого зросту, широкоплечий, круглоголовий з червоним рябим обличчям, а своїм похмурим поглядом нагадував блатного-рецидивіста. Як цей в'язень потрапив у спецтабір? Може було б все так і закінчилось. Я ходив на роботу з буром,

копав свій котлован, коли б одного разу не з'явився у моєму котловані Воробйов.

– Ну что, бандеровец, как дела? Ты почему так мало сделал сегодня? Тебе, что не нравится советская власть? Убивал русских?

Припер мене до мерзлоти і став тасувати кулаками. При цьому його брала все більша лють, але я не подавав ніякого приводу, бо й так виглядав як муха перед слоном. Врешті витягнув ніж і приложив мені збоку до шиї та, заглядаючи мені в очі, глумливо продовжував:

– Ну что, падло, будешь работать или нет? Убивал русских? Сколько убил русских? Сколько?..

Почувши холодну сталь на моєму горлі в мене задрожали руки й ноги. Мимовільно майнула думка, що може бути кінець. В котловані нікого немає. Може було б і так сталося, але він мабуть бачив, що перед ним надто малий об'єкт знущання та ще й покірний як ягня і це його дещо демобілізувало.

Скінчилося. Я уцілів і аж тоді усвідомив собі, що цей Воробйов звідкись вже добре мене знав. Що це все мало значити? Виглядало, що в Красноярську була перша спроба, тепер наступила друга, а третя? Ні, третій не бувати! Як виявилось моя цікавість могла далеко запровадити, а поки що як кажуть „відбувся легким переляком”.

Відбув я свою кару, одначе серед свого товариства я вже не залишився. Мене знову перевели в іншу бригаду, щораз то далі, аж на вісімнадцяту шахту.

5. Шахти

На наше щастя нам довелось ходити недалеко на роботу. Близько, біля двох кілометрів від табору під скалистою горою стояла шахта номер 18. Входилося в ту шахту звичайним тунелем, що горизонтально вривався в гору, а там вже розходились штреки в різних напрямках, вниз і вгору, які вели до окремих дільниць часом далеко аж до трьох кілометрів, звідки видобувалось вугілля. Видобуток головним чином вантажився у вагонетки і доставлявся на відкаточний штрек. Там запрягали коня і такий поїзд із 10-15 вагонеток шахтар вивозив конем аж на поверхню. Згодом коней заміняли електровози, але поки що в перших роках нашого перебування в таборі в шахті працювали і люди, і коні. Різниця була лише та, що коня захищали всякі правила. Його не можна було підганяти бігом, не смів понад норму тягнути, після зміни мусив повернутись в теплу конюшню, а там дожидало його сіно, всякі пахощі, ще й овес діставав, та найважливіше, що всього їв і пив досхочу. В'язень – не кінь, не тварина.

На поверхні знову вивертали вагонетки і наповняли великі бункери, звідки вугілля вже далі йшло конвеєром по галереї далеко вниз у тундру, ген аж на сортувальну. Там воно вантажилось у залізничні вагони і відправлялось в Норильськ або в Дудінку.

Виїмка вугілля проводилась в так званих лавах. Тут залягали переважно товсті поклади вугілля висотою до 5 метрів. Лава довжиною біля 60 метрів цілим фронтом посувалась вперед, а вибраний простір в'язні кріпили могутніми колодами-стояками, тобто підпирали покрівлю, що звисала над головою. Вистачало лише подивитись в таку лаву, як душа в п'ятки ховалася, в лаву, де стояки розставлені густо мов у тайзі, де зверху тиснуть титанічні сили, а стояки хоч і товсті, деякі до 40 см в діаметрі, та під натиском цих сил тріщать мов сірнички. Деякий потріскує, другий аж вигнувся, інший вже зламався і тріщить мов порятунку просить. Тут справді підходять до нього кріпильники і біля зламаного стояка підставляють новий. Як вони тільки піднімають оці п'ятиметрові стояки.

Зверху весь масив натискає, внизу звиваються люди. Одні лопатами вантажать вугілля на риштаки, що горою зсувається з цілої лави, другі молотами розбивають великі глиби, інші борти обривають, бурильники бурять отвори для динаміту, а кріпильники тягають і піднімають колоди. В лаві все гуде, шумить, привод завиває, майстер і бригадир кричать, вигукують, а вугілля зрошене шахтарським потом пливе собі по риштках шух-шух, шух-шух та посувається вниз на конвеєр. Всю лаву треба було очистити, закріпити стояками і вибухом відпалити, щоб приготувати вугілля для наступної зміни

Мимовільно виникало питання, як ці люди тут працюють. Вистачало, щоб з такої висоти упав кусень породи величиною кулака, як міг проломити каску і вбити шахтаря. Сумніватись не приходилось. Камені спадали ще й не такі. Згодом лава „сідала”. На відстані біля 15 метрів від фронтальної стіни стояки вже не витримували. Наступав час – і покрівля з тріском та вулканічним гулом валилась, а вибраний простір заповнявся брилами породи величиною до пів хати і більше. Підчас гулу в повітрі появлялась така ударна хвиля, що в лаві і штреках здіймався пил і ставало темно навіть при світлі та, зустрівши на своєму шляху шахтаря, вже далеко за лавою в штреку хвиля могла його повалити і навіть оглушити. Ось які могутні сили одвічної стихії висіли над головою в'язня! Щоправда шахтарі знали, коли лава „сідатиме” і тоді виходили геть, але такі прогнози не завжди сповнялись. Недаром великий Каменяр писав:

Земле, моя всеплодюща мати,
Сили, що в твоїй живе глибині,
Краплю, щоб в бою сильніше стояти,
Дай і мені!

На моє ще якийсь невідлучне щастя я не потрапив у лаву. Мене перенесли на першу дільницю, що займалась не видобутком вугілля, а проходкою, тобто приготуванням штреків для майбутніх лав. Бригадиром був тоді Льонька Устимчук з Волині, який вже встиг оволодіти всіма якостями табірною погонича. Майстром цієї бригади був росіянин – Григорій Воротінцев, також в'язень походженням з Донбасу. В бригаді застав я багато українців та інших друзів, що залишились в моїй пам'яті мабуть на все життя. Серед них були

галичани: Ярослав Клим, Денис Зеленецький, Мар'ян Томик, завжди дотепний Михайло Буряк, Ярослав Слойчук, Дмитро Федорак, волиняки: Василько Осипчук, Степан Димчук та бурильник Андрій, лемки: Семен Корбиляк, Зубик, буковинець – Василь Карапка, українець східняк – Євген Степанович Касперський, литовець – Ян Ульманіс, поляк – Юзеф Релішкіс, татар – Шаріпов, естонець – Рікс Рандмаа; кореець – Пак та багато інших, імена яких вже не пам'ятаю. Запам'ятав ще одного незвичайного в'язня, що робив у бригаді інструментальником. Це був Абраменко, який відсидів уже в той час двадцять років. Перший вирок – десять років давно відсидів та в кінці додали йому ще п'ять, коли підійшов кінець і цього вироку, знову додали п'ять років. Сваюля.

На шахту завжди ходили ми під конвоєм. Вранці чи в іншу зміну, коли всі виходили на розвод, в секції завжди залишався один в'язень-днювальний. Це були здебільшого старші люди, або частіше інваліди, які вже не могли робити. В'язні ходили на роботу, а виходячи, мусили ліжка застелити і шафки почистити, що подекуди стояли поміж ліжками для посудини. Секція залишалась порожньою. Тоді до обов'язків днювального належало підлогу помити, напалити в грубі, заварити кип'ятку та нагріти теплої води, щоб було чим помитись як повернемо з роботи. Підчас пурги і морозів умивальники стояли в коридорі. Вугілля ми самі приносили з шахти. Повертаючи з роботи, кожний брав під пахву грудку вугілля і так колонами йшли в табір. Пам'ятаю, як підчас сильної пурги вертали ми в табір, коли стався незвичайний випадок. Всі йшли в колонах, взявшись попід руки, та ось в'язень, що йшов у задньому ряду опустив грудку вугілля. Жаль йому було, що вже стільки проніс її і тут же схилився, щоб підняти, та лиха пурга дмухнула, а в'язень з грудкою опинився на крок збоку від колони. Ззаду якраз ішов конвой та, не гаючи ні секунди, вийняв пістолет і застрілив в'язня. Це був українець вже старшого віку, на жаль, прізвища не пам'ятаю. Як з цього виникало, щоденне попередження конвою „шаг влево, шаг вправо...” не вживалось лише для постраху.

Скільки настоялись ми на пурзі чи на морозі, коли вертали з роботи. Бувало, відробимо зміну і здавалось, що вже всі з шахти повиходили, тоді ставали п'ятірками в колони. Підходив конвой і перевіряв – немає всіх. Деякі ще в шахті, переважно бригадири. Знову стоїмо на пурзі, а конвой повертає собі в теплий балок. Нарешті виходять з шахти останні. Знову появляється конвой, перелічує, та коли вже нарешті долічиться, аж тоді рушаємо в табір. Так водили нас ще кілька років.

Незалежно від того, що по тундрі були розкидані табори, про втечу в'язнів мало було чути. Траплялись випадки, що десь пробували втечі, але майже кожна вона кінчалась невдачею. Втеча була неможлива не тільки тому, що ми були далеко за тайгою, за тундрою, так би мовити за пустинною, але ще й тому, що властям помагало місцеве населення тунгусів, яке щоправда не так часто знаходилось у тундрі, зате з охотою полювало на в'язнів. Чому? Правдоподібно їм платили і за кожного в'язня високо винагороджували. Однак спроби розпачливої втечі траплялись і у нас. В'язні лізли на дроти.

Якось одного разу бушувала по тундрі чорна пурга. Я повернув з нічної зміни, коли довідався, що вночі було вбито молодого хлопця. Видно щось йому все вже остогиділо, заламався бідолаха, рішив покінчити з собою і виліз на дроти. На тому місці ще кілька днів висіло його лахміття на дротах. Це був також українець. В інших випадках, як оповідали старі табірники, втікачів коли піймали, сильно били і привозили в табір на показ іншим, а тоді судили.

Перенісся я у свою бригаду. Не було в мене там знайомих, а крім цього всі мене холодно зустріли і з деяким підозрінням. Бригадир вже винюхав, що я прийшов сюди з бура і заздалегідь пустив чутку, що це якийсь ледащо. Бригада добра була. Всі робили, гнались за шматком хліба. Більшість виконувала норми, а тут підкинули їм якогось франта, що не дуже виглядав на роботягу, тому розглядали мене з зацікавленням і в разі потреби, здається, готові були взяти в свої обороти. Роботяжі були, особливо українці. Ярослав Клим, Мар'ян Томик, Денис Зеленецький, а вже понад всіма орудував лопатою Дмитро Федорак, також не відставав Шаріпов, росіянин Гріша Махно, бурильник Андрій та інші.

Бувало, прийдемо в забій відкаточного штреку, там лежить висока купа вугілля і аж в голові не міститься, що за зміну вона зникне, що цих кілька в'язнів Клим, Федорак, Томик чи Шаріпов, не розгинаючи спину, вантажитимуть аж піт очі заливатиме поки не видадуть 30-40 вагонеток з одного забою. Всі робили, віддавали останні сили, щоб дістати кусень хліба і черпачок каші, бо голод вже віддавна їх підточує і в очі заглядає.

Посилав бригадир і мене до вугілля. Брала мене хлопці між себе. Проте, я так скоро не піддавався. Лопатою орудував помаленьку. Набирав вугілля, робив перерву, кидав у вагонетку, знову робив перерву і знову набирав вугілля. Все ж таки і при такій роботі мене сильно боліли руки, крижі, адже я ще ніколи так не робив важко. З другого боку повторяв собі в мислях „Не буду я вам робити. Я добровільно сюди не приїхав. За сто грам каші краще зберігати своє здоров'я, ніж віддавати свої останні сили”.

Хлопці підганяли мене, але, зрозумівши, що нічого не виходить, з часом таки поштурхували мною, підсміхались, навіть дещо докучали. Що це за буковинець – міркували деякі – мабуть гуцул, але впертий. Пізніше дійшло все до бригадира, та й з рештою він сам бачив, що я робити не хочу, а їхні виховні методи не давали результатів.

Пам'ятаю, як одного дня я не витримав цього натиску, кинув забій і вийшов геть у штрек на свіже повітря. Догнав мене бригадир Устимчук.

– Падло, ти куди тікаєш? Будеш робити чи ні?

Вдарив мене в лице раз, другий, притасував кулаками і погнав назад у забій. Сам стояв наді мною і світив на лопату. Ще деякий час надалі так продовжувалось. Більшість на мене боком дивилась, деякі може й співчували мені, проте я не міг якось з ними знайти спільної мови. Бригадир далі посилав мене до різних робіт, а я, будучи то сям, то там, пізнавав все більше людей, придивлявся як працюють, що їх гнітить і про що вони мріють. Помалу звикали до мене, а я привчався до роботи.

Часто задумувався, чи варто так робити, але щоденний голод надто морив організм і проникав у мою психіку, а як згадаю, ось дістану черпачок каші і шматок хліба більше, тоді щось відтягало мене від бунту. Може би трохи порухатись, адже я голодний. Вантажити я не міг. Тут треба цілу зміну кайлом і лопатою ритись у вугіллі, а ось кріпильником бути – це можливе, бо при цьому людина не мусила виконувати безперервно ті самі одноманітні рухи. Кріпильник ходив по дереву, обробляв його, копав ямки, ставив стояки, будував раму і клинами закріплював так, що ніяка сила не могла її вибити. Хоч важкі були колоди, але при цій роботі завжди траплялась хвилина, що можна було одпочити. Розкусив мене Льонька і послав до кріпильників. Пізніше бригадир змінився. На місце Устимчука прийшов росіянин Міша Покрашенко, а я кріпильником так і zostався. Ще довго в душі бунтувався, а інколи й задумувався, чи довго так потягну. Я повинен їсти. На Мітю не можу завжди покладатись. Це лише початок. Хтозна скільки ще переді мною цієї каторги. Підступний ворог бере нас хитрощами, обманом і морить голодом, щоб змусити до роботи. Нас. Та чи тільки нас. А де ціла Україна? Де голод 1933 року? Де сталінський терор і його незлічені жертви? А Сибір і заслання, пограбування краю і знищення нашої культури та й не від нині, не від жовтня, а від Петра і Катерини. За що? – За те, що українець хотів стати господарем у своїй власній хаті. Ні, хоч і буду робити, але за все ще мушу відплатити. Тільки як і чим? Тоді я ще не знав цього.

Поки що чорні дні помалу проминали, а я кріпив то в одному, то в другому забої. Будував шахту, помагав начальству довгі рублі заробляти, соціалізм будувати, імперію на півночі укріпляти, а нам ланцюг на шию закладати. Невже нічого не зміниться в цих проклятих таборах? Невідомо.

Довгий час робив я зі своїм старшим напарником естонцем Ріксом. Прибув він сюди з Норильська з п'ятого табірної відділення, а що був добрим роботягою, то начальник нашої дільниці Альоша Лобонь забрав його до себе. Власне тепер він був тут головним кріпильником, тому й мене дали до нього на виховання. Нервовий і вибуховий був, підганяв мене на кожному кроці, та згодом не тільки я був його підданим, але й він дещо зазнавав мого впливу. Подружили ми з ним. Розповідав мені чимало про свою Естонию. Як виявилось ненавидів він всюю душею советських окупантів, а це вже було не останнім приводом до нашої дружби. Мій друг Рікс, чудовий Рікс не забуду його ніколи.

Начальник Лобонь приходив не раз на дільницю, а появившись, то вже здалека було його чути. Як виникало з його розмов, теж був арештований з війська, де служив офіцером у морському флоті, але голос і блатний жаргон щось надто підривав його належність до політичного в'язня. Зате в таборі був добрим начальником. Підганяв, кричав аж скрегіт розходився по штреках. А іноді наскакував і побивав в'язнів. Любив я свого друга Рікса ще й тому, що коли Лобонь придирався до роботи, то Рікс зумів так захищатись, що в забої чинився крик хоч вуха затикай. Лаялись словами мов вогнем кресали, аж іноді брались за сокири. Однак Лобонь, поглядаючи й на мене, повертався і виходив. Щоправда бити роботяг не вільно було, але в шахті темно і всяко могло бути.

Довгий час кріпив я також з Денисом Зеленецьким. Денис був кілька літ старший мене. Походив з Тернопільської області, десть біля річки Збруча. Скільки ми з ним нарабилися, скільки штреків закріпили, скільки рам поставили! Він теж приїхав з п'ятого табірнього відділення, де робив у шахті ще з 1946 року. В тих літах ще важче було в таборах. Робив у лаві. Оповідав, що іноді так все набридало, що й життя було немиле. Бувало, збоку все валилось, спадали брили породи, а він не втікав. Думав хай краще уб'є, завалить, ніж має жити на цьому світі. Якось обійшла його смерть, аж зараз удвох ми кріпили, мучилися, іноді і сварилися, бо все ж таки я за повільний був і так каралися з дня на день.

Чимало я нарабився з моїм земляком Василем Карапкою. Пам'ятаю як свого часу хворіли ми на цингу. Ось прийдемо до шахти, сядемо на якусь дошку, відпочиваємо, а далі мусимо заходити в шахту. Ідемо на нашу дільницю і не можемо дійти. Нас ноги болять, а вона так далеко! Від цинги нам ноги аж попухли. Бувало, натисну пальцем на гомілку, там зробиється ямка і стоїть собі не зникає. Тіло неначе з глини, неначе мертво. Ось ідемо на дільницю, та ноги вже так болять, що знову сядемо десть по дорозі, відпочинемо і знову ідемо аж поки дійдемо, а там вже майстер чекає, лається та згодом трохи розрухаємось і якось відробимо зміну. Завтра знову то саме.

Траплялось, що ми також сварилися на роботі. Василь був упертий. Бувало, ставимо раму, а вона щось нам не виходить. Я кажу треба борт підкайлити, а Василь – ні, треба раму побити. Я тисну стояка, Василь бере молот. Кажу бий клина, рама подається. Василь побивав стояка. Коли я говорив побити стояка, він бив клина. Все наперекір. Я скоро це зрозумів і якщо треба було побити клина, то я говорив стояка і навпаки, та коли Василь часом і відгадав мої наміри, тоді обидва сердечно сміялись.

Не все йшло на шахті як хотілось нашому начальству. Траплялись всякі аварії, або й те, що забракло вагонів, та бригадир пішов кудись телефонувати, тоді хлопці сідали на відпочинок і розмовляли. Відомо, що в'язня більше всього турбувало. Деякі нарікали на свою долю, інші твердили, що так вже має бути, але хоч деякі говорили ніби сеє, ніби теє кожного там в середині щось нуртувало і згодом виходило наверх та вяснялось, що всі ще мають надію на якісь зміни: чи то на війну, чи на амністію. Ця тематика була тоді дуже актуальною. На ці теми говорилось і в забої, і в таборі. Всіх вона непокоїла, всі чекали визволення. При зустрічі приятелів чи знайомих все порушувалось питання, що в світі чути. Один відповідав, що десть дістав пів газети, а там писало... інший говорив, що хтось там слухав „голос Америки”. А ще інший чув від вольняшки, що так довго не може бути, що буде амністія.

Дійсно, розводили інші, підчас війни всяко бувало, але ж війна давно скінчилась, а нас все ще тримають і то мільйони. В'язні знали також про Воркуту, Караганду, Мордву і Колиму, де находилися численні табори. Однак літа минали, а наше становище не мінялось. Саме тоді вже появлялись деякі нарікання на американців. Говорилося й про те, як Сталін водить за ніс наївних президентів. Інші не без іронії та розпачі твердили, що прийде час, як

капіталісти в своїх циліндрах потраплять в табори та ще разом будемо в цій тундрі „укалувати”. Я також прислухався і нерідко вступав у подібні розмови.

Бувало й так, що на шахті чи в таборі обступали мене наші дядьки, що знали мене ще зі Львова і випитували:

– Синку, скажи нам, що чувати. Ти все ж таки щось читасш, може чув щось доброго. Коли наша неволя скінчиться?

Я потішав їх як тільки умів і говорив, що це напевно скоро зміниться. Скрізь наступають зміни, світ іде вперед, напевно і ми невдовзі вийдемо на волю. Говорив я це і аж сам, бувало, в то вірив, хоч знав добре, що так не буде. Ще будучи у Львові, я присвоїв собі лекцію поважних людей, що війни скоро не буде. Світові події не відбуваються так часто. Двадцять, тридцять років – це надто малий проміжок часу в історії. Між першою і другою світовими війнами лиш винятково пройшло біля двадцяти років. Скільки пройде до третьої світової війни – Бог його знає. Здається тільки війна могла би нас урятувати. Інших виглядів немає. А може амністія?. За все існування советської влади для політв'язнів амністії ще не було. Це положення в'язні також добре знали.

Недовго сторонились від мене мої бригадники. Помалу взаємно при звичаювались до себе, а згодом вступали зі мною навіть в більш сердечні розмови. Не зайвим було б пригадати, що в цьому не останню роль відіграв мій ширший друг Сашко Новак. Відвідував, приходив до мене в барак. Бувало, сядемо на лавку в коридорі і стиха заспіваємо. Співав добре. Мав голос і музичний слух, що дозволяло йому і без нотної грамоти бездоганно вторити мені в піснях. Як виявилось, хлопці не були глухі. Почувши пісню, вони також горнулись до неї, а пісня допомогла нам розсіяти деякі непорозуміння та навіть відкрити свої душі.

Пізніше ми вже розмовляли на різні теми та особливо на тему роботи. Я часто запитував чому так працюють, чому так „укалують” за жменьку каші. Починалась дискусія. Воно то все ніби так, але з розмов також виникало, що шматок хліба і ложка каші мають велику силу притягання. Нелегко їх відмовити собі. Я все вислухував та уважно виражав свої погляди на роботу, на наше положення в світлі поневолення України і так воно не раз продовжувалось.

Не знаю як припадали їм мої погляди, але з часом мої друзі втрачали той давній запал до роботи. Все надокучувало, а роботі не видно було кінця. Недобре діялось. Успіхи бригади падали, дисципліна розгойдувалась, а в деяких заботах робота йшла повільніше. Пізніше навіть Дмитро Федорак змінився. Зауважив це майстер Воротінцев та, не розгадуючи довго, доніс до начальника дільниці Лобоня, що то я погано справляюся, ще й інших відволікаю від роботи. Звичайно, я не відмовляюся від роботи, я таки працюю. Кріплю зі своїм напарником Ріксом чи Денисом, ще й нерідко в головному відкаточному штреку. Щоправда раніше ми ставили по чотири і навіть по п'ять рам, тепер по дві, інколи й по три. Справа ставала дедалі більш серйозною і невеселою для мене, аж поки все не вияснилось.

Якось одного разу появився в нашому забої начальник Лобонь і зараз же зауважив „це той ледар”, присвічуючи мені в очі.

– Сьогодні підемо зі мною до начальника табору – випалив зі злості.

Обернувся і пішов. До кінця зміни залишалось недовго. Мої бригадники цікавилися, що з цього вийде. Одні говорили, що ще й судити можуть за агітацію і саботаж, другі перечили, адже я не відмовляюсь від роботи. Побачимо.

Коли привів нас конвой до табору, перед вахтою вже стояв Лобонь. Зараз забрав мене з собою і повів у контору до начальника табору. На його жаль, а моє щастя виявилось, що начальника сьогодні немає. Застали ми лише надзирателя, якому Лобонь представив, що ось мов ледар не хоче робити та ще й інших агітує, розкладає дисципліну в бригаді, зневажає бригадира, а майстер Воротінцев слабохарактерний і не може з ним справитись.

– Да что же с ним чикаться – відізвався надзиратель – посадим на місяц в бур, а там воспитают.

Лобонь постояв трохи, міг зайти в інший кабінет до другого начальника, але щось, поглядаючи на мене, сказав вийти, а з начальником табору поговоримо завтра. Знав я хто мене дожидає в бурі, коли б я туди повернувся вдруге. Це мене непокоїло. Суду я не боявся, бо не вперше було мені захишатись, але бур приводив мене в заклопотаність. Одначе наступного дня Лобонь не відважився піти до начальника табору і поки що моя справа повисла в повітрі. Говорю „не відважився” тому, що і в тому часі запроторити в'язня в бур – було не зовсім благонадійною справою для начальника.

6. Нещасні випадки

Нелегко було робити на шахті. Скрізь чигала небезпека.. Як не з боку бригадирів і надзирателів, то з боку стихійних сил, що існують в шахтах та породжують нещасні випадки.

Справа в тому, що загнавши таку масу людей в шахту, де існують зовсім відмінні умови праці ніж на поверхні, потрібне було навчання і ознайомлення шахтарів з правилами техніки безпеки. Формально начальник ніби дещо навчав шахтаря, але в загальному він цих правил часто не дотримував, та це й не дуже від нього вимагалось. Вимагалась лише робота і вугілля. Правила часто порушувались. Шахтарі часами робили в забоях, де виділявся вуглекислий газ, після чого боліли їх голови, іноді аж чаділи. Їздили на ленточних конвеєрах, у вагонетках, пускали так званого „орла”, коли зривався вагон і блискавицею гнав штреком вниз. Внаслідок цих порушень в'язні не раз гинули або залишались каліками. Скільки разів і я уникав певної смерті. Ось кілька прикладів.

Свого часу робили ми у вентиляційному штреку. Було нас чотири. Пак і Шаріпов вантажили, ми обидва з Юзиком Релішкісом доставляли вагонетки. Навантажені вагонетки відганяли з забою і лебідкою на канаті спускали вниз аж на відкаточний штрек. Юзик стояв за лебідкою, я ішов за вагоном вниз і, дійшовши на місце, там відганяв його в штрек, а зачепивши порожній вагон та

подавши сигнал, шов за вагоном уверх аж до Юзика. Далі вже удвох відганяли вагонетку в забій. Находився я за зміну чимало. Ще вниз якось ішлося, але підніматись уверх – а штрек крутий біля сорока градусів – було важко тим більше, що в мене цинга, мене вже сильно боліли ноги.

Отож прийшло мені щось у голову не йти за вагонеткою вгору, сісти в неї і нехай везе Юзик, адже я ледве волочу ноги. Так і зробив. Дав сигнал, сам став на повний зріст у вагонетку, Юзик рушив – і їду собі мов на весіллі. В загальному штрек був високий, так що сміло можна було їхати, тільки я не зауважив, що в одному місці він раптово знижався майже на висоту вагонетки. Не пам'ятаю, як то сталося, що мені живіт і груди щось раптом стиснуло, в очах потемніло і я стратив притомність. Мене затиснуло в покрівлю. Та в цю мить, коли канат натягнувся і піднявся аж понад рейки, Юзик моментально вимкнув мотор лебідки. Щось догадався і за секунду-дві попустив канат. Вагонетка пів метра подалася вниз, я, звільнившись від затиску упав через борт вагонетки і аж тоді опам'ятався, коли вже лежав збоку. Ще секунда-дві, коли б не включив лебідку, мене мало перерізати в крижах на дві половини, а поки що поміг мені ще одяг і ватна тілогрійка. Зараз лежав, не міг дихати, а з носа й рота потекла кров.

Прибіг до мене Юзик. Ох, і обережний був цей поляк! Як розповідав пізніше, він так і думав. Знав, що мене болять ноги та чи не звабить мене охота сісти у вагон. Тому за кожним разом, коли тягнув вагонетку, пильно придивлявся за канатом і тут якраз наступив той фатальний момент. Все залежало від його блискавичної реакції і таким чином врятував мене від неминучої смерті. Мій вірний приятель і незабутній Юзик назавжди залишиться в моїй пам'яті. Жалую, що нічим йому не відплатив, а доля нас так розлучила, що й сліду за ним не залишилось.

Іншого разу ми з Василем Карапкою кріпили у відкаточному штреку. Біля 20 метрів перед забоем відходив угору перпендикулярно до відкаточного другий штрек. Там також робили в'язні. Вантажили вагонетки і спускали лебідкою вниз на відкаточний штрек. Саме напроти цього штреку ми з Василем заготовляли дерево. Положили колоду і різали пилою. Звісно, що підчас різання пила шумить і нічого не чути. Проте, завдяки вже деякій практиці, я на все мав вуха, коли зачув, що вгорі цього штреку щось гуде. Ми перестали різати, а то гуде, вже аж свистить. В цю мить я ще встиг крикнути „тікай!” Ми відскочили на боки, не встигли й поховатись, коли з гуком і свистом вагонетка з вантажем мов куля, мов ракета з оглушливим вибухом ударила в борт відкаточного штреку. Саме там де ми різали колоду. Що там тільки діялось. Потрібно неабиякої фантазії, щоб собі уявити. Від того гучу по штреках лиш пил піднявся.

Справа ясна. Десь далеко у верху цього штреку навантажена вагонетка зірвалася з гака і понеслася вниз прямо на нас у відкаточному штреку. Не знаю, що то сталося, може вже й після п'яти хвилин по всьому, я помітив як у Василя дирижали руки. Поглянув на свої – мої пальці теж чомусь дирижали.

Подібні випадки траплялись ще не раз, не кажучи про інших, що тратили руки, ноги або й віддавали життя то в лавах, то в забоях, то в інших місцях або й підчас вибуху метану. Так і ми колись попросаємо нашого милого друга Мар'яна Томика, якого в один нещасний день привалить в забої або електрика Радченка що загинув від високої напруги.

Тимчасом начальство як завжди було незадоволеним. Хоч і впровадило додатковий пайок, але в полярних умовах це й так було надто мало. Скільки енергії відбирала у нас лише одна стужа. Щоправда в'язні дещо підтягнулись, в основному виконували норми, але начальству все було мало. Воно було ненаситне. Плани зростали з місяця на місяць, все давай і давай вугілля! В'язні, з огляду на загальну пасивність, а також з огляду на брак відповідних кваліфікацій і організації праці, не виконували тих планів. Починався період підсиленого примусу, стосувалась пропаганда і агітація до того ж культорг Міша Горячов майже щотижня ходив по бараках і зганяв в'язнів у клуб на збори. Там завжди стояло питання вугілля. Начальник табору безконечно нудив нас своїми планами, цифрами та нашими обов'язками. Чому план не виконано, які перешкоди тощо.

Разом з тим на бараках, на брамі, навіть на дрюгах вивішувались сталінські гасла як: „Сегодня работай лучше чем вчера, а завтра лучше чем сегодня!” В'язні розуміли цей лозунг, сміялись та повторяли по своєму: „Набирай побольше и бросай подальше”. На брамі знову висіло: „Помни! Только честным трудом можешь искупить свою вину перед Родиной”, а на іншому відзивався Молотов: „Мы живем в такой век, когда все дороги ведут к коммунизму”. Нічого собі гасло. В другому місці ще й таке: „Лучше поработаешь – лучше отдохнешь. Борись за хороший отдых!” А повертаючи в табір, на брамі висів великий червоний шахтар, який, показуючи на вас пальцем, питає: „Что ты сегодня сделал для производства?”

Всі ці заклики якимось ще не помагали. Тоді задумали розгорнути між табірниками так зване соціалістичне змагання. Найшлися якісь Войлошніков і Колашніков, що не раз по стаханівському перевиконали норми на шахті. Знову зарясніли гасла, на яких Войлошніков і Колашніков виписувались різними літерами. Беріть від цих чесних трударів приклад! Ідіть їхніми слідами! Розгортайте соцзмагання між бригадами! Борітесь за почесне звання „Бригада отличного качества”! Між цими закликами висів ще один лозунг, який мов би пригадував бригадирам чим пахне ця висока честь: „Дал слово – сдержи, взял обязательство – выполни!”

Не дуже це все давало бажаних наслідків. Пишіть ви свої лозунги, коли в'язень голодний, спадає з сил або хворий від вітру валиться. Начальство добре знало наш стан і можливості, в зв'язку з чим тепер придумувались продуктові нагороди. За виконання плану кожна бригада в кінці місяця могла одержати продовольчу посылку: кілька буханок хліба, цукру, консервів, риби і кілька пачок махорки. Далі вже бригадир ділив ці продукти між в'язнями. З часом подібних бригад стало більше, адже в'язням хліб тільки й снівся. Та це ще не все. Не в більшовицькому звичаї, щоб в'язень ходив з опущеною головою.

Він не тільки повинен робити, а й сміятись, хвалити своє життя, а може й під конвоєм про вожда та партію пісню співати. І справді в таборі появилася духовий оркестр. Ось тепер якась бригада виконала наряд чи так би мовити денне завдання та, повертаючи в табір, на брамі стояв духовий оркестр і вже здалека грав марша. Бригаду з музикою вітали! Чи чув хто таке? – Так, відповідали деякі в'язні, про подібну музику чули в німецько-фашистських таборах.

Тепер бригадири з майстрами підганяли в'язнів, а в'язень вже й не дуже противився, бо все ж таки дістати хоч лише раз в кінці місяця кусень хліба чи хоч би чверть банки консервів – це вже велике діло. В'язень вже від половини місяця чекав на ту посылку, а другим вухом наслухав, як там плани, чи буде щось в кінці місяця. Діялось це в 1950 році. Бригади помалу підтягались, шахтарі набирали практики і плани виконувались частіше. Збори проводились дедалі рідше, та коли вже досягнули непоганих результатів, а видобуток вугілля майже подвоївся, посылки почали ставати шораз меншими, а згодом і зовсім зникли. Показали, що зумієте – тепер „робітайте!”

Вся ця кампанія тривала яких чотири п'ять місяців, поки не зникли посылки. В наступних літах вже й мови не було про них. В'язні ще мріяли про консерви, але даремно. Щоправда ще довгий час існувала місячна нагорода під виглядом кількох, іноді лише двох пачок махорки на бригаду. Причому це робилось цілком офіційно. Бригадир підписував відомість. За виконання плану бригада одержувала дві пачки махорки! Пізніше і ці нагороди були скасовані. Кремлеві потрібна була наша праця, про яку нам зухвало пригадували: „Страна ждет от вас уголька”.

7. Педагог

Наше життя в таборі було не тільки тяжким і сумним, воно було ще й глухим і темним. Не зважаючи на те, що завданням таборів – цих советських спрутів – було, як твердили слідчі, нас виховати і перевиховати, насправді про якесь виховання з нами ніхто ніколи не розмовляв. Табірна адміністрація трактувала нас як тяглову силу, як знаряддя до праці. Ніяких розмов крім всякого роду закликів до роботи серед в'язнів не провадилось. Все наше так зване виховання полягало в безупинній праці і виконанні планів. В таборі не було для нас ні газети, ні книжки, ані жодних культурних зацікавлень, не кажучи й про те, що із зовні ніяких інформацій до нас не допускалось. Ми були герметично ізольовані. За знайдену записку чи будь-який інший друкований папірець, в'язень мусив би тяжко об'яснитись. Залишалась нам лише робота і ще раз робота та сон. В'язні у величезній більшості так і чинили. За зоною робили, а повернувши в табір та дочекавши вільного часу, зараз лягали і спали. Справді перетворили нас хоч і не в мукаюче, але в говоряче знаряддя. Таке становище існувало тут в перших літах нашої неволі. Довкола ширилась

загальна депресія та байдужість до завтрашнього дня, хоч до цього останнього можна би мати і деяке застереження.

Тепер як і давніше появлялись час від часу ті ж придурки, що ходили по бараках та знову списували як не спеціальність, то освіту або день арешту. Морочили нам голову та й годі. Ми скоро спохватились в цих пустих дурниціх і зараз вже мало кому хотілось підвищувати свою освіту. Більшість подавали, що кому на думку спаде. Тепер виявились серед нас всякі шевці, косарі, пастухи, конюхи навіть асенізатори. Я також один із перших покмітив цю нісенітницю і подавав свій фах фірмана з освітою п'яти класів румунської школи.

Придурки відходили, а я задумувався. Дійсно, чому в мене тільки сім класів. Пізніше все, що зачинав – нічого не закінчив і так все лишилось. Невже мені ніколи не вернуться до науки? Невже ж тут марно пропадуть мої літа?

Вже минув сорокдев'ятий рік, наступив п'ятидесятий, а ми далі животіємо в темноті та промерзаємо в Долині Смерті. Все те, що колись навчився, тут поступово забувається, бо і мислі наші спрямовані тепер не на атом чи якогось Ганнібала, а на пургу, на темну шахту, на злого бригадира, на цингу, на надзирателя, на ложку каші і врешті на тепле ліжко та солодкий сон. Лиш при нагоді зустрінеш земляка та питаєш, що нового, а той стільки скаже, що й мусі на крило би взяти та й так розійдемось. Хоч буденне життя поглинало наші мислі, та все ж таки часом вертав у своїх мріях додому, до села, до моєї школи. Що там тепер діється?

В таких обставинах я може й дещо відрізнявся від інших, бо відвідував іноді своїх приятелів, щоб розважити душу та поділитись нашим горем. Не забував і про Войченка. Хоч зрідка, але приходив до нього, бо все-таки там можна було дещо довідатись чи й знайомих зустріти, як Романа Дунаєвського або й інших. Міша також міг дещо порадиити та підтримати духом. Приносив часом новини, бо на сортувальні працювали і вільнонаймані, від яких можна було також щось почути. Взагалі на шахті серед начальників траплялось чимало вільнонайманих, не рахуючи самих запальників, які завжди і обов'язково були вільнонайманими, бо мали стичність з вибуховим матеріалом.

Отож одного разу звірився Войченко, що має намір вивчати англійську мову. Сказав мені у великому секреті, що в таборі є якась високо освічена людина, що знає кілька іноземних мов і чудово потрапить навчати англійської мови. Саме тепер його знайомий майстер Шереметєв бере лекції і не може нахвалитись, що то за педагог. Войченко також вже розмовляв з тим педагогом і скоро розпочне навчання, оскільки має дещо кращі умови, більше вільного часу, а головно не працює фізично, то й може собі дозволити на подібну розвагу. Слухаючи це, мені мов іскра впала в грудях і запалила мою душу. Ось коли б і я так потрапив до того педагога. Чи захотів би він мене вчити. Та чим йому заплатити? Вони ж майстри, бригадири, а я що? В мене нічого немає.

Проходив час, а я знову відвідував Войченка. Справді як було сказано, так і зроблено. Міша вже бере лекції. Показував мені записки та розповідав про свого вчителя. Як виявилось я цього вчителя вже бачив. Він був колись у бригаді Устимчука. Я також, перейшовши у цю бригаду, застав якусь

мовчазливу і замкнуту в собі людину по прізвищі Стрижаков. Це саме був той Стрижаков, той науковець і педагог, про якого мені вже стільки наоповідався Войченко. Щоправда він лише числився у нашій бригаді, а робив деінде, тому бригадники не дуже ним цікавились, а я і тим більше, бо мав тоді свої проблеми. По-друге, перейшовши в цю бригаду, я мало бачив Стрижакова, оскільки вже через два-три тижні його забрали кудись в інший барак.

Став я собі пригадувати мої перші дні у цій бригаді і ту мовчазливу людину. Пам'ятаю, як ми вставали на роботу, а цей дядько віком понад сорок років вже сидів за столом і щось писав. Також, повернувши з роботи, по вечері всі лягали спати, – якщо не було суботника, – а Стрижаков далі сидів і писав. Іноді навіть читав книжку. Я був здивований звідки тут книжки взялися в таборі, але гадав собі, що він виконує свою роботу, бо мабуть працює десь в конторі. Ось, думаю, запомадливий роботяга.

Аж тепер я став розпитувати своїх друзів про Стрижакова. Ніхто до ладу не знав про нього. Деякі навіть сміялись. Говорили, що він високо вчений, але низько підперезаний та ще й трохи чудний, інші твердили, що він не вчений, а віруючий, бо щось читав неначе молився. Ще деякі казали, що він трохи ненормальний, бо підслухали як ішов на розвод і по дорозі щось з собою розмовляв.

Зараз я вже мав деяке уявлення про Стрижакова, але те, що представив Войченко не давало мені спокою. Чи не вибратись і мені колись до того педагога та не поговорити, щоб узяв мене в свої учні. Я би так учився! День і ніч сидів би над завданнями, які він завдає у своїх лекціях. Ах, щоб він такий добрий був.

Іншого разу приходив я до Войченка і зазирив його успіхам, а повернувши до себе, моє бажання і пристрасть до науки не покидали мене і по ночах. Хоч працюємо за зоною і нерідко в таборі, але для науки завжди знайшов би три-чотири години тим більше, що коли згадаю як літа минають, а я туманію і спускаюся на дно. Подібні мислі то пригнічували, то підносили мене високо вгору, уявивши, що така можливість таки існує. Скільки можна би зробити за цих десять років, коли б попрацювати над собою.

Так, мушу вибратись до Стрижакова. Мушу з ним поговорити, то хоч не буду собі докоряти, що не пробував і я свого щастя. Так, до Стрижакова піду обов'язково.

Розвідував, розпитував про нього, аж врешті дізнався, в якій він бригаді та в котрому бараку. Я знав, що це серйозна просьба, яка матиме рішення значення для мене в майбутньому, тому й намагався якось так підійти, щоб він погодився. Все обміркував. Придумав навіть як говоритиму, щоб тільки не розчаруватись.

Отож одного дня після вечері, коли вже всі повернули з ранішньої зміни, я пішов до Стрижакова. Ще вступив лише в барак як почав хвилюватись, мов відчував, що насувається якась важлива справа, результат якої може не тільки задовольнити моє бажання, а і змінити мене самого. Одним словом відчував,

що рішається питання мого майбутнього в таборі. Я спитав днювального, чи тут живе Стрижаков, а той, показуючи пальцем, відповів:

– Ось там за грубкою, сидить за столом.

Я пізнав цього вченого. Так, це той, що колись був у нашій бригаді. Задуманий, трошки похмурий і здавалось непривітний, та хоч вже і немолодий, але по рум'яному і дещо набряклому лиці можна б судити, що цей табірник ще був при доброму здоров'ї. Любив скоро ходити. При своєму високому зрості ступав широко ногами і, нахилиючись трохи вперед, байдужо розмахував руками. Зараз сидів за столом і, як звичайно, щось писав. Днювальний перервав його і, показуючи на мене, сказав, що якийсь хлопець хоче з ним говорити.

Стрижаков підвів очі і попросив сідати за стіл напроти нього. Я сів. Та коли став викладати свою просьбу, я помітив, що він навів свої очі на мене і мабуть з першого слова вже знав з чим я прийшов. В свою чергу зрозумівши, що він вже все знає, я якось знітився і розгубився. Все, що приготував, тепер чомусь мені не виходило. Якимось ледве видушив з себе, що хотів би вчитись. Він слухав мене, а згодом став питати, де працюю, яку маю освіту та чи знаю російську мову і граматику. Я щоправда вже непогано тоді говорив по російському, знав дещо граматику, але, як мені здавалось, його вимагання були високі.

– Ні, бачиш, не можу я тобою займатись. Не знаю, чи представляєш собі, що то значить працювати і водночас вчитись в таборі. Тут потрібна велика наполегливість і самодисципліна. В мене вже є певний досвід у цій справі. Ось, наприклад, майстер Шереметєв, мабуть знаєш його, вчився, вже й певні досягнення мав, а не витримає. Все покинув, не дивлячись на те, що мав кращі умови до навчання ніж ти. Ти цього не витримаєш. Згодом все надокучить і ти також так зробиш. Розпочати навчання, а пізніше десь на пів шляху його зривати – я не маю наміру. Колись як зміниш роботу шахтаря, може й прийдеш до мене, а поки що ні. Це неможливо.

Слухав я, а в голові вже й думки помішались і мов все закрутилось перед очима. Я вже й не чув, що він далі говорить. Хоч я і сподівався всякої відповіді, та зараз, почувши оцю не уявлену, а справжню відповідь, мене в грудях мов каменем придавило. Попрощався я і вийшов. Ішов поволі і роздумував, чому я такий нездарний, чому не потрібний. Довго ще переживав цю відповідь, але що ж мусив і з цим миритись.

8. Перша лекція

Знову волочився я по шахті, по забоях пригнічений і придушений, а дні помалу минали. Зустрічав Войченка, а як колись і зайшов до нього, то лиш душив у собі своє горе. Так пройшло біля двох тижнів в гіркій безнадійності і розчаруванні.

Не знаю, що сталося за цей час у Стрижакова, але одного разу, повертаючи з роботи, хтось передав мені, щоб зйти до нього. Він хоче зі мною розмовляти. Що ж це може значити? Невже ж він мені щось запропонує? Знову ожив я. Не терпиться, вже й місця собі не нахожду. Біжу до свого вчителя, до Олександра Єрмоловича Стрижакова. Я увійшов у барак, а він вже з коридору підмітив мене і сміється.

– Ну, заходь, заходь. Сідай, будь ласка.

Знову ми сіли за тим самим столом.

– Так ось, я дещо передумав і рішив з тобою повчитися. Як маєш бажання і силу волі, то можемо розпочати.

Я лише почув оце слово „передумав” і з радощів уже не знав, що зі мною діється. Та мало цього. Олександр Єрмолович вже й приніс якогось рожевого паперу і зараз вручив мені, щоб приготувати з нього блокнот до записів. До речі, Олександр Єрмолович, працюючи на шахті, мав доступ до маркшейдерського бюро, звідки й міг доставати паперу. Тільки тепер я побачив, що це не фантазія і не жарт. Сказав мені, щоб завтра по вечері прийти до нього з блокнотом. Не знав я, що казати і як дякувати. Все мені поплуталось з цих несподіванок. Я попрощався. Вийшов і побіг, посакавав до свого бараку, бо від щастя і радощів я аж задихався. Скоро і блокнот був готовий. Вже всі полягали спати, тільки я не сплю. Не можу заснути. Вже уявляв собі як то буде завтра. Невже ж я буду вчитись англійської мови? Невже мої мрії здійсняться? Щоб то завтра вже скоріше наступило.

Я вчився колись про рабів і їх положення в стародавньому світі. Раб ціле своє життя працював для свого пана. Він був безправний. Його можна було покарати, продати а навіть убити. Чи не зазнавав він радощів, розваги і сміху? Чи пережив він хоч одну хвилину щастя? О, мабуть так. Напевно так. Раб крім свого низького безправного положення і гіркого життя напевно переживав хвилини задоволення, розваги або і радощів у своїй повсякденній праці, інакше з горя, смутку і плачу він скоро погивав би від цього емоціонального перенапруження. Хто не був рабом, той можливо з цим не погодиться. Однак не можна бути вічно заплаканим. На те і дана нам можливість пристосування, що в свою чергу веде до розвантаження емоцій. Сьогодні і я переживаю хвилини радощів. Проте, подібне розвантаження короткотривале, а сміх і радощі – це лише хвилини і то рідкісні. Ні, не хочу бути я рабом!

Так роздумував я того вечора, повертався з боку на бік, за вікном лише пурга завивала, яка тепер мене не тривожила, а мов би до сну колихала, аж поки я не заснув.

Розпочалось моє навчання в таборі. Розпочалось весною 1950 року, яке хтосьна як довго триватиме. Може місяць-два, а може й багато років аж до звільнення або й ще далі. Не знати мені цього. Виглядало, що в моєму житті наступив великий перелом. Я неначе ожив, пробудився. Тепер що другий-третій день я регулярно приходив до Олександра Єрмоловича. Він спеціально приготував для мене лекції за властивим йому педагогічним методом. Мій учитель працював далі на шахті замірником. Свою роботу кінчав скоріше і, маючи в розпорядженні дві-три години часу, віддавав їх приготуванню для мене лекцій.

Пам'ятаю, як непевно підходив я до нього на мою першу лекцію. Олександр Єрмолович приготував коротке оповідання, вживаючи найкоротших речень, таких як: I go to work. I like English. My brother is at home.¹⁷ Після цього приводив маленький словник, правила вимови і трошки граматики. Перший раз читав мені сам і уважно все роз'ясняв. Відтак вимагав від мене повторяти за ним, а згодом і самому читати. Моїм завданням додому – було вивчити все, що написано, а оповідання навчитись напам'ять.

Текст наступної лекції був так побудований, що більшість слів була вже мені знайома з попередньої лекції, але крім цього вводились також нові слова і нові правила граматики. Я знову все вивчав напам'ять і приготувався до наступної лекції. Згодом все питав з пройденого матеріалу і задавав питання по-англійськи, на які я теж мусив відповідати по-англійськи, або змушував вповідати дещо з попередніх лекцій.

Так розпочалось в таборі моє заняття безперервно і систематично. Я відчував як відростають крила, що може колись понесуть мене так високо, що й начальство заворушиться в таборі. Знав також, що наука – це велика сила, а звідси вже й сам насувався висновок: щоб бути сильним – треба вчитись. Треба відомстити нашим гнобителям може й не шаблею, не автоматом, а одним єдиним словом. Словом правди.

Так виглядала лише одна сторона мого навчання. Друга була дещо іншою, в яку входили дві справи, не кажучи й про третю – бажання і наполегливість.

Перша справа – це час. Коли вчитись? Треба було використовувати кожну вільну хвилину, тим більше, що лекції з часом видовжувались. Як тільки ми були в таборі вільні та коли інші лягали спати, я зараз же брався за свої лекції. Таким чином сон свій обмежував до семи, а й нерідко до п'яти годин на добу. Тепер неабияке значення мало для мене те, що сьогодні не йдемо на суботник. Це дві або й три години додаткового навчання. Мало цього. Я використовував ще час і за зоною. По дорозі і навіть на роботі зумів заглядати до моїх лекцій. Нові слова часто заучував по дорозі.

Друга справа – це небезпека. Адже ж було загальновідомо, що в таборі ніякого навчання, ніяких записок не дозволялось, а коли приходив відбій – всі мусили спати. Тому, зробивши блокнот малого формату, я мусив його весь час ховати. Для цього я прибив собі додаткову дошку під ліжком, що находилося

¹⁷ Я їду на роботу. Мені подобається англійська мова. Мій брат дома. (англ..)

в нижньому ряду над підлогою. Виходячи на роботу або й в інші небезпечні хвилини, я впихав свій блокнот між дошками і трудно було б комусь догадатись, що там щось сховане. Всі лекції я записував у блокнот, що згодом ставав малим підручником цілого курсу. Окрім цього поодинокі лекції я вписував на окремому листку і виносив з собою за зону на роботу. Все треба ховати, оскільки на вахті шмонали кожного дня.

Писати в секції також було небезпечно. В кожній хвилині міг з'явитись надзиратель та, побачивши, що всі сплять, а один лише не спить і пише та ще й не по-російськи, звісно, що могло мене чекати. В таких обставинах також треба було забезпечитись.

Наш 18-ий барк стояв майже на краю табору і коли йшов надзиратель, то, пильнуючи у вікні, можна би його зауважити. Саме біля вікна на верхньому ліжку спав молодий хлопчина, такий собі тихенький, але й zarazом приємний Василько Осипчук – українець з Волині. Всі його любили в бригаді і навіть шанували, бо був ще малий. Коли виходив на роботу одягнутий в бушлаті, ще й у високих валянках, то з під шапки вже й не було його видно.

Я іноді, сідаючи писати, просив, щоб заглядав у вікно і в разі появи надзирателя подав мені сигнал. Василько радо пильнував, але, зрозумівши про що йдеться, запропонував мені свою постійну послугу. Отже, не один день і не два треба було чергувати. Василько став моїм невідлучним супутником у навчанні. Я часом хотів було віддячитись, та нажаль від Міті тоді нічого не отримував, бо й не завжди він був на кухні. Залишалось лиш одне моє добре слово, якого Васі цілком вистачало. Проходили дні, місяці Вася далі пильнував.

Бувало не раз, всі покотом лежали, тільки ми обидва не спимо. Іноді й говорив йому, щоб повертався і спав. Та ні, він відчував і якимось там по своєму усвідомлював, що бере участь в якомусь немаловажному ділі та як тільки побачив мене з олівцем за столом, зараз розкривав одягло і повертав голову у вікно. Оскільки часом траплялись різні несподіванки, та Вася завжди своєчасно мене попереджував і таким чином поки що ніхто нас не накривав.

Згодом деякі мої друзі, а там і вся бригада знали, про що йдеться. Одні співчували мені, інші дивувались та може й захоплювались, а деякі хгозна, що снували в своїх головах, але про це ще пізніше. Поки що мій друг помагав мені, недосипляв разом зі мною, а як і помітив, що без нього пишу, то знову пригадавав мені про безпеку.

Лекції продовжувались далі, Олександр Єрмолович притискав мене все більше. Суворий був у науці і вимагав все до точності. Не любив, коли говорилось йому, що не міг або не мав часу щось виконати. Недаром відпадали ті, що надіялись на легкий бублик у навчанні. Недаром загубився Шереметев, а згодом, на моє велике здивування, не витримав і Міша Войченко. Відійшов від Стрижакова. Залишився я один і вже мабуть не відступлю від мого великого вчителя аж до кінця мого ув'язнення, до останніх моїх сил. Я розумів, що треба було вчитись і вчитись.

За кожную дрібницю Олександр Єрмолович картав мене за всіма правилами, але за добру відповідь або виконання завдання умів також похвалити і напевно

тішився, лиш не показував цього. Пам'ятаю, як одного разу, зустрівши мене за зоною, передав мені вже поправлене домашнє завдання. Відкриваю. Коли дивлюсь – останнє речення підкреслене аж двічі червоним олівцем. А під ним примітка: „На данном етапе изучения англійского языка подобная ошибка – недопустима!!!” Знав я що це значить. Попаде мені наступного разу, та нічого не вдієш, бо й справді помилка була легка але істотна. Замість написати: *My father does not go to work*¹⁸ я написав: *My father do not go to work.*¹⁹ Звідси й були ті три знаки оклику.

Зараз все моє внутрішнє життя змінилось та й настрої був інший. Я і на роботу ходив, далі кріпив і мерзнув, і голодував, але не нарікав. В навчанні якось і час незамітно проходив. Не цікавила мене робота, плани, інтересувала мене тільки англійська мова. Так дні пролітали, а я й не отямився як 1950 рік підходив до кінця. Запам'ятався мені лише Святий Вечір в січні 1951 року.

Ми робили на ранішній зміні. Щось того дня нам з Василем Карапкою дуже не щастило. Треба було забій закріпити, а в штреку було повно вугілля. Нам прийшлося на колінах тягати колоди в забій, крім того треба було ще відкидати вугілля в забої і приготувати місце на стояки. Цілу зміну намучились як ніколи, а туг ще Лобонь прийшов і сам доглядав нас на місці.

Якось повернули ми того дня в табір, не встигли ще повечеряти, як появився помпобит і забрав всю бригаду розвантажувати мішки з мукою, що прибули в табір. Розвантажували. Через дві години нас повинна була змінити друга бригада. Тому й не спішили. Помпобит припускав, що ми все розвантажимо за ті дві години, тому й іншої бригади не приготував. Скінчився наш час. Ми до додому, до табору, а помпобит не пускає.

– Все мусити розвантажити, тоді підете.

Торгувались, та нічого не вийшло. Помпобит і бригадир вийшли на своєму. Так проробили ми аж до одинадцятої години ночі, та ще як намерзлись, бо була сильна пурга, а о п'ятій годині вранці знову вставати. Намотались ми того дня. Від п'ятої ранку до дванадцятої ночі вистачало лише простояти на ногах. Всі проклинали того помпобита тим більше, що сьогодні свято, Святий Вечір!

Боже, думав собі, а як сьогодні на нашій Україні. Як мої батьки сідають до вечері, що там діється тепер. Інші веселяться, колядують, а батько напевно молитися та згадує нас.

Минулося. Через деякий час я дістав листа з дому від мого дорогого замученого батька. Читаю, а батько писав:

„Сину Дорогий! Отсим даю тобі до відома, що ми Богу дякувати дома здорові. В нас вже по перших Святах, які ми сумно відсвяткували без Вас Дорогих Наших. І так літа проминають в клопотах, злиднях і недостатках. Ніби в нас це є जो їсти, лиш не так як колись бувало...” На тій самій сторінці ще писала до мене наша Ольга.

¹⁸ Мій батько не йде на роботу (англ..)

¹⁹ Мій батько не йду на роботу (англ..)

„Дороженький Тоцо! Я зараз тут у наших дорогих батьків. Приїхала до них на другі свята в гості, бо їм дуже скучно і сумно, що лишилися на старі літа самі без Вас.
Мама і тато щодня про Тебе згадують і про Ананія та Гриця та плачуть. Та та щось болить жолудок, більше живуть чаєм, а маму щось болять руки. Цього вечора ми разом сидимо всі троє за столом коло вечері і тільки думки наші коло Вас. Чому-то ми не всі разом? Цей лист тато зачали писати вперед, а я вже на цьому самому і собі хочу написати хоч пару строчок. Так, наразі від мене все, будь здоров, держись крепко та не забувай нас. Твоя братова Ольга”.

Далі знову продовжував батько.

„Любий та Дорогий Наш Сину! От у нас сьогодні перший день других Свят (Йордан) і сумно нам без Вас Дорогих Наших, бо не знаєм, чи ми дочекаєм ще разом з Вами Дорогими сидіти, святкувати і веселитись разом з Вами при одній столі. Сини наші, соколи наші, Ви Слава Наша. Ще Богу дякувати, що Невістка Наша не забуває нас
Ми як єї уздримо, то нам здається, що гей би Ви Всі були вже дома.
В нас цього року тепла зима, не знаю як там у Вас? Сьогодні вже 19.1.51 року, а снігу ще не було і морозу на вікнах, все піде маленький сніжок тай стопиться. Я надіюся від Тебе дес на другий місяць (лютий) листа.

Більше не маю, що такого писати, тільки Цілюєм Тебе щиро і поздоровляєм Тебе понезлічені рази, ждемо нетерпеливо гарячої зустрічі з Тобою. Будь здоров. Тут кладу 3 крб.”

Небагато це було 3 карбованці. Міг би за них і якусь пайку хліба купити, а це вже страшно багато! Нажаль в листі карбованців не було.

Замість них в конверті я найшов такий документ:

Форма №12

Справка

Из письма заключенного Аншешинчук Назар Назарович
(фамилия, имя, отчество)

_____ содержащегося в писемке
3 гр., изъято три рублика
(сумма, десять копеек)

и сдано по ведомости № 2, от 21/1-519, 19 ____ года
в бухгалтерию Управления лагеря для зачисления на лицевой счет

Дата, ____ 21/1-519, 19 ____ года
Цензор Аншешин
(подпись)

4715— Т 20000 11-1-419г. 3

Як кажуть вже й по бороді потекло, та в рот не попало.

9. Зміни в таборі

Вже не пам'ятаю докладно, але здається, що з початком 1951 року матеріальні умови в таборі почали повільно мінятися. Щось діялось і не легко би то визначити, чи ті зміни відбувались в кращий, чи в гірший напрямок.

Перш за все починалося з кухні, яка більше всього привертала нашу увагу. Зараз замість стояти на пурзі і очікувати на черпак баланди, ми вже сиділи в бараках і не боялись, що вітер дмухне та все забере з собою. В таборі побудували нову кухню і їдальню, проте в'язні тепер туди вже не підходили. Вистачало, що зараз в кожній бригаді був, так би мовити, свій кухар, який разом з помічником забирав коновки і удвох ходили на кухню по їжу для всієї бригади. Повернувшись, свій кухар роздавав їжу бригадникам в секції. Вигода чимала від цього, бо не треба було стояти в черзі на морозі. В'язень піднімався лише з ліжка і міг смакувати свою порцію, та біда в тому, цей „кухар” тепер так обтинав ту порцію, що до в'язня доходила вона дуже обрізаною, без одного зайвого грама. Незалежно від того, що на кухні часто видавалася їжа з деяким запасом, „свій кухар”, набираючи каші, потрясав черпаком над тією ж коновкою, щоб не приліпилась якась крупинка, а відтак стягав кашу з черпака так, що порція була ідеально рівна з вінцями. Робив це за допомогою дроту товщиною в олівець, що діаметрально лежав прикріпленим зверху до коновки.

Чи мусив так робити? – Мусив, а як же, бо потрібна була відповідна не скривджена порція, для бригадира, а також для себе й напарника. Виглядало, що в'язень від цих вигідностей багато вигравав, але й разом з тим тратив, може лише й кілька грамів каші, що в табірних умовах це також багато. Правда, що кожний діставав своє, навіть як хтось був позбавлений додатків, то гарантія його не обминула. Так само було й відносно хліба. Одначе всього цього було мало. В'язень переважно все поїдав на місці, коли щось отримав, хоч міг також сміло залишити свою пайку і піти на роботу. Її ніхто не вкраде. За чужу пайку можна було попрощатися з життям. Взагалі можна би ствердити, що в таборі крадіжок не траплялось, хіба за деякими дрібними винятками.

Пам'ятаю, як одного разу побили в бригаді хлібоноса за те, що обкрадав наші пайки. Від пекарні до нашого бараку було досить далеко. Володя, – бо так звали цього литовця, – ідучи з хлібом поміж бараками, видно не міг утриматись від спокуси, зривав приколки²⁰ від окремих пайок і по дорозі поїдав їх. Хлопці зараз зауважили „на око”, що серед інших деякі пайки щось наче б замалі були. Припильнували і по дорозі зловили на гарячому. Не знаю, що далі могло бути, коли б литовці самі не попросили, щоб віддати його їм у руки. Віддали. Щоправда не закатували його, але били, що аж секція дрижала. Просився Володя, на колінах присягав, що не рушить чужої пайки аж поки не відпустили. Згодом став як новий і далі носив хліб.

²⁰ Хлібний додаток, що прикріплювався дерев'яним кілком до пайки (таб.)

Відносно гігієни, то в цій ділянці також наступали деякі поліпшення. З водою, як вже говорилось, не завжди було гладко. Поки днювальний нагопить снігу, то бувало, що й приходили ми з шахти, а води ще не було. Внаслідок частого миття надворі чи в коридорі бараку, люди здебільшого старшого віку застуджувались і хворіли. Це також невігідно, їх треба було лікувати, тому так чи інакше виникала необхідність збудувати на шахті лазню Там після роботи можна було не тільки помитись, а й, що найважливіше, залишити свій брудний одяг і в чистому повертати в табір. Тепер кожного дня ми купались в лазні, в гарячій воді. Раніше свій брудний одяг ми тримали в секції, та коли збирались на роботу, то аж пил здіймався. Зараз і в секціях стало чистіше. Лише валянки ще залишались брудними, але після роботи ми їх здавали в сушарню.

Наступною такою зміною було знесення конвою по дорозі на шахту. Тепер ходили ми самі на роботу. Конвой також не дуже був вигідним для начальства. Скільки то часу ми тратили лише за брамою табору, або й на шахті поки конвой всіх перелічить, а після роботи поки всі посходяться і поки знову всіх перевірить. Коротше кажучи, конвой забирав багато часу, тоді коли шахта повсякчас чекала на робочі руки. Спосіб знайшовся. Замість конвою, збільшили зону дротяного оточення. Зараз крім табірної загороди протягнули ще другу, якою охопили не тільки табір, а й всю територію шахти. Так що, виходячи за браму табору, далі ми йшли вільно аж на шахту. Нічого не скажете, добре було, зате через годину після виходу за браму, треба було вже з'явитись на дільниці в шахті, де чекав бригадир і майстер. Втікати було нікуди, оскільки вся шахта, табір і пів Кайеркана були оточені дротами та вишками, що протягались далеко, часом і по горах, а далі геть аж у тундру.

Що справді змінилось на краще – це те, що тепер вже можна було одержувати з дому книги і бандеролі. Згодом появились у клубі газети, а на брамі навіть виставили радіо-гучномовець. Хоч з цих засобів інформації багато не вичитаєш, все ж таки можна було дещо дізнатись, як там в Кореї чи на Заході, бо про інше як безкочечну працю, та соцзмагання радіо круглу добу трішало над табором, яке лише зрідка робило перерву і знову починало „говорит Москва”.

Невдовзі деякі стали одержувати з дому книги. Вже можна було щось прочитати, щось почути, а разом з цим зародилось в таборі деяке пожвавлення, зросла надія на життя. Правда, що книжку в'язень не отримував у руки, її забирали в бібліотеку клубу.

Водночас з цими змінами і полегшенням табірний режим загострювався, а робота на шахті збільшувалась. Тепер не те, що не вийти на роботу, а й спізнитись не вільно було. Колись в'язень ще міг десь заховатись і аж на другий день вийти на роботу. Його могли шукати і не знайти. Зараз, лише спізнившись на роботу, в'язня негайно і безпомилково знаходили, а там вже ждало його десять діб бура. Також і лікарі стали більш докладними. Тепер нелегко було у них щось „закосити.”²¹ Та все це могло б ще увійти, коли б не то харчування.

²¹ дістати звільнення від роботи (таб.)

Як вже згадувалось, колись ще можна було і плюс три дістати, зараз все зводилось до плюс один або ще й два. Окрім цього не можна було щось роздобути, бо цілий табірний механізм діяв справніше, а принцип – витиснути якнайбільше, та дати якнайменше – реалізувався непохитно і цілеспрямовано.

Щасливий був той, що одержував з дому посылки. Таке пізніше теж дозволяли, але посылки йшли довго та й мало хто їх отримував. Діставали їх здебільшого литовці, латиші, яких ще не встигли загнати в колгоспи. Та й то лише літом, коли навігація була відкрита. Посилки не міняли загального положення голоду в таборі. Голод і праця – це табірне життя. Тимчасом на шахті, як звичайно, плани дедалі зростали. В таких умовах при загостреному режимі знаходились люди, що не бачили іншого виходу, як ставити опір суворій дійсності і рішатись на крок гідний подиву.

Що ж це за люди були і чого вони домагались? Перш за все, відмовлялись від роботи, протестували проти драконівських вироків. Мені запам'ятався один росіянин, який теж іноді приходив до Войченка, лише жалую, що не запам'ятав його прізвища. Працював на шахті і був навіть бригадиром. Однак з часом, придивляючись до всього ближче, прозрів на очі і зрозумів цілий механізм нівечення людської гідності та змушення до невільничої праці, до праці на своїх катів. Згодом категорично відмовився від роботи. Відомо, що його ждало. Запроторили в бур раз, другий – не помагало. Росіянин далі не працював.

Щоправда носив строк 25 років, але про роботу на шахті навіть чути не хотів. Говорив, що може виконувати всяку роботу, що тільки служить безпосередньо на благо в'язня, як: сніг на кухню возити, дороги прочищати, взуття чи одержу шити, підлогу мити, щоб здоровішим повітрям дихати, чи картоплю стругати – все може. Лише не може котловани копати, що завтра послужать фундаментом для військових казарм, не може вугілля видобувати, яке горітиме в доменних печах та плавитиме сталь, з якої виллють нові автомати для червонопогонників. Не може працювати, щоб на наші руки замість мотузки кайдани накладати, щоб на вишках замість автоматів з кулеметами стояли, а в разі свободи, щоб і танками по нас їхали. Ні! Такої роботи він ніколи не буде робити. „Нікогда!” Захоплював, а іноді й гнітив мене цей росіянин, який глибоко западав мені в душу. Викликали його, тягали по всіх начальниках, однак даремно. Згодом забрали з табору і ми його більше не бачили.

Наведений приклад ще сильніше мобілізував мене до праці над собою. Учився далі англійської мови та регулярно відвідував Олександра Єрмоловича. Заняття продовжувались, а я про голод забував. Взагалі Стрижаков був неоцінний та крім цього ще й сам уперто працював над собою. Чим тільки він не був? Знав досконало англійську, німецьку, французьку мови, а з Шаріповим розмовляв навіть по татарськи, з поляками ще й по польськи. Закінчив в котромусь там році московський політехнічний інститут, здається по факультету меліорації, але як здобув знання мов і інших наук – цього не знаю. Зі мною мало коли вступав у розмову на подібні теми, проте вже при першому знайомстві не можна було не зауважити, що являв собою широко освічену

людину. Розбирався добре в літературі, музиці, фізиці, астрономії, а в математиці вже мабуть був віртуозом, не кажучи про те, що був уродженим педагогом і психологом.

Недовго потривало, як знайомі назвали його „ходяча енциклопедія” і так пішла про нього слава по всьому таборі. В цей час він серйозно працював над вищою математикою. Щоденно сидів за своїм столом і розмірковував над диференціалами та інтегралами, а для відпочинку і певної гімнастики свого мозку давав мені лекції з англійської мови. І не тільки давав, а й змушував закінчити курс-мінімум так, щоб пізніше я міг вже самостійно поширювати свої знання в цій ділянці. Час минав, я проробив вже понад сімдесят лекцій, коли одного разу Олександр Єрмолович запропонував мені переписати цілий підручник граматики англійської мови. Дістав він цей підручник від одного естонця Юрія, який також працював у маркшейдерському бюро. Власне з цим підручником була нелегка справа, тому, що він був написаний на естонській мові, а лише приклади приводились англійською мовою. Саме Стрижаков знав настільки англійську мову, що судячи лише з прикладів зумів перекласти цілий підручник на російську мову, не знаючи ні слова по-естонському. Не будь якого треба було знання і хисту, щоб виконати цю роботу. В результаті я отримав досконалу граматику на російській і на англійській мовах.

Роздобув я зошит і переписував дрібненьким почерком, щоб грамика зайняла якнайменший об'єм, щоб де-будь можна її переховати. Трудився я добрий місяць. Василько пильнував, аж поки не закінчив всю роботу. Тепер я вже мав навіть свою граматику!

Одначе радість моя не потривала довго. Навчання вже продовжувалось більше року, а моє коло знайомих дедалі поширювалось. Виглядало, що про це вже знали не тільки в моїй бригаді, а й поза нашим баракком. Знайшлися й такі, що донесли до опера в таборі. Так званий опер-уповноважений і його поплічники тим і займалися, що нюхали який настрій в таборі, хто що говорить, які погляди має, чи не готується втеча або бунт, що хто діяв у минулому тощо. Як би там не було, але згодом у бараку щось почастішали шмони. Проте я забезпечився непогано і поки що в мене все було в порядку. Лиш одного разу ми вертали з роботи, коли бачимо в нашій секції все перевернуто, деякі ліжка аж порозбивано. Днювальний зараз доніс, що в мене особливо шукали і щось забрали. Справді, коли все повкладав на місце, дивлюсь – дошки розбиті, а моєї граматики і блокнота немає. Все ясно.

10. Англійська мова

Пам'ятаю, ми робили в другу зміну. На другий день вранці вже здалека чую, як хтось вигукував номер Е-058. Так, прийшов посланець і забрав мене до опера, до кума, як ми його звали. Знову почалося як звичайно: рік народження, освіта, за якою статтею суджений, строк і т.п. На столі вже лежали мій блокнот і граматика.

– Так чем же вы занимаетесь? Что это за конспекты у вас нашли?

Я не викручувався, а відповідав так, як воно було, що вивчаю англійську мову. Англійську мову? Що ж це мені захотілось вчитись? Не витримав кум у своїх облесливих увагах і спитав прямо:

– А зачем же это понадобился вам английский язык?

Я говорив, що ця мова дуже мені подобається і потрібна, а оскільки є однією з найважливіших у світі, то треба її вивчати. Сьогодні кожна освічена людина повинна знати хоча б три іноземні мови і власне, щоб не марнувати свої літа, то я вчуся.

Опер пом'як і перейшов на ввічливу розмову.

– Да быть образованным человеком это не плохое дело, но зачем вам именно английский язык? Ведь вы с таким же успехом могли бы изучать полезное дело, приобрести какую-то специальность, скажем, шофера, токаря или горного мастера.

– Так, але за допомогою англійської мови відкривається можливість знайомитись з західною літературою і то в оригіналі. Навіть у школах вивчають англійську мову.

На цю розмову увійшов до нас інший офіцер, який, не задумуючись, втрутив своє:

– Да, они все еще ожидают заокеанских освободителей. Захотелось ему английского языка, чтобы встречать американцев.

– Так, как же вы попали сюда? За что вас судили? – знову навів на мене свої очі опер.

– За зв'язок з українськими націоналістами.

– Да? Какую это вы связь имели с бандами, и в чем она заключалась?

– Я не мав жодного зв'язку з бандами.

– Советские власти никого даром не судят – тут, нахилившись над столом і дивлячись мені в очі, додав:

– Так что же выходит, советские органы неправильно вас судили?

– Так, неправильно.

Почервонів опер. Не очікував такої відповіді, бо й справді не часто можна було почути щось подібного від в'язня. Здавалось розгубився, але вже за хвилину продовжував:

– Да, если неправильно судили, то почему же не пишете помилование. Пожалуйста, напишите помилование.

Скінчилася наша розмова. Я вийшов, одначе слід мій залишився. Від нині станусь об'єктом нагляду, та тепер я цим і не дуже турбувався. Начхати мені на них і так все відомо, нехай знають, нехай мене карають, а я таки буду вчитись скільки стане сили і здоров'я. Щоправда граматики не віддав, але і в бур не посадив. Скільки праці, скільки тривоги й недоспаних ночей і все пропало. Ні, не пропало. Всі приклади я вивчав на пам'ять і вже майже пів граматики залишилось в мене в голові. Ще й сьогодні пам'ятаю, як: All the churches were turned into the stables²², або The general ordered to get ready for the battle.²³ Цього їм вже не відібрати ніколи.

Зажурились ми з Васильком. Занепокоївся і Олександр Єрмолович, бо й він вже сподівався розмови з кумом, але поки що його не чіпали. Згодом відновили ми наше заняття.

Якось одного разу я довідався, що в таборі є американець, який підчас війни потрапив у полон і зараз перебуває тут. Кажуть навіть не вміє добре говорити по-російськи. Ось, з таким би мені поговорити по-англійськи. Мошу відшукати його. Відшукав. Якраз прийшла бригада з нічної зміни і поки що всі спали. Днювальний спитав мене, чи розбудити його, а далі додав, щоб зачекати трохи, вони й так скоро всі вставатимуть на вечерю. Я рішив почекаати.

Сиджу й думаю собі, як же це мені розмовляти з ним. Хотілось би по-англійськи, а тут став вагатись і сумніватись, чи справді це я навчився по-англійськи. Адже я ще ніколи не бачив навіть якогось друкованого слова. Все, що навчився – це з уст, з голови Олександра Єрмоловича, а тут справді живий американець.

Незабаром американець за прізвищем Гопкінс мов би відчув свого гостя і сам пробудився. Встав. Я захвилювався, підійшов до нього і тремтячим голосом спитав по-англійському, чи він справді американець і як сюди потрапив. Якось перебрів я через свій перший екзамен. Гопкінс здивувався чимало, побачивши такого „англійця”, однак утішився і завели ми розмову. Позналились простіше ніж я собі уявляв. Подружили і від нині вже часто будемо зустрічатись. Говорив справді погано по-російськи, тому при наступних зустрічах з моєї ініціативи ми говорили більше по-англійськи. Цим він і радувався і так мимовільно став моїм другим учителем англійської мови.

Мій приятель Гопкінс був кілька років старшим мене. Підчас війни потрапив у полон, здається, до німців та коли прийшли советські війська, зараз його „визволили” на 10 років. Тепер відбував свій строк у Норильську і в Кайеркані. Працював на 18-тій шахті в лаві. Я часто приходив до нього, прислухався його англійській вимові, та таких учнів як я згодом прибувало більше. Що залишилось мені від мого приятеля – це пісня Dark lonely night²⁴, яка тоді була популярною і серед американців. З Гопкінсом ми охоче співали, бо мелодія знайома, а слова написав мені.

²² Всі церкви були перетворені в стайні (англ..)

²³ Генерал наказав приготувитись до бою (англ..)

²⁴ Тёмная ночь (англ..)

Недовго з ним спілкувався. Приблизно через рік його забрали, а я ще довго затягав собі по забоях чи в тундрі Dark lonely night. В таборі й далі все йшло своїм звичаєм, аж поки одного разу й до мене не усміхнулась доля. Повідомив мені мій земляк Дмитро Шевчук, що на кухні потрібний тепер калькулятор – ось такий писарчук, що заповняв би певні бланки цифрами та підраховував витрати на кухні. Роботи небагато, дві-три години, а потім їсти скільки душа запрагне. Запропонував мені Мітя, чи не хотів би я зголоситись. Він вже й з начальником кухні говорив про мене. Я втішився аж підскакував. Згідний, яка ж мова ще може бути.

Наступного дня зранку пішов я на кухню, оскільки моя бригада тоді ходила на шахту в другу зміну. Мітя представив мене начальнику кухні, який також був в'язнем, а до арешту воював на фронті, служив підполковником авіації. Той прийняв мене при умові, що буду регулярно після роботи приходити і помагати писати. Помпобита теж повідомлять. Проробив я першого дня і, як звичайно, після роботи дістав обід. Але який? Панський обід! Супу, каші з маслом, м'яса-зап'яканок і солодкого чаю. Щось чудове. Аж тепер за довгі чотири роки поїв я як цар Горох. Ось так можна би відбувати термін. Жити й поживати. Походив я ще кілька днів, дізналися мої друзі, аж завідували. Я вже обід свій віддавав хлопцям і пайка залишалась. Тепер, думаю, відживу трохи. Однак, щось мене починало непокоїти.

Ось зустрів мене Олександр Єрмолович і зараз же накинувся на мене. Що ж це я на уроки не приходжу? Я якось відговорився, та вже наступного дня з'явився у нього. Олександр Єрмолович лише взяв моє завдання в руки і зараз пізнав, що тут щось не теє.

– Що сталося? Ти чому не приготвлений?

Посварив мене за всіма правилами і далі докоряв:

– Як смієш заняття зривати, як можна на пів-шляху зупинитись. Чи ти знаєш, що то значить наука?

Тут мене так зарядив, що я вийшов не в своїх і ще довго не міг стряснути з того приголомшення. Не знаю як був би реагував на мою роботу в кухні. Прийшлося вибирати або навчання, або кухню, а як згадаю, що стою на місці, що знову порожню, розбирала мене заздрість і ще раз говорив собі – ні, не піду на кухню. Мушу вчитись, ще не вмираю з голоду. Не пішов один день, другий – прибігає Дмитро Шевчук.

– Що сталося?

Розповів йому, що не можу зривати навчання, тому й на кухню не ходжу. Ох і картав мене Дмитро.

– Але ж ти дурний. Чи бачив хто такого. Я для тебе все зробив, щоб тільки віджив, відійшов, а ти через своє дурне англійське і того Стрижакова хочеш ноги протягнути?

– Ноги ще не протягаю, ще тримаюся, а то також потрібне.

Загнівався мій дорогий земляк.

– Я вже й начальника кухні уговорив, а ти мені такий номер викинув.

– Вибач, друже, я тобі дуже вдячний, але не можу, не можу і все.

11. Табірні погоничі

Відомо, що начальству і всяким табірним погоничам потрібні були в'язні-раби, які покійно волочать кайдани та слухняно виконують їх розпорядження, їх ненаситні плани роботи й роботи. Хто ще рухався і гнув спину на роботі та принижено зносив вигадки бригадира, той уважався добрим робітником. Такого затримували у бригаді і міг би цілий свій термін відбуги на одному місці. Хто не дуже годився з судьбою, з положенням, або й виявляв свою незалежність від зарозумілості бригадира, не кажучи про найменшу байдужість чи презирство до роботи, тому негаразд поводилось, а якщо був непоправним то бригадир і майстер позбувались такого в'язня, переводячи в іншу бригаду.

Дивно то може виглядати, що само перебування в таборах накидало в'язням здебільшого спільні умови існування: одне горе, скорбота, одна недоля, одні гнобителі їх утискали. Природно, що між в'язнями родилась солідарність, вироблялись спільні погляди на табір, на роботу, на гніт і врешті на взаємовідношення між собою. Воно й справді так було. Отже, будучи в бригаді, люди не тільки зживались та творили мов би сімейний гурток, а й деякі зближувались до братерських відношень та, побратавшись, бувало, удвох їли з однієї миски і рівненько ділилися кожним грамом хліба. Одначе, коли один з таких друзів ставав бригадиром, подібні відношення зараз порушувались. Чому?

Пам'ятаю, як ми з Мішою Покрашенком познайомились. Ще будучи робітником, не раз відверто розповідав про свій край Сибір, куди заслали ще його прадідів, або ділився своїми спогадами з війська. Щоправда зараз носив лише українське прізвище, бо й сам він вже був зрусифікований до мозку, однак завжди знаходились у нас якісь слова до розмови. Та змінився наш Міша, коли став бригадиром. Не можна сказати, що ми погнівались, ми й далі розмовляли, зараз вже відчувалась та відстань, що лежала між нами, а в розмовах дедалі тримався оstonь. Ми вже не були колегами. Чому?

Тому, що вже й підсвідомо, ставши на ласий шлях бригадира – табірною посіпаки, на шлях примушення своїх ближніх, своїх вчорашніх друзів, така людина вже не могла себе почувати одним органом тієї ж бригади. Вона уникала близьких відношень з підвладними. Вибравши шлях бригадира, посіпака вже не хотів уступати. Він намагався вистояти на своєму посту аж до кінця та щоб утриматись на шаблі, бригадники мусили робити, мусили виконувати його розпорядження.

Звісно, що коли б далі утримувати звичайні людські відношення, то це підривало б його зверхність. Табірний приятель, друг недолі міг би дещо повільніше повертатись, внаслідок чого, не виконавши план, завтра він, бригадир міг би опинитись серед роботяг, а цього йому ніж не хотілось. Цього вже було достатньо, щоб наплювати на своїх друзів, на їх недолю та щоб подбати про свою власну шкуру і утриматись на поверхні якнайдовше, якщо й не пропихатись далі.

Здається, що не тільки в табірній системі, а й в кожній суспільній діяльності побудованій на принципах примушення, а не заохочення наставник не хоче дружити зі своїми підвладними. Це не те, що два знайомі, зустрівшись по дорозі на рибалку, подружили і діляться своїми намірами та пригодами, оскільки у них одна мета – наловити риби. В таборі також, ідучи на шахту, була одна мета з рештою примусова – видобути вугілля, та біда в тому, що бригадир хотів її досягнути, тоді коли робітник не дуже, а що найгірше перший задовольняв своє бажання за рахунок другого.

Ще інша справа, коли бригадир і в'язень походили з різних бригад. В тій самій бригаді бригадир не міг бути щирим другом свого бригадника. Бригадник міг стати лише вірним прислужником чи підлабузником бригадира. В таборі таких прислужників часто називали „шестьорками”. А відверто кажучи, самі бригадири, майстри, начальники та інші посіпаки насправді були найгіршими ледарями, мудрагелями і хитрунами, які, вже раз дорвавшись до корита, не відступали від нього ніколи. Адаже навіть бригадир Попов, коли 16-ту шахту замкнули, а бригаду розформували і перекинули на 18-ту шахту, той же Попов не поробив на шахті робітником. Лопата йому не служила. Вже через кілька тижнів знову примазався у придурки і сидів у теплому приміщенні, де видавались лампи. Сам він роботу уникав, лавірував, друге діло поганяти інших.

Я ніколи не був добрим робітником, а тому й не міг розраховувати на ласку чи якусь прихильність з боку бригадирів. Мої погляди на роботу, на бригадира і його функцію якимось вислизали з мого оточення і доходили до нього, не кажучи й про те, що подеколи зустрівшись лише оком, бригадир мов би телепатично відчував мій подих. Тому й приходилось платити за це своїм поневірянням з однієї бригади в другу. Так і зараз мусив приземлитись в новій бригаді, на дільниці транспорту, де все було інше: і люди, і обставини, і робота, і нові посіпаки. Нелегко було розставатись зі своїми друзями, з Васильком та з цілою бригадою, до якої так прижився. Взагалі я не скорий при звичаюватись до нових обставин. Одначе ці зміни не були аж такими прикрими, бо і в новій бригаді знайшлися такі в'язні як і я, а головню застав тут мого старого друга, ще зі Львова Романа Дунаєвського.

В порівнянні з іншими ця бригада була велика, в ній нараховувалось понад сорок людей. Обслуговувала вона всю шахту. Щоправда лопатою тут мало хто орудував, але бували й інші роботи, де треба було наробитись як осел. Бригада насамперед забезпечувала відставку вугілля з шахти, транспорт дерева і інших матеріалів, а також обслуговувала конвеєрів, електровозів, лебідок, перекидача та чищення галерей, в яких стояли стрічкові транспортери. Люди були розкидані по всій шахті, а тому майстер чи бригадир вже не міг стояти днями над робітником, що й розуміється було немаловажним для нього.

Коверзував цією бригадою майстер Іван Андрійович Задорожний – росіянин, як говорили колишній прокурор, який походив десь з Донбасу. Літній дядько віком понад п'ятдесяти років, але ще бігав по шахті. Старався, щоб

завжди все в порядку залишалось, бо як було видно по всьому, дуже не хотів би позбутись цієї посади. Назовні удавав завжди поважного й досвідченого, навіть часто добродушного і не минулось би тому, хто посмів би не прислухатись або нехтувати його мудрим словом. Мало коли сміявся. Все ходив понурий, неначе й справді залишилися сліди на обличчі з його минулої прокурорської діяльності. Оскільки в бригаді були різні роботи, то не опускав нагоди, щоб нишком дістати кусок сала від в'язня та нагомість дати йому кращу роботу. Так вже водилось. Хто ближче підходив і знімав шапку перед Іваном Андрійовичем, той і роботу мав, як говорили „не бий лежачого”. Мав також свого бригадира, який непогано володів табірними манерами і жаргоном, не дивлячись на те, що був поляком і навіть доброї вдачі. З бігом часу бригадиром став Вася Понамарьов, а біля року пізніше ще дійшов Олександр Дем'янченко.

Мене, як звичайно, холодно привітав цей майстер, мабуть догадувався або вже й розвідав з попередньої бригади, але злого нічого не висловлював. Розмістився я на верхніх нарах біля Дунаєвського, з яким ще не один рік проіснуємо у цій бригаді.

Починалась моя робота в транспорті. Річ ясна, що не потрапити мені на головку, де треба лише натискати на кнопку, щоб запустити чи затримати конвеєр. Потрапив я в „найкраще” місце, а саме: на перекидач, де опорожнялись вагони з вугілля, що, спадаючи в бункер, далі поступало на конвеєр, який переносив його по довгій галереї аж на сортувальню. На поверхні шахти простягались довгі галереї покриті дошками, на перехресті яких і находився наш перекидач. Сюди звозилось вугілля з цілої шахти поїздами. Робота не була такою важкою і небезпечною, бо все ж таки, що в галереї то не під голим небом, однак за зміну не раз і тут доставалось чимало. Поїзд під'їжджав з вугіллям в галерею і зупинявся. Далі вже треба було вручну пхати вагонетки біля 30-50 метрів до самого перекидача. Опорожнивши вагонетку, ми відганяли її на другу колію, де причіпляли до попередньої, аж поки не сформувався цілий поїзд. Потім під'їжджав електровоз і забирив цей порожній поїзд в шахту.

Часто ми тут робили утрьох. Довгий час перебував тут Петро Абрамов, Саша – волиняк з України і я. Саша відтягав вагони лебідкою, ми з Абрамовим катали їх на перекидач і відганяли. Отже, коли зміна приступала до роботи, ми ганяли ті вагонетки туди й назад. Бігали за ними аж в голові шуміло, та зимою (а коли ж там було літо?), особливо підчас пурги, хоч колія не була засипана снігом, однак колеса завжди відчували пургу і не хотіли крутитись. Тоді пхали ми той вагон аж очі на лоб виходили, а поїзд все одно мусив бути порожнім і вертати в шахту. Так, за зміну, опорожнивши біля 300-500 вагонів, то цього вже вистачало. Боліли нас ноги й плечі, але ми й тим були задоволені, бо в шахті крім важкої роботи ще й чигала небезпека.

12. Математика

Не знаю скільки минуло часу, коли я почав одержувати з дому підручники та деякі інші книги навчання. Олександра Єрмиловича таки далі відвідував, моє зацікавлення зростало, а тут все не вистачало часу. Лиш подумати, скільки то я марную часу на тій проклятій роботі. Ні, мушу щось придумати, шкода тратити ті дорогі хвилини. Так минули мої дні біля вагонеток. Я, хоч і занепокоєний, вже призвичаївся до нових обставин та й майстер Задорожний поки що не порушував мене.

Траплялось не раз, що й захворів наш колега Рейнгольд – латиш, який обслуговував бункер під нашим перекидачем, то майстер посилав мене на його місце. Все було б і непогано. Випускати вугілля з бункера – невелика штука, коли б не той пил. В умовах Заполяр'я, а особливо підчас морозів, біля бункера появлялась чорна хмара пилу. Саме в цьому пилу треба було відробити вісім годин. Не знаю як той Рейнольд витримував, але мене по такій зміні аж душило. Я кашляв і випльовував чорну аж деколи густу мокроту. На перекидачі теж не бракувало пилу, але, перекинувши вагон, ми зараз його відганяли і тікали звідти. Недаром в бригаді хто лише почув про бункер, зараз кривив носом. Ніхто не хотів іти під бункер, а я ходив, бо й там знаходив умови для здійснення своїх намірів.

Згодом, освоївшись з новим становищем, я став розглядати, чи не можна би то на цій невеличкій роботі і помалу вчитись. Так, можна. Як опорожнимо один поїзд, інколи бували перерви, поки приїде наступний. Тоді я витягав свої записки і вчився, та пізніше і цей спосіб не задовольняв мене.

В цей час якось роздобув для мене Олександр Єрмолович російсько-англійський словник. Невеликий, приблизно 20 тисяч слів. Я радувався, робив записки. Вписував окремі слова, заучував їх на пам'ять, а тут ще й математика мене чекала. Використовував перерви, а відтак і цього було мало. Тоді я прибивав записку на стовпі, біля якого ми гонили вагонетки і за кожним вагоном заглядав на записку та заучував одне слово. Таким методом, як добре повелось, я зумів і до 100 слів вивчити за зміну. Наступного дня дещо повторяв і далі посувався вперед. Все йшло непогано, а як інколи потрапив під бункер, то й там приліплював записку та, випускаючи вугілля, я поглядав на неї і таким чином робив своє. Скоро зростає, кожного дня посувався вперед, прогресував, а словник помалу переходив у мою голову. Гірше було з математикою. Поки що не міг я розв'язувати завдань у русі, але з часом і тут винайшов свій спосіб.

Як вже говорилося раніше, лозунги висіли не лише в табрі. На шахті також обвішували ними стіни будинків, галереї навіть вішали їх на стовпах. Писали не тільки на папері чи полотні, а й часто прямо на дошках. В нашій галереї вже давно висів такий лозунг на довгій вигладженій дошці, що заохочував нас до роботи. Я зірвав цей лозунг, порубав на короткі куски і зробив з нього звичайну дошку-таблицю, як у школі. Помалював чорною фарбою і повисив на стіні в куті галереї, куди мало хто заходив.

Тепер міг виписувати задачі з алгебри чи геометрії і розв'язувати їх на роботі. Олександр Єрмолович схвалив мій винахід ще й достарчав мені крейди з маркшейдерського бюро. Таким чином, виходячи на роботу, я катав вагонетки і поглядав на стовпець, де висіли англійські слова, а коли наступала перерва підходив до таблиці і розв'язував задачі. Мої друзі в цей час сідали і відпочивали та, лиш поглядаючи на мене, щось там між собою міркували, або й жаргом закидали „пішов косинус до таблиці”.

Пізніше я вже регулярно день-у-день продовжував свої заняття, аж поки не розв'язав сотні-сотні задач, майже цілий задачник Ларичева. Так як колись боявся математики, зараз я увесь був просякнутий нею. Бувало й так, що якийсь завдання розв'язував цілими днями, та коли розв'язав з охотою біг до Олександра Єрмоловича. Я жив математикою, а задачі аж ночами мені снились. Не раз захоплювався і твердив собі, яка це точна наука! Прищепив мені цю цікавість не хто інший, як мій незабутній Олександр Єрмолович Стрижаков.

Пам'ятаю, як на перших уроках задав мені лише кілька питань з різних розділів алгебри та геометрії і мов той лікар зараз знав, що мені бракує. А бракувало небагато лише цілий курс проробити від початку, від додавання і множення та систематично посуватись вперед аж до прогресій та логарифмів. Аж тоді я зрозумів і бачив, які в мене були прогалини в математиці і чому я її не любив.

Якось одного разу нарисував мій учитель рівнобедрений трикутник і вимагав доведення, що висота цього трикутника ділить основу на дві рівні половини. Я, не довго думаючи, зараз зауважив, що тут і нічого доводити, бо вже навіть на „око” видно, що висота падає прямо посередині основи. Розсміявся Олександр Єрмолович і ще довго мені вбивав у голову, що в математиці нічого немає на „око”, що все треба доводити.

Зараз відвідував мене і на роботі. Чи ж не завидували мені хлопці, коли Олександр Єрмолович приходив до нас на перекидач, та не до мене, а направляв свої кроки прямо до таблиці. Там завжди було щось написане, а він лише поправить, або щось допише, чи поставить знак запитання та й піде. Хоч неволя, голод і холод, але ще якось не почував себе самотнім, бо все ж таки був під чийсь наглядом. Дома батьки, а тут і друзі, і мій невідлучний професор, який доглядав мене і керував моїм розвитком.

В цьому часі нашої неволі в моєму навчанні також багато завдячую Роману Дунаєвському. Ромко знав не тільки математику, але й непогано розбирався в інших науках. Зараз удосконалював далі свою медицину. Крім того читав художню літературу, навіть свого часу вивчав англійську мову, бо німецьку знав непогано ще з гімназії. Тепер, маючи таку нагоду, я користався і його допомогою. Усмоктував знання цілими порціями, бо, як видно, умови можна собі створити, щоб тільки була охота і завзяття. На щастя Роман не робив так важко, тому, що раніше, будучи на сортувальні в бригаді Войченка, якось упав у бункер та й зламав собі руку. Зараз потрапив до Задорожного і переважно обслуговував конвеєр, тобто стояв на головці приводу. При цій роботі також використовував свій час.

Поки що за зоною в мене все йшло без перешкод. Минали мої довгі ночі, я при звичаївся до всього та іноді вже й заглядав у майбутнє. Але не завжди так буває, як би хотілось. Задорожний чи бригадир часто відвідували нас на роботі, щоправда в той закамарок поки що не заглядали, а друзі, звикши до мого дивацтва, також не виявляли моєї таблиці.

Та ось одного разу, поспішаючи додому, я забув постирати таблицю. Саме тепер, дожидаючи якоїсь комісії, майстер Задорожний наводив порядок по галереї і якраз заглянув у мій куток, а тут таблиця, ще й вся в математиці. Ах, і перелякався. Ану ж начальство зауважить.

Зараз підняв шум і крик. Репетував, як це мов так, на робочому місці замість пильнувати вагонів, а тут ось чим займаються! Видно не мають роботи. Кричав по галереях, аж поки ми не повернули в табір. Хто змайстрував таблицю і писав на ній, йому не тяжко догадатись. Повернули ми в барак. Вже будучи в секції, поглядав на мене з-під лоба, але я щось нічого не помічав по його очах. Ходив далі похмурий, а до наступної зміни вже недалеко було.

Вийшли ми на роботу, – а ходили якраз в нічну зміну, – тоді підійшов до мене і сказав, що від нині я буду ліс транспортувати, а на перекидач прислав уже іншого. Я говорив, що нікуди не піду. Чому маю йти куди-інде, адже своє роблю і справляюсь. Чи хтось скаржиться на мене? Задорожний здивовано, але й з притиском повторяв далі, що тут немає для мене місця, мушу йти в шахту до транспорту, оскільки сам мудрую, ще й другим не даю робити. Я ні! І все. Почалася сварка. Скакав, гримав аж лоскіт ішов по галереях, як мов смію відмовляти наказ майстра. Коротше кажучи, рапорт – і завтра вже мене немає.

Підійшли вагони. Я за вагон і гоню його на перекидач. Катаю вагони з Абрамовим. Задорожний відірвав мене від вагона і гонить в шахту. Тут не сміє мого духу бути! Нарешті вигнав мене, я уступив. Що ж тут діяти. Була вже пізня ніч, може перша година. Я повернувся і пішов в інструментальню, а там напалено і тепло. Ліг на дошку і лежу. Що ж то завтра зі мною буде. Не перша ситуація. Не відмовляюсь від роботи, ганяю вагони як і всі інші. Йому лише не подобалось, що пишу, що на роботі вчуся. Це ж небезпечно. Ану ж нехай помітить якийсь начальник, чим тут займаються на зміні Задорожного. Не похвалить майстра, а там ще зайва увага – і може місце втратити. Тоді що?

Ні, він постановить на своєму. Він все зробить, щоб тільки позбутись цього Антемійчука. Позбутись – це ще пів біди, але було б зовсім погано, коли донесе, що я знищив лозунг. Адже колись була мова, що десь пропав лозунг. Тут ще й статтю можуть пришити, а тоді що? Чи рішиться він на цей крок. Полежав я десь біля години. Всяко передумував, але також припускав, що він не відважиться мене запроторити, бо крім своєї прокурорської певності, він був ще й переповнений страхом. Чи рішиться? Адже Лобонь не такий був. Побачимо.

Так міркуючи, я нарешті почув якісь кроки по снігу, що зближались в моєму напрямку. Двері з тріском відчинились.

-- Подлец, ты пойдешь в шахту или нет?

-- Ні, не піду. Знову піднявся крик, а далі взяв за телефон і почав дзвонити в табір, що мов відмовляється від роботи, підриває дисципліну і виконання

сьогоднішнього наряду. Не знаю чи там хтось відзивався з табору, проте виглядало тепер, що по мене прийдуть надзирателі, або вже напевно вранці на вахті прямо з роботи заберуть у бур.

Одначе і на цей раз мене лихо обминуло. Я не помилився. Перш ніж віддати мене надзирателям, майстер Задорожний рішив вранці представити мою справу начальнику дільниці Мойсеєву. Той не був в'язнем і належав до вільнонайманих. Його не дуже цікавили відношення бригадників до майстра, а може й уважав, що за писання якихось там коренів чи синусів не варто собі морочити голову. Подобиць не знаю, лише все скінчилось на легкім переляку. Згодом я далі робив на своєму місці.

Як показував досвід, на шляху до навчання стояли всякі перешкоди. Не квітами була встелена стежка до науки. В таборі шмонали надзирателі, які за кожний папірець могли причепитись, а тут нищпорили їх поплічники, що заміняли надзирателів та прислугувувались перед начальством. Не тільки в таборі, а й на роботі можна було послизнутись і потрапити в бур. З другого боку гра була висока. Йшлося про освіту і в моєму пориванні до неї мене все ще не покидало щастя. Саме тоді, коли я свідомо рішався на позбавлення табірної волі, тоді якимось обминав мене бур. Життя продовжувалось, а Іван Андрійович ще не раз буде кривитись та з-під лоба заглядати, проте вже більш обережно та свою злість часто зноситиме приховано в грудях.

13. Родина велика

Бригада Задорожного була не тільки чисельною, а й багатонаціональною. Зігнали сюди людей зі всіх кінців імперії: литовців і латишів, білорусів і поляків, українців і росіян, чехів, німців, туркменів, угрів ще й молдованів. Крім вже згаданих моїх друзів думаю варто представити ще деяких невідьників цієї бригади. Всі ми містились в бараку в одній секції, хоч крім нас в цих стінах перебувала ще й інша шахтарська бригада, що робила в лаві. Якщо увійти в нашу секцію, то по обох боках під довгими стінами простягались двоповерхові нари. Ліворуч на нижніх нарах таки зараз піді мною розташувався Васильєв Владімір Александрович – росіянин, старша людина, ввічлива і добра, з вищою освітою за професією геолог. Походив з Москви, а якщо й говорити про освіту, то здається, чи не краще було б назвати його літератором або істориком ніж геологом. Незалежно від свого віку тримався ще непогано. Щоправда важко не робив, був інструментальником в бригаді, але літа показували своє. Думаю, що ніхто йому не завидував в роботі і мабуть всі його шанували. Для мене Владімір Александрович залишився незабутнім, бо в ті тяжкі дні подібно як і Стрижаков не раз бував він моїм добрим учителем, який чимало помагав мені в моїх пізніших зацікавленнях геологією та російською літературою.

Поруч з Владіміром Олександровичем спав мій земляк з Буковини – Гасюк Дмитро Павлович. Походив з Гуцульщини з села Киселиці біля Путилова.

Сам був ще в розквіті своїх сил, хоч і виснажений, але високий трохи похилий, зате завжди спокійний духом і доброї вдачі. За Румунії вже встиг відслужити в румунському війську при кавалерії та зараз, потрапивши на Далеку Північ, енкегебисти все дома зруйнували, а жінку і двох дітей вивезли в Сибір аж на Далекий Схід. Не тільки в Гасюка, а майже в кожного з нас рідня була арештована, або заслана в Сибір. Важко йому було покидати рідні Карпати, бо арештували його таки з дому, а як і за що, думаю варто буде і про це кілька слів розповісти.

Зараз біля Гасюка займав місце Проців Ілько – українець зі Львівської області, мій ровесник, з яким ще не раз зустрінувся вже за дротами табору. Трохи далі на нижніх нарах розташувався бригадир Вася Пономарьов – росіянин з Дону, який потрапив сюди з війська. Чимало також цікавого розповідав про усташів та партизанський рух в Югославії. Біля нього лежав малий і цілком ще молодий Михась із Західної України, якого також посадили в тюрму ще цілком малолітнім. Неподалік находився мій приятель ще з 16-ої шахти Горобець Іван, якому в бригаді поводилось не найгірше, оскільки після війни оженився на латишці, то й зараз отримував ще добрі посилки.

На верхніх нарах лежали один біля другого: Кметь – чех, який робив машиністом електровоза, Войткевич Ян – поляк, слюсар на шахті. Яшка – повользький німець і водночас баландбор, як називали кухаря в бригаді, далі росіянин Зайцев і Мішин, а там українець Атаманюк та в самому куті ще був угор – Арпад, який знав румунську мову та немало наоповідав мені про свою Угорщину. Ще по цьому боці на верхніх нарах був Слюсарчук – українець з Волині, який влаштувався санітаром в таборі, та лише за якусь провинку звідти вигнали і перекинули в цю бригаду.

По другому боці секції вздовж на нижніх нарах займали місця майстер Задорожний, литовці: Бразіс Модистас, Кайлюкайтіс, Петраускас, Зітан, латиш – Лаціс, угор – Машойга, росіянин – Костя Сухарєв, а на верхніх: росіянин – Дергунов Іван, білорус – Йоська, молдован – Кожокар Теодор, та врешті українець – Нестор, який нерідко й докучав нам тим, що коли лише ліг, або прислонився до стіни, зараз хропів як трактор на всю секцію. Згодом появився в бригаді ще Дем'янченко Олександр з Києва, за фахом інженер, який також багато працював над собою, читав і чимало причинився до моєї табірної освіти.

Родина велика, всіх не запам'ятаєте, а серед другої бригади слід би зауважити бригадира Коліна Міхаїла та Дмитра Польового. Хоч перший був росіянином, а другий українцем, але обидва можна би сказати дружили та, повернувши з роботи, у вільний час читали багато художньої літератури.

Вся ця ватага незалежно від різноплемінного складу становила мов би своє товариство, хоч в середині творились іноді ще й менші і не завжди помітні групки не тільки за національною ознакою, а й частенько за вдачею та зацікавленням. З бараку разом вирушали на шахту, а там розходились у різні кінці згідно з розпорядженням майстра Задорожного. До майстра здебільшого відносились мов би з повагою, бо в противному разі не був би він Задорожним. Були й такі, що один перед другим вибігали зі словами „Іван Андрійович, Іван

Андрійович”, вимовляючи то в підвишеному, то в пониженому тоні, залежно від ситуації і гумору майстра. Проте в душі кожний думав своє, а значна більшість дивилась на нього не інакше як звичайно на кожного табірної погонича. Як би там не було, однак в бригаді підтримувалась дисципліна, робота йшла, а звідси й авторитет Задорожного розносився по таборі.

Я також вже привичаївся до всього і дедалі глибше запускав корені в своє товариство. Згодом почав більше отримувати підручників з дому. Треба відмітити, що в таборі теж було чимало клопотів з книгами. Згідно з табірним розпорядженням в'язень мав право одержувати книги, але мусив їх здавати до загального табірної користування в бібліотеку. Бібліотека тим і збагачувалась, що до неї поступали ще й книги в'язнів. Звідси можна було вибрати книгу, але лише одну і то най далі на один місяць, після чого треба було її віддати для інших читачів, або продовжити. В секції також не можна було тримати більше ніж одну книгу.

Нелегко собі уявити мою гіркість, коли приходили на пошту таки в таборі мої довгождані книги, а я ніби отримуючи, зараз мусив віднести їх в бібліотеку, де вже очікував бібліотекар Кіналь, також в'язень. Сварився я завжди з тим бібліотекарем. Бувало й так, що удавалось мені принести мої книги в барак. Тоді я учився. Читав ночами, перескакував з однієї книги на другу і здавалось мені, що коли вони лежали в мене на ліжку під головою, то я вже й мудрішим був. Та ось несподівано приходив шмон і зараз піднімався шум. Що це за бібліотеки в головах, чиї це книги і починалась тяганина. Зараз забирали до начальника КВЧ або й далі, чому не здаю в бібліотеку і т.п. Я сварився, огризався, яке у вас право відбирати мої книги та інколи кінчалось тим, що і в бур могли посадити.

Горе моє і печаль, коли згадаю, що батько їздить аж у Чернівці, ходить по базарах, останню копійку віддає, а тут вам відбирають та коли ще захочете дістати свою книгу, то мусите чекати може й місяць, бо вона на руках в читанні. З часом мій настрій знову підносився, хоч часто огортав мене смуток, але в загальному дні поволі пили, я далі працював над собою.

Стояв 1952 рік. Може й не цілком стояв, може й посувався, але темна ніч і безконечні сніги не мінялись. Тому й іноді здавалось, що все застигло на місці, навіть і час затримався, коли б не той „подъём” і „отбой”. Ми й надалі ходили на шахту, а роботи не було видно кінця.

14. Малювання

Якось одного разу мій приятель Войченко признався, що малює картину. Ми ще в баржі були, коли розповідав мені про малювання. Виникало з того, що володів пензлем і фарбами. Зараз, малюючи на полотні, заохочував мене, щоб зайти подивитись. До малювання мене й просити не треба було. Я любив його ще змалку, а тепер, почувши про таку добру нагоду, це мене ще більше зацікавило. Міша – як всі його звали – малював не в таборі, а за зоною. По дорозі на шахту будувався якийсь будинок і якраз в цьому будинку, виходячи на роботу, зараз малював. Робив це для свого якогось там начальника, який навіть звільнив його з роботи. Як же зайти до Войченка? Найкраще, порадив мені Міша, після роботи. Ми робили тоді в ранішній зміні. Я можу скоріше вийти з шахти, а за той час поки всі інші посходяться перед брамою на вахту, я зможу дещо пооглядати. Таким чином я почав відвідувати Мішу і придивлятися до малювання. Міша виконував якусь копію Шишкіна. Я вже кілька разів побував у нього і дещо дізнався про фарби, ґрунтовку, перспективу та взагалі про техніку малювання.

Ось одного разу прийшов я до Міши. Щось ми заговорились, а я й не стямився як той час пролетів, та коли вийшов, дивлюсь, – а бригада вже вся на вахті стоїть. Стоїть і дожидає, бо ще не всі зійшлися, ще когось бракує і в табір не пускають. Надворі мороз, аж тут я появився. Всі зашуміли. Навіть мої найближчі друзі з-під лоба поглядали на мене. Обступили й випитували, де був, чому спізнився. Що ж мені тут казати. Я мовчав. В таких випадках бригадники накидалися і били того спізненого. Проте в моєму випадку щось їх ще стримувало чи то моя сумирність, чи мій, як на ту пору, маленький авторитет. Поки що все на крику і скінчилось.

Однак від підозріння я не міг так легко позбавитись. Багато задавали собі питання, де я був. Адже з шахти давно вийшов, деякі навіть мене бачили. Не в одного появилася думка, чи не ходжу я до кума та не доношу на своїх. В кожному разі пізніше я вже й сам покмітив, як деякі відношення до мене холодніли, а друзі з недовір'ям поглядали на мене. Все ж таки я далі відвідував Войченка за картиною, аж поки одного разу не спізнився на добру годину.

Була сильна пурга. Всі мене чекали на вахті. Позмерзали, тупали ногами і били руками об груди, щоб трохи розігрігись. Я підходив до табору. Знав, що всі недобрі, розлючені мов оси і мабуть на цей раз мені так не обійдеться. Моє передчуття не підвило, воно справді так і сталося. Всі кинулись до мене. Викрикували, лаяли, деякі вже піднімали кулаки, були б розірвали, та все ж таки і зараз щось їх гамувало, лише один з них Бразіс не витримав, ударив мене в лице і кулаком в шию.

Стидно мені було. Сам злився на себе. Гризло мене сумління, як це я міг спізнитись. Вони тут мерзли, а мені здавалось, що лише кілька хвилин посидів у Войченка. Я б сидів цілими днями коло нього, а тут як на тее чомусь так скоро час проходив. Прийшовши в барак, мої бригадники ще довго гомоніли.

Я переживав, та коли успокоївся, рішив більше туди не ходити. Так пізніше й було. До Войченка не приходив, а малювання нуртувало мене, вабило, кортіло й собі поспробувати, та на жаль не було ніякої змоги.

Знову минали дні, тижні, місяці, шахта по старому гуділа, вугілля пліло, вагони дудніли, а в'язні все ще не втрачали надії, ще животіли, я продовжував своє ремесло. Чим більше проходило часу, тим слабші ми ставали. Голод і холод не тільки відбирали нам сили, а й шкодили на здоров'я. В таборі чіплялися всякі хвороби. Серед інших часто виступали у в'язнів чиряки на тілі. Не обійшла й мене ця недуга.

Був такий час, що й мене обсіли чиряки. Один усадився нижче коліна аж нога запухла. На чиряки звільнення від лікарів не легко було дістати. Взагалі лікар на всяку хворобу звільняв лише годі, коли була підвищена температура. Я ще мав щастя тому, що коли робився чиряк і особливо коли дозрівав в мене появлялась температура. Звісно, що коли так, то я вже подавався у санчасть. Дістав звільнення аж на три дні. Потім далі йшов до лікаря і так часом тягнув аж до одного тижня. Інша справа, що коли нога спухла, то вона й не стухала, бо в загальному в мене була ще й цинга і таким чином можна було дещо натягнути лікаря.

Тепер я лежав собі в бараку на нарах. За чотири роки, це бодай вперше трапилось мені нагода залишитись в секції і відпочивати. Так минув день чи два, коли знову пригадався мені Войченко. Крім моїх звичайних занять, потягнуло мене ще й малювання. Роздобув я в клубі фарби і пензель та став роздвлягаться, де б то щось намалювати. Адже полотна ані паперу в мене немає.

Наша секція якраз була побілена, а над дверима звисала вигладжена стіна, на якій аж просилося намалювати картину. В кожному разі, коли бригадники виходили на роботу, в секції залишалась тиша і замість лежати та вчитись мене закортіло малювати. Щоправда фарбу мав лише коричневу, проте знайшовся в мене якийсь японський морський пейзаж з журналу „Вокруг света” і я приступив до малювання. І так, бригади виходили на роботу, а я малював аж ноги спухли. Через кілька днів робота була готова. В секції появилась картина розміром біля 2 на 1,2 метра, що прикрашала нашу „хату” і хоч де в чому пригадувала нам інший світ ніж тундра та навколишні сніги. Подобалась і людям, та не довго потрівало, як вістка розійшлася по інших бараках, аж врешті дійшла до помпобита.

Помпобит Колачов хоч і старий був, високий з довгою сивою бородою, але ще гостро ступав по мерзлоті і зараз же появился в секції. Розглядав. Згодом підняв крик, хто дозволив по стінах малювати, адже в таборі всі бараки стандартні і однакові повинні бути.

Я далі хворів і на роботу не виходив. На моє нещастя в цей час приїхала ціла комісія з Норильська, що ходила по таборі та оглядала бараки і в'язнів. Прийшла і в нашу секцію та лиш розглядаючи по стінах, зараз зупинилась на моїй картині. За хвилину впало питання, хто малював. Я піднявся. Всі повернулись до мене, та згодом начальник табору, відвернувши їх увагу, кинув на мене лише своїм погрозливым поглядом. Переглядались. Адже пейзаж був

виразно не російський. Тільки начальник КВЧ підкинув щось до помпобита, з чого я зачув лиш слово „номера”. Поговорили і пішли. Я закурився. Вже й докоряв собі: „Треба було мені малювати? Не досить, що хворий, ноги спухли в чиряках, а тепер ще й у бур можуть відіслати”.

Незабаром, бо такі ще того дня прийшов до мене Колачов і став роз'ясняти, як відборонив мене від буру. Буцім то упросив начальника табору, оскільки маю талант маляра, то замість в бурі сидіти, краще буду номери писати в'язням. Я не зрозумів і дивувався, а помпобит продовжував:

– Від завтра будеш виходити на розвод на пів години скоріше. За той час поки табірники збираються перед брамою, твоїм завданням буде, придивлятися у кого номер вже притертий зараз же відновляти його білою фарбою. Всі в'язні, які виходять за зону мусять мати номери на спині висотою не менше десяти сантиметрів і спереду на штанах правої ноги. За те – ти відповідальний.

Правда ще потішав мене, що від завтра буду звільнений від суботників. Непогано, думаю, приходити з роботи та замість мерзнути на суботнику, буду собі в теплому сидіти.

Волею-неволею ходив я на розвод і малював номери. Одначе, пишучи ті номери, інакше тавруючи оцих подібних до мене рабів, я разом з тим відчував якісь докори сумління, а згодом дедалі частіше чув їх відзиви та реагування. Щоправда номери так чи інакше треба комусь писати, але чому якраз мені, чому мене сюди завербовано? Непокіли мене ці думки, а мою нехіть до цього діла і помпобит почав зауважувати. Прибігав перед розводом, не раз навіть обіцяв у придурки взяти лише щоб писати. З другого боку непогано було сидіти собі на нарах, коли всі інші виходили на суботник до мішків чи до снігу. Все ж мої приятелі виходили й своїм оком на мене поглядали. Я знову все передумував.

Прислухався, бувало, і чув від бригадирів логіку розумування: не буду я бригадиром, то буде хто інший. Все одно хтось буде. Ні, думаю, не буду я писати номерів. Власне, нехай хто інший пише, а не я. Так умовляв себе, аж мос рішення дедалі дозрівало, поки одного разу не відмовив помпобитові і то категорично. Так залишив я своє малювання, а пензель викинув аж за дрони. Знову з хлопцями ганяв за вагонами та й на суботники ходив як і всі інші, а номерів вже ніколи не писав і запевняв себе, що нема такої сили, яка б змусила мене до цієї ганебної роботи.

Згодом і помпобит Колачов відчепився.

15. Зорі

В міру того як надходили книги на мою адресу, в таборі важко було не звернути на себе увагу не тільки своїх бригадників, а й начальства, котре й без того завжди лякалось допливу будь-яких інформацій ззовні. Бувало, що інколи вдавалось вирвати кілька своїх книг з пошти і принести в барак, та на жаль тут вам десть не візьметься шмон – і зараз все заберуть, після чого бігайте за своїми

книгами то в надзирательську, то до бібліотекаря, то до начальника КВЧ або й ще далі. Мимовільно приходилось маги діло з начальниками. Начальник КВЧ, цієї так званої культурно-виховної частини, старший лейтенант Потайних, як виглядало, не був таким злим чекістом, але боявся своїх повелителів та всяких інструкцій, а ще й мабуть тому, що сам був не дуже письменним.

Пам'ятаю, як одного разу прийшли до мене два підручники десятого класу астрономії і психології. Я, як звичайно, звернувся до бібліотекаря Кіналя, а той одразу послав мене до начальника КВЧ. Адже небезпечні книги! Прийшов я до начальника і зараз пізнав свої книги, що лежали перед ним на столі.

– Гражданин начальник, я б хотів дістати свої підручники, які забрали від мене надзирателі.

Оглядав він ті книги, обертав на всі боки, нарешті взяв „Астрономію” і почав перегортати сторінки. Заглядав на зірки і Бог знає, що там снував у своїй голові, але якось віддав. Інакше з „Психологією”. Цю книгу вже не оглядав, лише подивився на назву і зараз кинув нею на стіл зі словами:

– А зачем вам психология?

Мабуть перелякався цієї науки, тим більше для в'язня, який захотів би стати мудрішим від слідчого. Чимало прийшлося вияснити, що це лише підручник та оскільки хотів би здобути середню освіту, тому й прислали мені з дому. Знову брав у руки, оглядав, перегортав і далі своє – ні. Я все ще товкмачив, що в середніх школах є такі науки, як: мінералогія і геологія, основи дарвінізму, ну і психологія. Ще раз оглядав, перевіряв чи правду кажу і дивився на обгортку, де дійсно було написано: „В.М. Теплов, Психологія, підручник для середньої школи”. Нарешті переконався, що не обманюю і з болем в серці, неохоче, але віддав.

Я надалі вчився. Нові книги приносили мені нові радощі і зацікавлення. Таким чином, як до цього часу, я вже дещо розширив свої горизонти не тільки в фізико-математичних предметах та мовах, бо крім англійської я мимовільно вивчав і російську мову, але й в природничих. Хоч в книгах була мудрість, яка мене захоплювала, проте часом вони приносили мені чимало болю й переживань.

Був такий час, що я наполегливо і з пристрастю займався астрономією. Мене цікавив космічний простір, зорі, туманності і ті складні рухи небесних тіл Сонячної системи. Маючи вже деякі знання з цієї галузі, я одночасно захоплювався і полярним сянням. Адже це було не тільки таємниче, а й чудове явище. Від того часу мої очі дедалі частіше направлялись в небо. Крім підручників я вже чимало прочитав брошурок на цю тему, випитував своїх учителів, але сяєво як на той час ще багато містило в собі таємниці.

Зараз, вивчаючи астрономію, мої зацікавлення зростали, а захоплюючись таємницями природи, настільки поринув у цю науку, що при найменшій нагоді, чи по дорозі в шахту я заглядав на зорі. Дивувало мене те, що деякі теоретичні твердження тут можна було перевірити на практиці, як: рух сонця чи місяця, що кружляли по небі, а Полярна зірка висіла в нас майже над головою. Не раз обмірковував з Дунаєвським таємниці неба і здавалось би, що в гущі зірок

нічого шукати, там завжди цілий хаос, однак з часом пізнавав дедалі більше окремі зірки, а відтак і цілі сузір'я. З цією метою, користаючись рухомою картою неба, я виходив з бараку, коли стояли ясні ночі і заглядав за зорями. Все було дивне і таємниче.

Небагато проминуло часу, як мої бригадники зараз покмітили мою чудну поведінку. Деякі жартома називали мене лунатиком, та, зрозумівши про що йдеться, пізніше всі підхопили і називали мене „звїздочотом”. Сміялись, то сміялись, але незабаром і самі цікавились та не раз, дожидаючи на розводі під брамою, також піднімали голови і дивились в небо.

Захоплювався я своєю астрономією, та не завжди вона мене радувала. Трапилось одного вечора, що якраз вийшов я зі своєю рухомою картою надвір і крадькома розглядав по небі, коли звідки не візьметься надзиратель – і лап мене за плече.

– Ты что здесь делаешь? Вот как, готовишься к побегу, так? Что это у тебя? А ну-ка давай сюда. План составяешь?

Забрав мою карту і куди – прямо до начальника КВЧ. Знову торгувався я, просив на всякий спосіб, однак даремно. Не знаю, що йому представив там надзиратель, але на цей раз начальник був неблаганним. Забрав, що було найважливіше, забрав мої зорі!

Чимало було всяких непорозумінь з тими книгами. Нерідко траплялось так, що пошта і бібліотекар віддадуть книгу, та прийде надзиратель і відбере. Саме так сталося в мене з підручником для десятого класу англійської мови.

Якось дістав я на пошті цей підручник. Поштар, який водночас був і цензором, видно не звернув уваги на англійські літери, бо лише, відкривши першу сторінку, на якій виднів портрет Сталіна, махнув рукою і віддав. Отримав я свій підручник. Не встиг його й добре розглянути, як на другий день зробили шмон у секції. Кожний надзиратель, коли помітив щось не російського – зараз забирав. І знову куди – до начальника КВЧ. Гнувся я, бив чолом перед начальником, але даремно. Вияснив коротко, літературу можна отримувати тільки на російській мові. Далі й говорити не хотів.

Так пропала моя англійська книга, про яку стільки мріяв і писав батькові. Не було кому пожалуватись, ані де правди шукати. Тут, як говорили в'язні „закон – тайга, а прокурор – ведмідь”. Воно таки дійсно так і було, хіба що друзі співчували. Не даром в таборі говорили „не имей сто рублей, а имей сто друзей” і це також правда. Непогано мати друзів, або хоч одного друга та ще й в одній бригаді, з яким щоденно проводите час і разом лягаєте спати.

16. Мої вчителі і друзі

Роман Дунаєвський 1955 р.

З Дунаєвським ми вже надто добре знались і мені здається, що нас єднали не тільки спільні погляди чи устремління, але мене ще й вабив його широкий кругозір, а його, як мені здавалось, притягала моя впертість до науки. Не завжди у нас все ладилось. Бувало й так, що ми завзято сварились, а іноді доходило й до того, що в душі ми ненавиділи один другого. Тоді вже не розмовляли. Ходили мов сичі надуті та зрідка лиш поглядали на себе. Щоправда сусіди могли нас і не зауважити, проте ми находились у воєнному стані.

Тривало так може тиждень і більше, після чого ми утомлялись і, відчуваючи якусь внутрішню потребу спілкування, знову задушевно дружили. Часом і розходились ми в своїх поглядах, як наприклад, щодо майбутнього України, в якому Ромко не раз вбачав українських комсомольців, тоді коли я відкидав це припущення. Бували різні справи.

Пам'ятаю, як одного дня ми посварились через атом, через протон і електрон. Я працював тоді над фізикою і хімією, коли розглядав будову атома і його властивості. Мені важко було зрозуміти залежність якості атома від кількості протонів та електронів. Як мов можливо, щоб ядро з тих самих протонів могло становити газ, а в іншому випадку метал. Тоді я звертався до Ромка. Ромко вияснявав на всякі лади цілими годинами. Нарешті кінчав і питав чи розумію. Я відповідав, що наче б розумію, але щось тому не можу повірити. Він виводив мені на прикладах про всяку комбінацію цих елементарних частинок в ядрі і в оболонці як то буває з воднем, гелієм, залізом тощо. Я далі сумнівався і додавав, що кусок заліза можна б ділити на які завгодно частинки та комбінувати скільки хочеш, а все одно з того золота не вийде.

– Але тут ідеться про протони, нейтрони і електрони – вже з обуренням відповідав Ромко.

– Нехай ідеться про що хоче, однак не можна зробити з гороху капусти.

Кінчалось тим, що він називав мене тупоголовим. Це гнівило мене до глибини. Я не залишався в довгу і тут же віддавав йому „нездатним учителем“, коли не вмівши пояснити. Так ми сварились. Нарешті в гарячому місці обривали і тоді вже не розмовляли. Ми гнівались.

Але не з кожним я спорив і гнівався. За цей час перебування в таборі в мене вже знайшлося чимало друзів з інших бригад та бараків. В нашому баракі розселились шахтарські бригади. З сусідньої секції вже довший час відвідував мене якийсь хлопець. Коли я сидів за столом і виконував завдання, він приходив у нашу секцію та, сідаючи біля мене, любив щось питати або й заглянути над чим я працюю. Спочатку я не дуже любив звертати на нього увагу, бо був, як

здавалось, нічим не цікавий ще й трошки нав'язливий, а говорив якимсь глухим голосом, тупувато і мов би флегматично.

Як пізніше виявилось він теж отримував підручники з дому і щось там учився. Правду кажучи, я познайомився з ним ближче лише тоді, коли дізнався, що він вивчає англійську мову. Тепер я вже міг йому дещо допомогти і саме з цього почалась наша дружба. Це був Стрільців Василь, такий же як і я в'язень, щоправда рік молодший від мене, але з широким колом зацікавлень. Походив з тодішньої Станіславської області, а зараз як і кожний неборака робив у лаві. Подобався мені Василько. Пізніше ми так подружили, що, бувало, коли лише один день не бачились, то при наступній зустрічі розмовляли мов після року перерви. Навіть на шахті, як, бувало, йшов з роботи, то мене кортіло ще вступити по дорозі на іншу дільницю до Василька, щоб звідти йти разом додому.

Займались ми й математикою, і англійською мовою, і літературою, а більш всього ще й історією. Розмовляли на всякі теми, та знову вертали до греків і Олександра Македонського, до Ганібалла, до франків і Карла Великого, до нашої запорізької Січі, до козаків та гетьманів, але понад все займала нас тематика римських рабів, а Спартак нам мало що не снівся. Ми спільно читали книгу Рафаелло Джованьйолі про Спартака, яким захоплювались до крайності і, будучи під враженням тих давніх подій, ще не раз обговорювали Крікса, Еномая, Красса, Цезаря, Спартака і тих відважних непокірних рабів.

З іншим подібним другом зіткнула мене судьба знову ж таки в тому самому баракі. Як то кажуть „рибак рибака бачить здалека” так і мене вже не один знав, що вчуся англійської мови, а тому деколи й несподівано появлялись у мене нові друзі. Так познайомився я з Петром Влащиком, який згодом стався не стільки моїм другом, скільки навіть моїм учителем. Був старший мене лише на кілька років, але вже встиг досконало опанувати німецьку, англійську і трохи французьку мови. Не раз я йому завидував. Петро Влащик походив з Кубані. Цей свідомий нащадок запорізьких козаків окрім мов, які вивчав ще з дитинства, часто віддавався літературі та вникав у минуле України. Говорив повільно і мов би басовим голосом, низького зросту та й виглядом нічим не відрізнявся від іншого в'язня.

Приходив до мене і, бувало, удвох на нарах дещо читали або заучували окремі слова. Згодом прилучився до нас ще й третій хлопець – литовець Нашлінас. Отож після роботи посходимось і втрьох розважаємо про англійську мову. Нашлінас якимось отримав англійський підручник і зумів його переховати, а Влащик роздобув англо-японський словник. Це був тлумачний словник, в якому англійські слова крім японських вияснень мали ще образки і рисунки. В кожному разі багато слів можна було зрозуміти лише з картинок.

Ось, бувало, посходимось і беремось до роботи. Нашлінас читає, я перекладаю, а Петро лиш поправляє нас. Опісля мінялися, виписували невідомі слова, трошки й розмовляли на цій мові і, якось веселіше йшло наше заняття. Чудовий Влащик, тихий і зрівноважений, як здавалось мені палкий патріот проникнутий любов'ю до України і ось цей хлопець одного дня несподівано

зник з табору. Його одного забрали на етап і кудись вислали, що й слід за ним пропав. Це не перший випадок. В той час у таборі траплялись подібні несподіванки. Хто посідав освіту, а ще й провідницькі здібності, той міг в один прекрасний день зникнути. Я ще довго розслідував його справу, але на жаль безрезультатно.

Залишався ще мій благородний вчитель. Будучи в таборі, я вже ніколи не поривав зв'язків з Олександром Єрмоловичем. Приходив до нього. Ось знову повідомив мене Стрижаков, що в таборі появилася людина, яка досконало знає англійську мову і то без всякого сумніву, бо навіть свого часу працювала в англійській радіостанції „Бібісі”. Зараз він, Олександр Єрмолович, відвідує її і вчиться правильної англійської вимови. Запропонував мені, познайомитись з цим англійцем, оскільки та вимова, яку я освоїв від Олександра Єрмоловича вимагає деякого удосконалення, а особливо дифтонги „оу”, „ау”.

Познайомився я з цим англійцем, а властиво мене вже раніше запропонував Олександр Єрмолович до навчання і таким чином без особливих зусиль випала мені честь статися учнем і цього великого учителя. Хто ж цей англієць і як сюди потрапив? Це був Махонін, якщо не помиляюсь Віктор Петрович по-моєму не англієць, а російський емігрант, що проживав у Великобританії та лише підчас війни потрапив до червоних, а далі вже відомо яка доля могла його ждати.

Як на мою думку і на думку інших табірних „експертів” він справді володів тією мовою. Полюбив мене містер Махонін. Ходив я також довгий час і до нього. На відміну від Олександра Єрмоловича, Махонін працював лише над моєю вимовою, а вже пізніше як я доставав книги на англійській мові, то виясняв мені незрозумілі фрази чи окремі слова. Був також добрим педагогом, а розглядаючи певні граматичні правила, вимагав дотримуватись та стосувати їх на практиці.

Займався зі мною залюбки, як і Стрижаков не вимагав ніякої заплати, хіба як досталась мені махорка, тоді віддавав своєму вчителю, який любив закурити. Стрижаков ніколи не курил, як також ні Стрільців, ні Влащик, а значить і я не міг від них відставати і справді не тягнуло мене ніколи до нікотину.

Махонін також був скромний, привітний, віком вже понад сорок низького зросту, а коли виходив на розвод то серед тисячів валянок та сірих бушлатів зливався з масою в'язнів і губився в колонах, хіба лиш добре придивившись в обличчя, то по великих розумних очах можна було б відчитати, що людина освічена. У вільний час також багато читав. Сходились до нього більше знатних людей. Деякі навіть говорили, що Махонін був англійським послом в Іспанії, але наскільки це правда – не знаю, бо ми ніколи не вступали в розмову на подібні теми. Сам добровільно і охоче помагав мені без жодних зобов'язань з мого боку.

В табір поряд з іншою літературою проникали помалу і англійські книги. Саме тоді прочитання першої книги на англійській мові „Vanity Fair”²⁵ Вільяма Теккеря, сталося незабутньою подією в моєму житті. Роздобув для мене цю книгу не хто інший як Стрижаков. Читав я її кілька разів. Ходив з нею то до Стрижакові, то до Махоніна, виписував слова і цілі фрази, а герої книги не тільки захоплювали, а й будили моє переживання.

Ще один зайвий раз упевнявся, що лише в наполегливій праці можна багато здобути, що, не дивлячись на всякі перешкоди, я все ж таки щось досягнув. Отже, коли б підсумувати моє навчання і пророблений матеріал до кінця 1952 року, то можна б рахувати, що в рамках середньої освіти я досягнув таки немало. Проробив математику, фізику, хімію, геологію і мінералогію, географію, астрономію, логіку, психологію, ботаніку, зоологію, анатомію людини, основи дарвінізму, історію починаючи від стародавнього світу та кінчаючи першою світовою війною, історію СРСР, а також російську та українську літератури.

Крім згаданих дисциплін інколи в перервах для розваги читав художню літературу, не кажучи про англійську мову, над якою сидів від самого початку та водночас російську, що становила ґрунт до англійської. Щоправда екзаменів я не здавав, але все прочитане ще раз повторяв, записував і намагався запам'ятати на завжди. Знав, що таке забуття. Розумів як важко здобувати знання, а як скоро воно вивітрює з голови. Тому, вивчаючи історію, я також приліплював на стовпі дати і вбивав їх у голову, або коли зустрів Стрільціва, тоді один одного ганяли по дахах, по історії. Зі своїми хлопцями в бригаді, ще будучи на першій дільниці, іноді любив забавитись, тобто коли виходили з шахти, я улаштовував конкурс. Всі учасники задавали мені питання, себто яєсь конкретне слово, котре я мусив відповісти по-англійськи. Якщо хтось задав слово, а я його не знав – той вигравав від мене 100 карбованців, звичайно уявлених.

Як переконався я, не легке це завдання для недосвідчених. Задавали мені слова, як: дорога, шахта, воля, небо, нога чи стіл, та коли я відповідав, то всі дивувались і складалось враження, що я неабиякий англієць. Та ось був такий лемко Семен Корбиляк, який часто ловив мене за ногу – і я спотикався. Все питав щось такого, що я не знав, як наприклад: дишель, колиска, леміш або клубок. Я програвав – тоді всі реготали. Подібні жарти і забави були корисними для мене. Саме тоді, коли я не знав якогось слова і програвав, то прийшовши в барак, я заглядав у словник і тоді то слово вже западало глибоко у мою пам'ять.

Мій колишній запал до науки набирав тепер більш ґрунтового і свідомого значення. Витривалості і упертості я вчився з книги Джека Лондона, а саме від Мартіна Ідена, а також від грецького оратора Демосфена, відваги від Овода авторки Етель-Ліліан Войнич, а послідовності і скромності від І.П. Павлова. Одначе моя упертість була б малозначною без живих людей, без моїх учителів: Стрижакова, Махоніна, Дунаєвського, Васільєва, Гопкінса, Влащика, Войченка,

²⁵ Ярмарок марносластва (англ.)

Дем'янченка, Коваленка та навіть моїх друзів, які тим чи іншим способом, як Василько, прислужились до моєї освіти.

17. Наївний полковник

Норильськ. Норильська тундра, Кайеркан, норильські табори. Скільки тут зараз томилось хрещеного і нехрещеного люду. Скільки вже поглинула людей лише одна Долина Смерті. Бувало, станемо на розводі, а перед нами колони й колони в'язнів, що посуваються вперед, та дійшовши до брами, зауважуєте, що крім надзирателів, начальства і всяких посіпак по боках ще лежать в'язні в скринях, які також покидають табір, та цим разом назавжди. Так-так, коли придивитись підчас розводу, то в'язні в колонах становили мов би одну сіру масу, що посувалась до брами, а там розпливалась на всі сторони в тундрі. Всі були однаково одягнені, однаково годовані, однаково спали, однаково вставляли і майже однакові вироки відбували. Проте кожний з них пройшов свій власний важкий шлях, своє слідство, свої допити, тортури і у кожного була вже за собою ціла повість і історія.

Дмитро Гасюк
Після звільнення.

В таборі хлопці, звичайно, бували відверті, часто розповідали про своє минуле, однак про діла і слідство не дуже говорилось, бо загалом уважалось, що це справа особиста тим більше що й нерідко стукачі прислухались. Все ж таки знаходились і такі, що з охотою розповідали своєму другові і мов би ще раз переживали ту бувальщину, а там арешт, слідство, тюрми і табори. З другого боку не кожний старався вникати у чийсь справи, бо й так вже все скінчилось, а зараз непокоїли нас нові проблеми. Це мов і зрозуміло, але, маючи приятеля, інколи хотілось з ним поділитись своїми спогадами, тоді мов і на душі легше ставало. Саме таким моїм приятелем був Гасюк Дмитро Павлович, який не дуже таївся, розповідав про своє горе та, поринаючи мислями в минуле, знову відчував ті радісні чи сумні хвилини. Оповідав багато. Довідався я чимало про Гуцульщину, обряди і давні повір'я, про гуцульське життя та Карпати. Не раз засиджувались та згадували нашу Буковину. Бувало й мріяли, а пан Гасюк повторяв: „От як колись вийдемо на волю, а Україна вже буде вільна, приїдете до нас в гори. Люди свої добрі, а дівчата у нас гарні і там напевно вже зостанете.”

Дома поводилось йому непогано. Мав своє господарство, землю й полонини, де випасались вівці та худоба, бо як виглядало не під плотом родився, а виводився із заможних гуцулів.

Згадували ми наші Чернівці, слідства та тюрми. Гасюк теж пройшов ціле пекло і мав неабиякий досвід з пройденого. Проте коли повертав до свого арешту, починав з нарікання: „Встрінула чоловіка біда серед дороги.”

Діялось це 1943 року на Буковині. Надворі вже стояла осінь, Дмитро Павлович запряг коні і поїхав до Чернівців. Полагодив справи і наступного дня тією ж дорогою вертав до свого дому. Минали села , містечка, долини, ліси і поля, а коні то бігцем, то знову повільним кроком поспішали у свої Карпати. Ось появився ліс, з якого виїхала ватага вершників та ще здалека, помітивши фіру, направила своїх коней прямо до Гасюка. Занепокоївся Дмитро Павлович. Хто ж це може бути? Та не було часу до розважання, як вершники вже наближались і, загородивши дорогу, затримали господаря.

– Здоровенькі були, господарю! Куди їдете і що доброго везете? – спитав один із них, що виглядом нагадував командира.

– Вертаю з Чернівців. Їхав трохи до міста, бо настав такий час, що для дому не все чоловік знайде в селі.

Згодом командир загону попросив, щоб показати їм дорогу кудись там на Селятин. Виглядало, що відмовити не так легко було, тому-то Гасюк хоч з неохотою звернув з головної дороги і попровадив вершників у відповідному напрямі. По дорозі дещо розговорились, після чого командир вже без труднощів встановив, хто їх веде, куди їде, звідки походить тощо. Під'їхавши на видне місце, вершники вже знали свій шлях, тут же попрощались, командир подякував, а Гасюкові мов тягар зсунувся з плечей і з задоволенням пустився у свою дорогу. Це і все.

Війна ще довго тривала. Ось наближався фронт і нарешті прийшли перші советські війська. В Карпатах ще довго лунали скоростріли та гранати, однак по селах зростала і укріплялась советська влада. Час не стояв. Минало три роки від пригоди в лісі, про яку Гасюк вже й почав забувати. Та ось одного разу з'явився у Гасюка гість – советський офіцер, полковник. Привітавшись, спитав господаря, чи пізнає.

– Адже, ми з вами вже знайомі.

Здивувався Гасюк. Неначе б то десь його бачив, але не міг собі пригадати, аж поки полковник не заговорив про їх зустріч в лісі. Тепер все вияснилось. Так почалося друге знайомство цих двох далеких від себе людей.

Полковник ще не один раз приходив і відходив, а відомо, що час був неспокійний, в Карпатах ще спалахували вогні та інколи лунала партизанська пісня. Пізніше вже при доброму знайомстві полковник звирівся, що він також українець, що його батьків давно знищили червоні, а йому пощастило лише в армії залишитися живим. Зараз пройшов війну на фронті, кров свою проливав, та все одно пам'ятає своїх батьків, пам'ятає розстріляних, заморених голодом і вигнаних на Сибір. Ні, він не хоче до всього байдуже придивлятись. Поки живий і здоровий він хоче послужити Україні, своєму народові, а тому й не раз натакав у розмовах, як би то він хотів зустрінутись з українськими партизанами.

Минали дні, а полковник дедалі частіше відвідував свого господаря, іноді й два рази на тиждень. Розмовляв, а деколи при чарці горілки навіть звирівся

про свої наміри. В кожному разі при одній добрій нагоді за столом попросив господаря, щоб той налагодив зв'язок з бандерівцями, оскільки, служачи в советських військах, він хотів би поговорити з ними, а вірніше зі Сталем – провідником Буковини, при чому міг би виявити чималі послуги для Української Повстанської Армії.

Нелегке це було завдання, повне небезпеки, але з часом Гасюк почав чинити свої старання в цьому напрямку. Був непевний, довгий час не довіряв, проте полковник так умів представитись, що сумнівів не залишалось. Він хоче останні літа віддати Україні, а якщо й треба буде, то в жертві принесе своє життя.

Нарешті запропонував йому Гасюк таку зустріч, щоправда не зі Сталем, а з іншими провідниками. Не до смаку прийшлося полковникові ця пропозиція. Щось вагався, йому хотілось тільки з провідником Буковини. Одначе, після деякого часу погодився і на таку зустріч.

Ось в намічений вечір полковник прийшов до Гасюка. Згодом і зустріч відбулася, тільки не в Гасюка, а в хаті Івана Матийоса. Проте справа не пішла так просто, як уявляв собі полковник. Поки дійшло до зустрічі полковник був у постійному контакті з Чернівцями і про свої успіхи дискретно інформував відповідні органи НКГБ. Партизани також не зівали. Власне, маючи всі дані полковника, хлопці притиснули його до признання своїх справжніх намірів. Несчастний полковник сам заплутався в тенетах, не витримав допитів і пізніше про все признався: як мав зустрітись зі Сталем, як мала бути організована засідка і врешті як мали ліквідувати Сталю та цілий провід Буковини. Наївний офіцер думав досягнути справжнього чекістського подвигу, та на жаль не вдалося. Замість подвигу сам мусив заплатити життям. Полковника вже не випустили. Його вивели в ліс і розстріляли.

Вранці появились червонопогонники, але полковника вже не знайшли. Замість нього арештували Гасюка і Матийоса. Обидва пройшли тортури, проте полковника вже їм не вернути. Гра закінчилась. Гасюк дістав 10 років, а Матийос – 25. Зараз обидва опинились аж в далекому Заполяр'ї, де й відбували свої строки, тут в Долині Смерті.

Саме тепер, перебуваючи разом зі мною в одній бригаді, Гасюк не раз оповідав про своє горе, згадував синів, але не падав духом. Вірив, що все мусить скінчитись, а як здоров буде, ще поверне додому. Поряд з іншими звичаями любив також говорити про сни. Давно вже собі засвоїв десь там від старих людей різні тлумачення снів, тому й сам був переконаний, що деякі сни сповняються. Часом оповідали ми свої сни, в яких кожний відгадував щось кращого в майбутньому та шукав пояснення, чи не покажеться воля. Щоб там тільки не снилось, кожному хотілось відшукати волю. Ось все колись минеться і ми вийдемо на волю. Будемо вільні і нагодовані!

Я також, бувало, зауважував, що коли снились мені голуби або літаки, то я обов'язково отримувал листа. Цікавило мене це явище, іноді намагався в'яснити його науково, але про Зігмунда Фрейда чи Густава Юнга тоді в нас ще

ніхто не знав, а серед інших нажаль ніхто не міг допомогти мені в цьому. Пам'ятаю і добре пам'ятаю, як одної ночі приснився мені сон.

Знову неначе я дома. Виїхали ми з батьком в поле орати. Ось вже й наша нива на Бейліні. Зняли ми плуг з воза, запрягли коней і почали орати. Батько взявся за чепіги, а я коні поганяю. Та ось чомусь я зупинився, батько сам пішов за плугом. Оре і не оглядається. Дивлюся, батько вже далеко, доходить до кінця нашої ниви, та замість завернути назад, батько продовжує і все віддаляється в безконечне поле. Думаю, чому він не вертає. Адже нива скінчилася, а він пустився в таку далечінь. Ще дивився я за ним, аж поки не зник за горизонтом, залишаючи за собою лише довгу чорну борозну. Я пробудився.

Вранці на роботі розповів про свій сон Гасюкові, який по вислуханні ворожив мені щось недоброго, чи не помер хто в родині. Я й сам щось відчував, бо знав, що добре не завжди мусить сповнитись, а ось на зло – все можливе. Думаю врешті, що мені наперед тривожитись, щоб тільки зміну доробити, а там якось буде.

Того дня ми вертали пізно в табір, та деякі ще здалека покмітили нові списки, що вивішувались перед клубом. Ми кинулись всією бригадою. Бігли, що сили мали, адже там ждали нас радісні вісті, там були листи від наших рідних. Прибігаю і я. Дивлюсь – я перший на списку. Зараз повернувся і пішов на пошту. Справді отримав листа, та коли придивлюсь на адресу, лист ніби з дому, але писала його якась інша рука. Це не батьків почерк. Забилося моє серце, руки затремтіли. Прибіг до бараку, ще раз придивлюсь і пізнаю матірне письмо, яка тепер писала:

„Повідомляю тя синочку, щирим серцем слабим шобис здоров був, бо сумно тепер коло нас. Хоч я ще не слаба, ще здорова, а тепер лишилами сама. Татко наш умер. Помер 17 вересня 1952 року, а похоронили 18. Дуже мені сумно, лишилами як та билина в полі, не маю з ким поговорити. Порадь мене синку, дорога моя дитинко, що маю робити. . . . „

Далі я вже не бачив рядків. За моє перебування в таборах оце вперше з очей хлинули сльози – і я заплакав. Батько був перед очима. Як він любив, як мріяв нас ще побачити і як десь тяжко мусив помирати. Став я переглядати листи від батька, який ще так недавно писав у своєму останньому листі:

„Дорогий наш Сину!!! По-перше перепрошую Тебе, що так довго не писав до Тебе. Тепер доношу Тобі, що я здоров і Богу дякувати мамі трохи інакше як було вперед, але вона слаба і дуже змарніла. Головно є аби вода застановилась, а то від 15-го Мая як зачала штильки брати і вода в одно прибуває і прибуває. .

. . . Тепер я одержу гроші від Ананія, то буду старатись вислати Тобі ті всі решта книжки. Англо-руський словар я вже купив 30.000 слів. „Лист з 28.6 одержано.“ Поздоровляєм Тебе сердечно і Цілюєм Тебе щиро. Незабаром напишу Тобі другий лист. Будь здоров! Родичі.”

Веренчанка, 3 вересня 1952 р.

Другого листа вже не встиг написати. Ще недавно почував я себе мов би дома, лише виїхав кудись далеко, але дома все по старому: і батько, і мати,

а я скоро поверну, застану все на місці і знову буде як колись. Одначе життя йшло вперед, а втрачені літа вже не вертались. Батька вже ніколи не побачу. Невже ж це правда? Тепер і навчання не було мені миле. Що не візьму в руки, а думки кудись несуть мене далеко. Відчув якусь глибоку рану. Все відступило від мене і почав усвідомлювати свою відірваність, свою загубленість.

Ні, повторяв собі тихенько, є ще в мене батьківщина, ще стоїть хата, ще мати в ній живе, ще маю братів, ще може дочекаюсь повернути до мого села, до мами, до рідного краю.

18. Професор Антонович

Якось переніс я цей перший болючий удар. Часом наступали хвилини, що не тільки в мріях, а й всією душею, всім своїм єством був би вирвав з тієї проклятої долини і полетів до рідного дому, та на жаль, довкола стояли стіною колючі дроти, а далі нескінченна тундра і тисячі кілометрів. Коли я звідси вирвуся. Чи буду я ще вільним. Чи поверну на Україну. Ніби то я тепер і не замкнутий, кайданів не волочу, вже й дроти не такі страшні, одначе ті дикі скалисті гори та непрохідні болота, дикі озера виглядали гірше ніж мури, ніж тюремні ґрати.

Я переживав. Бувало, бунтувався в душі, то знову знемагався, а час проходив, помалу гнітив мою душу, аж поки знову не набирав розваги та гарту до праці і ще раз до праці. Все інше залишалось мов би по старому, проте серед в'язнів вже подекуди відчувалось нетерпіння і порив до волі, а тимчасом між деякими нишком кружляв невеличкий зошит історії України. Я також полював на нього, але поки що безуспішно, бо зошит далі ходив поміж в'язнями. Хто ж би то міг бути автором цієї історії? Якось випадково зустрічаю Войченка, який і на цей раз представив мені неабияку новину.

В таборі бувало так, що загальне число в'язнів залишалось незмінним, хоч час від часу приходили інші етапи з новими в'язнями, та водночас деяких забирали і відправляли в інші місця. Так і цього разу повідомив мене Міша, що в таборі появився незвичайний професор, перед яким всі вчені, навіть з інших норильських таборів схиляють свої прапорці. Це був професор-історик надзвичайної пам'яті, а до того привітний і розмовний. Це саме він написав історію України, що тепер з успіхом ходила по таборі, це українська слава, це внук українського історика та ідеолога Володимира Антоновича, син засновника Української Револуційної Партії Дмитра Антоновича, це він професор, а нині табірний в'язень Михайло Дмитрович Антонович.

Мабуть зайвим було б говорити, як мене зацікавив професор і як я бажав хоча б побачити його. Не пам'ятаю, скільки минуло часу, коли українці в таборі зацікавились професором, щоб якось допомогти йому, щоб уберегти від надмірної роботи та полегшити його долю, бо вже мав свої літа і здоров'я підупале. Через деякий час знову довідався, що професор вже знайшовся не

в кого іншого, а таки в бригаді Войченка, що робила на сортувальні шахти. Мені вже й чимало наоповідав Дунаєвський про Антоновича, а що Войченкові удалося його дістати, то й заслужив на похвалу, чому ми дуже радувались. На сортувальні робили головним чином українці і професору не дадуть пропасти.

Оживилась і моя надія. Якщо тепер професору у Войченка, то так чи інакше побачу його. Справді так і було. Я, як звичайно, хвилювався навіть при думці про таку зустріч. Думав, яка ж у нас може бути спільна мова крім моєї цікавості до історії України. А воно, як буває в таких випадках, все відбулося так просто. Представив і познайомив мене Войченко. Вже в першій розмові зробив на мене враження звичайної дуже простої, а й разом з тим якоїсь близької людини.

Невисокий, скоріше був середнього зросту, досить кремезний, острижений як і кожний в'язень, лише чорні козацькі вуса щоправда коротко підтіті вирізняли його від інших. Не знаю, що йому там наговорив Войченко, але вже з перших днів між нами зародилась якась щира приязнь.

Незалежно від своїх широких горизонтів Михайло Дмитрович був ще надзвичайно скромним. Яка то може бути скромність? Думаю, що коли б існували певні рамки скромності, за котрі вже не слід людині посуватись, то професор нерідко посувався за такі рамки. Бувало, що й не знав кому, як хтось звернувся з проханням чи з порадою, то Михайло Дмитрович ладен був і годинами вияснити, щоб тільки слухач був задоволеним. Робив це без найменшого зазнайства. Не можна сказати, що його може й надмірна скромність в чомусь відштовхувала співбесідника. Навпаки, вона лише притягала його. Розмовний був. На кожне запитання широко й ґрунтовно відповідав, а щодо здібностей, то всіх захоплював своєю пам'яттю. В розповідях, описуючи якусь історичну подію, мимовільно впроваджував слухача в місцевість і ту епоху та в живих фарбах малював положення і дію, не кажучи про дати, якими була переповнена його голова. Коли йшлося про Україну, то не тільки дати, а й нерідко день подавав, при чому відчувалось, що мов би самі берете участь в битві. Інша справа, що місця і шляхи на Україні, де в давніх часах відбувались битви чи інші події, нерідко досліджував на місці, а підчас німецької окупації сходив їх своїми ногами.

Колись-то, принагідно як зайшла мова про трьох мушкетерів французького письменника А. Дюма, то всю повість живо і з захопленням розповів за дві години, та як спитали його, коли читав цю повість, то почули відповідь, що понад двадцять років тому. Феноменальна пам'ять!

Згодом також і в бригаді його полюбили. До всіх без винятку відносився з увагою і пошаною. Любив розповідати про свого батька і діда, про їх дім на Україні поки ще не виїхали на Захід. Чи мало довідалися ми про Лесю Українку, Михайла Старицького та інших з буденного життя, які колись відвідували Антоновичів у Києві. Пам'ятаю, як розсмішив нас підчас спогадів про Старицького, який прийшов до них і став удавати, що сильно розболів його живіт, та коли заходились біля нього, то виявилось, що то від вареників, бо гість давно вже їх не їв у цьому домі.

Згідно з розповіддю Стрільців та Дунаєвського Михайло Дмитрович свого часу опрацював і навіть доповнив до історії України деякі прогалини Галицької Русі з часів князя Данила, які вдалось вияснити на підставі архівних матеріалів, знайдених у Відні.

Я ще довгий час відвідував Михайла Дмитровича. Крім Стрижакова й Махоніна в мене ще був професор Антонович. В нього часто бували гості. Все хтось до нього приходив і саме там можна було почути всяку бесіду на різні теми, а передусім на тему історії, літератури та філософії. Я ще не мав підручників з історії України, але при найменших моїх увагах чи запитаннях Михайло Дмитрович відповідав, а згодом робив нам цілі виклади про Україну від найдавніших часів аж до наших днів.

Не можна сказати, що професор тільки й тим займався, що нам лекції давав. Сам також багато читав, а пізніше навіть почав вивчати англійську мову. Тепер часом і я ставав його вчителем. Не раз питав мене дещо. Я вивснював, показував, та не потривало може й року, як мій професор став мене обганяти в англійському. Може через рік він уже краще мене знав цю мову, а особливо перекладати. Щоправда дивну вимову освоїв, вимовляв собі слова таки так по-українському, але він про це й не дуже дбав, йшлося, щоб тільки міг читати літературу. Річ ясна, що прогресував швидко, бо до того ж знав ще французьку і досконало німецьку мови.

Приходили до нього не лише українці. Мав багато знайомих серед росіян і литовців. В моїй бригаді знали його добре і Роман Дунаєвський, і Владімір Александрович Васильєв, а серед інших табірників також Стрижаков, Махонін, Дем'янченко і Коваленко. Не раз приходили ми до професора обидва зі Стрільцівим. Пам'ятаю, як посперечались ми зі Стрільцівим про Ісуса Христа. Сперечались про історичність Сина Божого і врешті рішили піти до професора.

Довго розповідав нам професор з зацікавленням і докладністю тодішньої науки в цій справі. Багато ми тоді дізнались про джерела, що свідчили про його дійсність, про істориків того часу та сумніви, які ще залишались. Розмовлялося у нього не тільки про історію, а й часто на більш актуальні політичні теми того часу. Я також користався нагодою і прислухався до подібних розмов, з яких часто довідувався щось нового і нового. Як здавалось, Михайло Дмитрович полюбив і мене серед інших та й на нас молодих покладав свої надії.

Пам'ятаю, як Ромко Дунаєвський під час подібної розмови докоряв професору, чому потрапив у руки червоних, чому з Берліна не виїхав далі не Захід. Чи ж треба було таким наївним бути, що більшовики поглядять по голові. Яка з вас користь тепер тут у таборі? Будучи на Заході, ви ще могли б дещо зробити для України і провадити свою наукову діяльність. Михайло Дмитрович погоджувався з цими увагами. Може й в душі кааявся, одначе про користь в таборі, показуючи на мене говорив: „Може ось такі молоді підрустуть і дочекають волі, може й не пропадуть сліди нашого ув'язнення, може винесуть наші устремління і якийсь пожиток з моїх лекцій.” Я слухав і дивився на професора.

Згодом починав краще розуміти той „український буржуазний націоналізм” та його ідеологів. Дай Боже, щоб всі люди на землі були такими „буржуазними націоналістами” як професор Антонович. Насправді Михайло Дмитрович був насамперед великим гуманістом, а що любив свій край і надто уболівав над долею народу, якому присвячував своє життя, то до таких націоналістів без вагань можна б залічити і Байрона, і Герцена і Лелевеля чи кожного письменника або й звичайного громадянина, якого зрушують справи не тільки близьких чи далеких народів, а й перш за все справи свого народу, українського народу. Який це націоналіст, коли представляючи справу бабідського повстання в Персії, він так само змальовував ті події як на Україні і завжди ставав по боці скривджених і пригноблених.

Ні, професор Антонович не міг залишатись у вузькому колі якогось там націоналізму, але й не міг не розуміти імперіалістичних намірів Москви на протязі історії у всій її широті. Не міг мовчати і замикати очей на цю об’єктивну правду, яку на Україні підтверджувало саме життя і яку зараз в таборі ми відчували на своїй власній шкурі на кожному кроці.

Тому-то ми зі Стрільцівим не раз обговорювали питання націоналізму і комунізму. Негоже бути націоналістом, яких так таврував Ленін за їх обмеженість і буржуазний класовий характер. А що ж тоді значить бути українським комуністом? Це значить бути німим свідком жорстокого визиску своєї країни, її економіки, це байдуже придивлятись на вплив росіян у наш край, а заслання українців у Сибір, на русифікацію української мови, народу, на знищення всякого вільного духу, на довготривале й повільне вимирання того ж українського народу.

Сперечались, ще раз обмірковували і знову йшли до професора. Стосовно буржуазності професора, то мабуть не один би позавидував, щоб і комуністичні вожді були такими скромними і людьми, яким був Михайло Дмитрович.

Звідси черпали ми правду. Тут пізнавали облуду і лицемірність сталінських прислужників та так звану ленінську національну політику. Тепер ми розуміли краще кому і для чого завжди потрібний був розбрат та класовий ворог. Не пролетарська єдність чи рівність манила кремлівських вождів, а імперія, щоб утримати покорених, а в дальшій перспективі поглинати один народ за другим.

Бувало, ділились ми з Васильком і такими спогадами. Ось ти дома. Учишся в школі, чи ходиш по місті і мов би нічого страшного не помічаєш: і вчителі хороші, і люди привітні і солдати жартівливі, в громадських установах не лають тебе, ніби все служить людині. Де ж та жорстока влада? Її не видно. Та ось потрапиш за ґрати, тут зараз відчуєш не тільки жорстокість диктаторів, а й пульс самого вождя.

Михайло Дмитрович стався нашим професором. Ми любили його як свого батька і то мабуть всі хто його знав серед в’язнів. Чи не ясно тепер було, як то не раз зі Стрільцівим обмірковували, про ту, так би мовити, суверенну державу – Українську Радянську Соціалістичну Республіку. Ось ми її громадяни відбували свої кари не в Україні, а в Росії, на Сибірі та ще й за Полярним колом!

Чому? Чи за провину росіян також висилають на Україну? О, якщо й так, то напевно не за провину. Відповідно до звинувачень ми чинили свої „злочини” не в Росії, не на Сибірі, а на Україні. Чому ця суверенна держава, що сталася навіть членом Організації Об’єднаних Націй віддає своїх синів і дочок чи нехай буде в’язнів на побудову шахт і заводів, на тяжкі роботи й виснаження, на повільну смерть в далеких таборах Росії. Такий це союз братніх республік, рівних між рівними.

В світлі подібних міркувань ми поширювали і поглиблювали свої знання і в цій ділянці та краще собі усвідомлювали кремлівську політику, а розмови з професором утверджували нас в подібних переконаннях.

19. Табірна мова

В таборі і надалі побут та становище в’язнів залишались незмінними, а за зоною чекала нас не тільки робота, а й часті конфлікти, всякого виду тертя, появлялась напружена ситуація, в яку вганяли нас то майстри і бригадири, то надзирателі в таборі.

Мабуть трудно було б відкинути твердження, що буття визначає свідомість, бо перебуваючи під загрозою всякої небезпеки та переживаючи все нові й нові психічні напруження, такі умови не можуть не залишити якогось впливу на свідомість і поведінку людини. Саме в зв’язку з певним і часто напруженим станом людина не тільки не денервується, а й на всякі неприємні підразники реагує почуттям страху, розпачі, обуренням чи гніву, які може ще й не ведуть до кулаків, але у всякому разі до висловів, до гострої мови. Тому й не диво, що в таборі панувала груба, принижуюча мова. На жаль російська мова. В’язнів, які в нервових ситуаціях не вживали грубих слів можна б на пальцях полічити. Хай простять мені росіяни, але здається, що навіть Пушкін, Достоєвський, Толстой чи інші корифеї російської культури мабуть не знали свого часу такої мови. Тут російська мова часто була спотворена і до крайності вульгаризована.

Як же бути мені в цьому середовищі? Я щоправда любив російську мову, вивчав її, проте життя показувало, що поряд з багатою і красивою російською мовою існує ще інша знівечена, пересипана блатним жаргоном – табірна мова. Не раз задумувавсь, хто породив цю вульгарну мову, яка доба, яке покоління, яка революція.

Бувало, вже й Стрижаков чи Махонін, які дещо зналися на мовах та свого часу побували десь у світі, також зауважували, що в грубості і лайці росіяни мабуть зайняли би перше місце в світі. Ми неросіяни ще не знали цієї мови, однак вона якось непомітно, а нерідко й без особливих зусиль вкрадалась до нас через вуха і згодом ставалася нашим звичайним знаряддям спілкування.

Чи грубів в’язень, перебуваючи в такому середовищі, чи змінювався його характер, поведінка, чи тратив гідність і сумління? Важко відповісти на ці

питання, але в своїх спостереженнях я інколи зауважував, як наш брат недолі піднімав тяжку колоду і спотикався. Тоді хтось інший мимовільно підскочив і помагав йому. Пізніше як всі просякнули табірним життям, то в подібному випадку той хтось інший вже не квапився, лише міг відізватись „валяй, валяй даліше”. Виглядало, що допомога і співчуття мов би тратились. З другого боку хоч між в'язнями ширилась шортка і колюча мова, одначе почуття дружби і взаємодопомоги у багатьох з нас ніколи не зникали. Наприклад, два друзі часто гостро розмовляли, могли навіть лаятись, а все-таки в труднішому становищі не покидав один другого. Чим пояснити таке відношення, коли один з них захворів і потрапив у лікарню, то другий роздобував кусень хліба і приносив хворому. У в'язня була своя мораль.

Як не парадоксально, вивчаючи російську мову, я водночас змушував себе вести боротьбу з нею, внутрішню боротьбу. Потрапивши в табір, я ще не придавав особливого значення тому оточенню і мові. Навіть не зауважував, як слово за словом присвоювались мною, а за ними і деякі негідні паразитичні вирази. Не зауважував, бо моє чуття якимось притупилось. Як же інакше, коли довкола себе вже зранку чуєш крик і всякого роду лайку, або й інші дотепи чи порівняння пересипані лихослів'ям. З бігом часу усвідомлював свою підупалість, а подумавши, що не тільки марнуєш свої літа, а ще й тратиш гідність, калічиш мову чия б вона не була, ідеш на приниження, тоді знову огортала мене ненависть до всього на світі, а насамперед до себе. Ні, не можу піддаватись цьому маразмові! Мушу боротись за чистоту мови, за моральне піднесення. Саме тепер виникла в мене дивна суперечність: то раз намагався якомога більше опанувати і запам'ятати окремих слів, то другий раз забути і назавжди позбутись деяких слів. Російських слів.

Трохим Коваленко серед друзів. Норильськ 1955 р.

На цю тему, чимало завдячую Трохиму Євдокимовичу Коваленку. Ще працюючи на 16-ій шахті, Коваленко повчав нас, як уберегтись від зарази табірної жаргону. Говорив, бувало, так: Кожне слово криє за собою певен зміст. Коли вимовляємо слово „пайка” чи „баланда” то не тільки відчуваємо і бачимо їх перед собою, але іноді ще й слина потече. Так само, вимовляючи кожне інше стидливе слово, за ним у нашій уяві криється певний конкретний зміст. Тільки біда в тому, що в таборі люди перестають відчувати значення тих слів. Людина, яка освоїлась з таким слововживанням поступово втрачає чуття і значення окремих слів, або якщо й не втрачає, то погоджується з їх змістом і таким чином виношує їх у собі. Хіба ж так воно, коли сидиш за столом, а побіч хтось сперечається і викрикує „такий тобі в горло”. Осмисливши ці слова, то здається їжа стане тобі в горлі, не осмисливши – значить ти втратив відчуття змісту сказаного, ти втратив багато. Як виникає з цього і в першому, і в другому випадку грош ціна людині, яка вживає подібних виразів, бо вона крім всього іншого втратила ще й свою гідність.

Я прислухався до подібних лекцій та в душі картав себе за свою слабкість здавалось би таку звичайну, а разом з тим нелегку в лікуванні. Згодом позбувся я цієї зарази, а похвали Коваленка піднімали мене духом. Пізніше вже ніколи не допускав до мовної байдужості, хоч треба признати, що в таких умовах потрібна чутливість, постійний контроль і праця над собою, бо в противному разі легко можна опуститися на дно.

Чи всі говорили подібним жаргоном. Звичайно не всі, але більшість – так, і то незалежно від освіти. Думаю, що все-таки передували тут росіяни. Що ж варто було славному майстру Задорожному, колишньому прокурору чи щось там подібного, обертати всякими виразами? Були серед нас і такі, які абсолютно дотримувались чистоти й культури мови і то не тільки подібні до моїх учителів, а й траплялись звичайні табірники навіть серед росіян. До таких можна сміло залічити і Василька Стрільціва, і Мішу Гурьєва, також Дмитра Гасюка і всяких віруючих, що не завжди можна б сказати про деяких моїх інших друзів. Вийти з табору повноцінною, не надломленою людиною, звичайно під оглядом її мови, було нелегко.

Однак, розглядаючи питання грубості мови, чи ця справа мала якийсь вплив на відношення між росіянами та українцями. Думаю, ні. Всі ми з росіянами говорили по-російськи, як також з литовцями чи з людьми інших національностей. Загальною табірною мовою була російська. В'язні інших народів між собою говорили своїми мовами. Звісно, що той арсенал російських табірних виразів не міг бути перекладений на інші мови, оскільки табірні система фашистсько-комуністичного типу не знаходила існування в других народів, а тому-то в інших мовах не розвинувся табірний, а докладніше блатний жаргон, що так калічив і приводив дану мову до такої вульгарності. Не двозначно можна б оцінити спостереження над литовцями, які розмовляли собі по-литовському, та коли між ними щось не ладилось і стали лаятись, зараз появлялись на устах гострі російські вирази. Виглядає, що й система породжує мову.

20. Імперія

Стосовно других народів то наші відношення з росіянами були дещо іншими ніж, скажемо, з литовцями чи навіть поляками. Наше становище і загальні табірні умови ніби єднали нас, все ж коли траплялась розмова на тему України, її державності і незалежності, тоді щось відзивалось у росіян, щось непокоїло їх, що лежало десь там далеко й глибоко у грудях. Звідки такі мої припущення?

Отже, сам не раз відчував то в розмовах з росіянами, а також зауважував ті нотки непокою в розмовах з іншими людьми мого середовища. Не значить це, що ми були позбавлені прикладів, де росіяни насправді дружили з українцями. Одначе, коли, бувало, придивитись до вже згаданих друзів Коліна і Польового, які так сердечно дружили і всім ділилися, та якщо заходила розмова про незалежність України і бандерівців, то зараз виникала суперечка.

Польовий докоряв своєму другові, що вас завжди щось коле, якщо йдеться про „Неделимую матушку Россию”, вам і в головах не міститься, колись позбутись плодоносної України. На що той відповідав, що йому це байдуже, що він бажає українцям всього доброго, але українці – це також слов’яни, які вже на протязі віків кровно побратались з росіянами так, що вже й ніяка сила їх не розлучить. Подібні суперечки ще не раз повторялись.

Що ж тоді значать слова іншого бригадира, який, бувало, на незгоди чи суперечки між українцями зауважував: „Хохлы, продажные шкуры, вроде бы боролись за Украину, но дай им Украину, так они поубивают друг друга”. Нерідко в сварці з українцем можна було почути й такі дорікання: „Да ты, падло, сначала научись по-русски плакать, а потом будешь говорить”, або й Вася Понамарьов, який любив повторяти і поглумитись над українською мовою коли Михась говорив по своєму. Навіть шановний Васильєв, той же Владімір Александрович, скільки не бувало, в розмові з Дунаєвським на різні українські теми ніколи не виявляв своїх найменших симпатій до якогось національного самовизначення. Все гарно, увічливо ділився своїми поглядами, але признання свободи і незалежності інших покорених Росією народів ніколи в нього не відчувалось.

Я свого часу збирався поговорити так відверто, по ширості з Мішою Коліним і дізнатись, які врешті він має погляди на сталінську імперію, в світлі поневолення інших народів і самих росіян, адже слідчі органи нікого не щадили. Така розмова могла дозволити мені дещо краще зрозуміти, оскільки Міша був типовим росіянином десь з-над Волги, служив офіцером у війську, а зараз робив на шахті майстром та встиг багато прочитати. Одначе подібна розмова нам якось не підходила, та згодом, як учув я його ставлення до гетьмана Мазепи, як зрадника, що й пробував відірвати Україну від Росії, я свої наміри помалу занехаяв.

Поняття російської імперії було сильне і у величезній більшості росіян воно залишалось глибоко в свідомості. Все ж, не дивлячись на наше незавидне

становище, на грубість та інші негативні сторони табірної життя, до в'язнів вже доходила книга. В таборі дедалі більше появлялось літератури. Чимало знаходилось таких людей, що незалежно від важкої роботи та всяких перешкод, захоплювались літературою, читали книги. Популярною тоді була в нас художня література. Читачі захоплювались російською класикою, почавши від Ломоносова аж до Горького. Досить сказати, що краці твори скоро розходились поміж людьми, а на „Війну і мир” чи „Анну Кареніну” Л. Толстого важко було дочекатись своєї черги в бібліотеці. Пізніше появлялась також іноземна література звичайно московського видання.

В таборі також ширилась українська література. Дещо було в бібліотеці, але в більшості в'язні починали отримувати українські книги з дому. Життя, хоч і невольничче, зараз ставало цікавішим. При цій нагоді не можна б не згадати і про Стрижакова, який теж багато читав української літератури, а вступ до поеми „Мойсей” і „каменярів” І. Франка навіть вивчив напам'ятть. Бувало, часто хвалив мені, що сильні речі. Я слухав його і якось приємніше ставало нам на душі. Багато українців тепер будилося, які в попередніх літах спали від зміни до зміни, від роботи до роботи.

Я поки що продовжував свої заняття і саме в цей час дізнався – а повідомив мені про це Стрільців – що в тому самому баракі напроти нашої секції якийсь росіянин теж вивчає англійську мову. Познайомились. Це був такий же в'язень як і я, навіть здається з того самого року народження, приємний, але ж до того незвичайний росіянин. Ми скоро подружили. Петя робив у шахті в лаві. Вантажив вугілля як і всі інші тієї бригади. Ми зустрічались, обмінювались своїм умінням англійської мови, але, як пізніше виявилось, не цим я захоплювався у росіянина, а тим, що його погляди на політичні справи, на історію імперії і на поневолення народів були незвичайними і цілком новими для мене. Я так шукав Коліна, а тут несподівано сам знайшовся подібний Колін, з яким я міг про все говорити. Це вперше я зустрів росіянина, який так само ненавидів комуністичних диктаторів, їх неосяжну імперію, їх невольниччу систему, основану на безправ'ї і жорстокому визиску людини, на примусовій праці, на тюрмах і таборах. Більше того Петя так само співчував і глибоко розумів долю поневолених братів-українців, а нишком іноді й соромився за росіян, що дозволили накинути на себе ярмо страшної диктатури, в наслідок чого самі потрапили в неволю та ще й до того перетворились у ворогів до інших республік, більше того, замість післявоєнних європейських справжніх визволителів сталися окупантами тих народів. Петя не приховував своїх поглядів, говорив вільно і з переконанням.

Не раз я задумувався над моїм другом, де він набрався таких гуманних ідей, хто прищепив йому оці високоморальні політичні погляди. Цього я ще довго не міг виявити, а поки що ми продовжували наші дискусії, після яких я відкривав все нові і нові захоплюючі риси цього прямого й незламного росіянина. Жалю, що не довелося нам довше подружити. Таких людей диктатори боялись, а Петю, як то бувало з іншими, несподівано забрали і кудись вивезли. Я залишився. Ще довго спогади про нього снували по моїй голові,

та час посувався вперед, аж поки не затер в моїй пам'яті його прізвище. Петя був наскрізь гуманістом, ідейним революціонером і духом нового типу. Таких росіян ще мало зустрічалось, все ж таки одиниці вже появлялись.

Табір помалу розростався, будувались нові бараки, над Долиною Смерті вже давно висіла темрява, а нам як і раніше веліли „роботать и работать”. Скільки то вже проминуло часу в цьому заперті? Минув сорокдев'ятий, п'ятдесятитий, п'ятдесятперший і другий тепер ішов 1953 рік. Надворі, на світі божому десь там далеко на півдні за понурими горами появилвся березень. Хоч довкола все оповила темрява, але тепер вона вже відступала, бо з-за гір в сам полудень пробивалась ясність, що з кожним днем зростала і пригадувала нам, що прийде ще літо. Одначе в таборі ще нерідко бушувала пурга, а ми як день божий ходили на шахту, на різні каторжні роботи.

Ще давніше появлялись певні надії, які опісля помалу вигасали, а тепер вже довгий час, примирившись з гіркою долею, ми мовчки зносили свою недолу. Все надокучило, набридло нам у цій Долині. Та ось несподівано ожила наша братія. Незабаром весь табір хтось мов вогнем запалив. Розносилося від уст до уст „Сталін конає”, „здыхає кат”, „вус умирає”. Виглядало не на парашу.²⁶ Деякі вже почули в гучномовцях, де передавалось по радіо: „здоров'я товариша Сталіна в критичному стані, вилив крові до мозку, непритомність, тощо.”

Так, справді одного морозного ранку колони стояли на розводі, коли на брамі звучало радіо серйозним траурним голосом про хворобу вождя і загрозу самого життя. Колони мовчки посувались до брами. Що кожний з цих рабів відчував у цю хвилину – важко сказати. Хоча і сніг скрипів під ногами, але кожний звільняв вуха з-під шапки та прислухався до тих повідомлень „говорит Москва” і нишком штовхав ліктем свого сусіда, або стискав йому руку. В наступних днях вже без приховань ширилось по таборі „Ус подыхает”.

Згодом як прийшла вістка про смерть Сталіна, то тепер вже мало хто приховував свою радість чи задоволення, а деякі при цій нагоді аж шапками кидали вверх. Вість передавалась від в'язня до в'язня, від табору до табору. Тепер будились наші мислі. З плечей спадав якийсь невидимий тягар, в серцях блиснула надія на майбутнє, на життя, на волю. В таборі гомоніли, нишком громадалились, розмовляли, спорили. Тріщить імперія.

Наш світ звеселішав, неначе й гори розступились, і сонце стало до нас заглядати, і тундра усміхнулася, і ночі коротались, бо наступало літо, наступала нова ера.

²⁶ Видумка, фальшива чутка (таб.)

21. Воля або смерть

Наші довголітні надії на визволення вже не раз по таборі мов та морська хвиля то будились, оживлялись і піднімались, то знову помалу угасали. Хоча все виглядало ніби й нормальним – відбувати свої літа згідно з вироками, яким ще не було видно кінця, а з другого боку щось горіло ще в наших серцях і не давало повірити, що такі довгі літа мусимо тут пропадати.

Саме тепер після смерті Сталіна на горизонті холодних озер мов би котили хвилі, прокидалась тундра, а в ній ворушились табори. Щось тут гуділо, мов би повільно кипіло, щось піднімало наш дух і віру в майбутнє. Ми виринали і повторяли собі, адже ця табірна система мусить врешті лопнути. На жаль хвиля минала, ми знову опускались на дно, а кулемети і важка праця добивали, хилили до самої землі і повертали нас в покірних рабів.

Бувало, надходили вісті про амністію, знову ширились по таборі, а ми хоч і не вірили, все-таки прислухались до них. Ось тепер, коли кат зійшов зі світу, коли зітхала може й ціла земля, настане зміна. Нас випустять, нас мусять випустити! На жаль час помалу собі плив, ми як і давніше вставали, сьорбали баланду та вибігали надвір, щоб не спізнитись на розвод, а там шахта й котловани.

Скільки то вже разів навіщали наш табір поголоски, що мов сьогодні-завтра вибухне війна, а після й воля усміхнеться. Іншого разу ставало нам все байдуже. Хай краще згинемо, пропадемо без сліду, але не можна в цих ганебних таборах свій вік коротати. Адже їхнє звільнення також ще не дає справжньої волі, не дає повернення до ближніх, до свого краю. На наше горе ці вісті також утихали, все проминало, а неволя надалі висіла над нами і цупко тримала нас у своїх лещатах.

В таких обставинах, в таких пригнічених настроях, що інколи приходили у відчайдушність або глибоке розчарування родилась у нас свідомість своїх власних сил. Не ждати нам амністії від комуністичних диктаторів, не сподіватись на війну, чи якийсь переворот у кремлі, не надіятись нам на американську допомогу, але своїми, своїми власними силами здобувати волю. Адже нас тисячі, мільйони. Невже ж призначено нам лиш гнути спину під криком похмурих надирателів та всяких байстрюків нікчемних. Але як? З чим? З кулаком? Проти кого?

Здавалось вже цілий норильський континент ворушився, в таборах клекотіло, наростала й громадилась якась потенціальна енергія, що мусила незабаром визволитись. І не тільки здавалось, воно в дійсності так було.

З другого боку, часами нам сильно все надокучало. Вічна мерзлота, стужа, безмірна праця, плани, норми, постійна біганина на розвод, суботники, крик і підгонка, щоденні перевірки і шмони, а головно вічний голод і виснаження – все набридло, томило нас, та при найменшій вісточці про звільнення будило наші не тільки надії, а й здавалось готовність до рішучих дій. Що ж там війна, де люди гинуть, руйнують села чи міста, що ж для нас дрого й вишки

з кулеметами. Нам все байдуже, начхати на світ, на життя. Ось збунтуємось, повстанемо, кинемось лавиною на браму і в одну мить зірвемо дроти, все сплундруємо. Воля, або смерть!

Такі і подібні настрої чи міркування ходили по таборах, а з бігом часу так посилювались, що незалежно від всього, будили, поривали нас до вибуху, до повстання. Однак, щоб наші намагання здійснити, або хоч спрямувати такий величезний збір прагнень в одне русло, потрібна була організація. Подібна думка вже давно поширювалась, що тільки силою, тільки організованою силою можна б здобути волю та й час вже надходив.

Не знаю де, в якому таборі і коли саме зародилась така організація. Цього ніхто не знав, може й ніколи не довідаємось, але по смерті Сталіна, думаю, що така організація вже існувала. Як таку масу в'язнів різних народів, різних за віком, за вірою і переконаннями, відважних і малодушних, волелюбних і покірних, здорових і виснажених, як же підняти їх на щит найвишого пожертвування за волю. Як здійснити і з'єднати їх одним прагненням, одною метою, одним духом! Нелегка це справа. Немало вимагає часу наполегливої праці.

Табірне начальство завжди мало нюх. Саме тепер щось то наш табір розбудовувався, а в'язнів дедалі ставало більше. Щось за багато снувало блатних поміж бараками. Давніше ми не знали їх. Табір був призначений для політичних в'язнів, ще з винятковим режимом, а тут звідкись появились блатні і все сміліше виставляли свої роги. Режим і дисципліна теж не за дуже їх зобов'язували. Траплялись деякі сутички, одначе коли доходила справа до начальства, то блатні брали верх. Бувало, що й на шмонах находили у блатних ножі, але в бур також яось не потрапляли. А як хтось і потрапляв так це зазвичай таки наші українці, а там Воробйов брав їх на „исправление”.

Такі випадки дедалі більше ширились. Для в'язнів ставало очевидним, що начальство тягне за блатними. Більше того, блатних ще розкидали по бараках і нерідко на шахті знаходились по бригадах. Там притаївшись серед в'язнів мов би свої, лише на роботі крутились коло бригадира, або й так байдикували.

Як тут з'єднати в'язнів до однієї, до еданої мети? Начальство мабуть знало чим пахне в таборі і зміцнивши сітку донощиків, зараз підкидало блатних в табір, щоб викликати тертя і ферменти між в'язнями, щоб перешкодити всяким об'єднанням починанням. Тому й Воробйов, як бригадир бура, вже роками сидів там та приймав відповідних порушників до себе на „перевиховання”.

Тепер відважним в'язням ставало очевидніше, що визволитись можна, але для цього потрібна справна організація і то велика організація. Одна організація всіх норильських таборів була б немислима, коли б не охопити нею крім в'язнів ще й вільнонайманних. Вільнонаймані – це також колишні в'язні. Адже деякі кінчали свої терміни і їх випускали з таборів, однак на материк ніхто не виїжджав. Їх змушували залишатись тут у Заполяр'ї і тут робити. Ось вам і вільнонаймані. Щоправда вони могли пересуватись по норильському регіоні, відвідувати місто Норильськ чи якісь інші присілки в тундрі. Натомість в'язні були цілком ізольовані від зовнішнього світу, тим більше табір від табору.

Як передати записку в сусідній табір, як довідатись про готовність чи якісь інші дані і як врешті побудити до рішучих дій всіх інших розсіяних по таборах в тундрі. Справа надзвичайно трудна, але й тут знаходились способи. Вільнонаймані подекуди працювали разом з в'язнями та, маючи деяку свободу пересування, могли відіграти важливу роль в утриманні зв'язку і координації наших спільних дій.

Друга не менш потрібна і сприятлива умова до заснування організації – це стабільність перебування табірників. Начальству не вигідно було міняти в'язнів, перекидати з одного табору в другий, бо практика доводила, що в'язень, перебуваючи на одному місці набував деяких „кваліфікацій”, пристосовувався до своєї роботи і таким чином ставав більш продуктивним і придатним. Відомо, що коли б загнати свіжих людей в шахту, то поки не оволодіють певним мінімумом знань і навиків, видобутку вугілля від них не чекай. Виконання планів вимагало стабільності кадр. З другого боку ця стабільність непокоїла табірну адміністрацію, бо відомо, що люди живались через кілька днів, а тут вже літа минали.

Так чи інакше Сталіну прийшов кінець, в кремлі заметушились, а відгомін цієї події не міг не сколихнути армію енкегебистів і цілу табірну систему – цей найсвятіший витвір Жовтневої Революції. Про організацію серед в'язнів ніхто й не догадувався. Звісно, що справа вимагала великої конспірації, все ж таки якось сама природа і обставини діяли на нашу психіку. Поривали до волі, яка дедалі сміліше заповнювала наші серця. Хоч ніхто нічого не знав, але якось інстинктивно відчувалось, що так довго вже не потривас, що з дня на день наступить зміна, сколихнеться тундра або вибухне вулкан. Так вічно не може тривати.

Я в цей час гарячково надолужував в роботі над своєю відсталістю. Посилено читав літературу, знайомився з марксистсько-ленінськими творами. Крім мови, природничих наук та математики Стрижаков ще заохотив мене до російської класики. Спорядив для мене цілу програму, вказав окремі твори російської літератури, щоб не тільки замкнути рамки середньої школи, а й значно розширити їх.

Мушу признати, що основи дарвінізму, геологія, зоологія, логіка, психологія, фізика, а особливо астрономія та цілий ряд інших брошур, як: походження Землі, життя, людини чи мови робили на мене сильне враження і докорінно міняли мій світогляд. Тепер я вже встиг дещо лизнути філософії Фейербаха, Геккеля та Енгельса, як також Чернишевського, Добролюбова і Белінського тому й часом серйозно задумувався над свігом, життям, над вірою в Бога. Ще донедавна я молився. Лягаючи спати, я перед сном промовляв спеціальну молитву для в'язня, яку крадькома передав мені батько ще в чернівецькій тюрмі та благов Господа, щоб виніс мене і моїх ближніх з цієї неволі. Літа минали, а Бог десь в небесах сидів собі мовчазливо і, як здавалось, до наших тюремних справ не втручався. Я починав сумніватись і відходити від релігії.

Не наступило це раптово. Мої сумніви і відхід від віри відбувались повільно, в міру того як переді мною розширялось наукове розуміння світу. Чи раз то ми вели пристрасну дискусію зі Стрільцівим або Дунаєвським на подібні теми, але як виявлялось вони також у філософських питаннях стояли на матеріалістичному ґрунті.

Бувало, й сам задумувався чому нас Господь так карає, чому наш край вже віками в неволі, чому інші панують над нами і тут перед очима появлявся мій батько. Пригадувались мені наші спільні молитви ще у Львові, пізніше в Красноярську, в яких так сердечно молили Господа і ждали від нього тільки однієї волі. Скільки то вже часу проминуло, а воля наша спить. Насувались мені Кобзареві слова:

Як понесе з України
У синєє море
Кров ворожу . . . отоді я
І лани і гори –

Все покину і долину
До самого Бога
Молитися . . . А до того
Я не знаю Бога.

Спостерігаючи навколишнє життя, я також задумувався, чому це так. Чому така справедливість? Ось трапився нещасний випадок. Ходив на шахту якийсь дядько, чесно робив як той давній смерд, нікого не кривдив, іншим допомагав у біді, молився, благов Господа, щоб дочекати йому ще повернутись додому, до своїх дітей. Та ось обірвалась брила породи – і прибила нещасного на смерть, або калікою зостався. Поряд з цим ходить справжній диявол-блатний, знущується над іншими, ножем воює, Христа й Бога проклинає – і нічого, далі грішить і світ ворохобить.

Звичайно тема невичерпна, можна б сперечатись, але придивитись ближче, то справді терпіли більше і гинули чесні роботяги. Подібні обставини і мій скромний світогляд в моєму розумінні дозволяти уважати більш вірогідним, що Бог не є приятелем, ані ворогом людини. Я перестав молитися. Більше мене притягали слова поета Павла Грабовського, якому Христа-мученика заступав наш народ, а Матір Божу – Україна.

Жаль мені було розставатись з моїми ще з дитинства виплеканими надіями на Бога. Знав, що батько й мати не похвалили б моє хитання, одначе наука, а може й вік та навколишня дійсність валили мій колишній світ.

Відомо, що тодішній світ науково представлявся просто і зрозуміло, а матеріалістичні положення, що матерія вічна, тобто не мала свого початку і не буде мати кінця, що вона існує незалежно від нашої свідомості та, що головним її агрибутом є рух, внаслідок чого міняє лише свою форму, що матерія тобто цілий Всесвіт нескінченний в просторі і часі, що матерія незнищальна і не

повстає з нічого і нарешті, що матерія первинна, а свідомість, дух чи ідея вторинна – все здавалось мені логічним і переконливим. Одначе я ще не клав після всього крапки, також усвідомлював, що це матеріалістичні твердження та згодом питав себе чому я став прихильником, а може й невірником їх визнання. Щоправда доходив до всього самостійно і добровільно, все ж таки думав собі, хай буду й невірником, це байдуже, але я хочу знати правду.

Звісно, що советська наука однобічна, а що було б зі мною, коли б я виховувався на інших творах і пізнавав інші теорії. Чи не став би я прихильником ідеалізму. Чи можливо, щоб в пізнанні істини лише одна сторона стояла б на правильному шляху, а друга – цілком на фальшивому. Невже ж тільки матеріалізм єдино правильно пояснює світ, а всі інші філософські системи помиляються? Такі і інші питання мене вже давно непокоїли, бо з другого боку, ми не мали жодного доступу до інших наук. Разом з тим знали ми і те, що західна наука, техніка і культура ні в чому не поступаються советській, якщо в загальному й не перевищують її. Так, я стався матеріалістом, звичайно не войовничим, не більшовицьким матеріалістом, бо надто цінив право і свободу інших переконань, тому й залишав собі ще віконце для дальших досліджень в пошуках правди.

Подібних поглядів дотримувався і Дунаєвський, і Стрільців, і Войченко, і мабуть Стрижаков. Скільки то ми наговорились з Васильком Стрільцевим і на ці теми. Бувало, довго сперечались і розходились в сумнівах: а може матеріалізм і ідеалізм десь там в кінцевій цілі сходяться в одному пункті, бо що ж тоді означають твердження „Бог вічний”, „матерія вічна”.

Поступово доходив висновку, що до всього слід підходити критично і не тратити рівноваги. Хоч більше промовляла до мене наука, однак я не цурався й релігії, тому охоче розмовляв і з віруючими, яких теж не бракувало в таборах. Все ж таки молитись, я більше не молився. Саме тепер напередодні якихось невідомих подій я поки що, хоч і зачитаний в книгах, час від часу відривався та прислухався, що там „в траві цвіркає”.

22. Начальство і блатні

Тимчасом в таборі життя хоч іноді й затримувалось мов би на місці, все ж таки помалу посувалось вперед. Воля вже не відступала, вігала над нами, мов би стукала у браму, у вікна і не давала нам спати. Так, так, тільки повстання, тільки власними силами треба ламати дроти, мобілізувати в'язнів, усувати все шкідливе і здобувати волю. Подібні мислі таємничим способом ходили між в'язнями, а згодом проникали з табору у табір та вабили своїх невірників. Звичайно якихось виразних ознак нашого звільнення ще не появлялось, одначе по деяких прикметах на небі можна було припустити, що в таборі таки щось діється в цьому напрямі.

Адже раніше в таборі в'язні ще ніколи не ставили якихось вимог перед начальством. Зараз появлялись деякі симптоми розбудження і смілості, а передусім табір хотів позбутись блатних. Такі сигнали вже доходили до начальства. Бувало, й на розводі кричали „уберите блатных!“ а згодом таки явно і відверто на виробничих зборах у клубі, де точились дебати про невиконання плану, в'язні заявляли: заберіть блатних, вони не роблять і підривають плани. На це начальство відповідало, що блатних немає, що все залежить від вас і так замикалося коло.

Так чи інакше назривала гостра проблема з блатними, яких вже далі не можна було терпіти, а яких власті різними способами захищали. З наших вимог нічого не виходило. Залишався лиш один вихід – стосувати силу. Напруження дедалі зростало, а оскільки власті стояли вперто на своєму, згодом починались убивства шкідників-сексотів.

Пам'ятаю, як повернули ми з шахти пізньої ночі, бо робили тоді в другій зміні, повечеряли і біля опівночі полягали спати. Тільки заснули ми, а тут в барак наскочили надзирателі. Піднявся гуркіт, розлягався крик по всіх секціях: „Подъем! Подъем!“ Ми піднімались. Зараз веліли всім одягатись і ставати рядом перед своїми нарами. Тоді до кожного підходив надзиратель і уважно оглядав наш одяг. Чого він шукає? Що оглядає? Не спали ми тієї ночі. Гонили нас з однієї секції у другу, перевіряли, шукали. Аж вранці довідались ми, що сталося. Саме вчора на шахті вбито в'язня Теплова – колишнього прокурора, якого вже довгий час підозрювали в доносах. На Теплова вже кілька разів робили замах, але за кожним разом йому якось удавалось вислизнути. Начальство навіть охороняло його. Останнім часом не заходив у шахту, сидів на прохідній і видавав номери шахтарям. Все одно допали його десь в темному місці і зарубали ножами. Правдоподібно збирав доноси від окремих в'язнів і сам передавав кумові.

Такі випадки повторялись. Тепер ставало ясно, що в таборі щось рішається, що організація діє. Все довкола заворушилось, наростав непокій, а в'язні надалі вимагали, щоб очистити табір від блатних. Бувало, поб'ють когось – в таборі все перевертають. Шукають винних, роблять обшук, надвір виганяють. Блатні також активізувались. Воробйов погрожував тяжкою розплатою. Кружляли чутки, що ось нападуть на бараки і всіх нас виріжуть у пень. Наш барак також був начорочений, іноді доходив страх лягати спати. Блатні далі ширили вісті, що всьому винні бандерівці.

В загальному психоз охоплював цілий табір, всі відчували й бачили, що точиться якась гостра боротьба, але до чого воно йдеться конкретно, цього мало хто знав. Звичайно табірне начальство досконало розуміло справу і напевно свого противника пізнало добре. Саме тепер, коли вбивають сексотів і паралізують систему доносу не сподіватись їм спокійного проживання. Тому в цих днях режим ще більше загострювався, а перелякане начальство за всіма стежило, нікому не довіряло. Обидві сторони знали, що на карті поставлено багато. Така ситуація тривала вже більше місяця, аж поки одного разу не сталося знову щось несподіваного.

Я далі ще робив тоді в бригаді Задорожного. Пам'ятаю, як ми вийшли на шахту в нічну зміну. Ось після роботи вранці бригади повиходили з шахти, а зміни немає. Ми довго чекали на зміну, та даремно. Бригади помалу починали вертати до табору. На наше здивування в таборі було пусто. Між бараками звивались лише надзирателі, а перед брамою стояло військо. Нас в табір не пускають. Тепер всі зрозуміли, що в таборі щось сталося. Що саме? Ні від кого не довідаєтесь.

Години проходили, ми мерзли на брамі. Згодом розбрелись хто куди, щоб хоч трохи сховатись від вітру та морозу. Так промерзли ми того дня аж до полудня голодні і ще раз голодні. Під брамою збирався натовп народу, що повернув з нічної зміни, з шахти та інших робіт в тундрі, а тут вам не пускають в табір Почався крик „Начальник, замерзаем! Пускайте в лагерь!” Надзирателі метушились. Яке нам діло, що там сталося в таборі, ми відробили зміну – пускай „додому”. В'язні самі просились в табір!

Нарешті стала виходити наша братія з бараків і ставала колонами перед брамою на розвод. Брама відчинилася. В'язні виходили на роботу і тут за брамою ми дізнались від них, що сьогодні була велика битва в таборі. Згодом і нас пустили в зону.

Між нами вже не раз ходили поголоски, що блатні збираються напасти і вирізати то вісімнадцятий барак, то наш чотирнадцятий або тринадцятий. Як виявилось блатних було порівняно небагато, одначе небезпекою і пострахом віяло від них. Воробйов уже давно оточив себе блатними і стався їх проводирем. Незалежно від того, що був сильно збудований, високий, здоровий як лев і широкий в плечак, мав біля себе ще свою власну охорону, так званих тілохранителів. Тілохранителі останнім часом не відходили, навіть разом спали і могли в кожній хвилині захищати свого ватажка та ударами ножів знищити будь-якого противника. З другого боку маса в'язнів кричала: „Геть з блатними!” Десь навіть свого часу погрожували „якщо ні, то ми самі їх зліквідуємо.” Начальство не уступало.

Власне сьогодні, цього ж дня було проведено виконання давніших попереджень. Не блатні напали на „бандерівців”, а „бандерівці” напали на блатних. Вранці, ще далеко перед розводом ватага дужих молодців підійшла до бараку, де перебували блатні з їх головним штабом і Воробйовим на чолі. Звичайно всі спали, але ножі завжди мали під рукою. Все ж таки на цей раз заскочені зненацька. Почався рукопашний бій. Деякі вискакували через вікна, але там їх також доганяли. В секції Воробйова, почувши крик і тупіт, гвардія вже стояла на ногах. Одначе перед блатними не було ніяких шанс. Під натиском „бандерівців” мусили відступати і один по другому лягати. Прорвавшись у секцію, в'язні кинулись на Воробйова. Той вискочив на нари, схватив два ножі в обі руки і так затримував штурмуючих, поки не опинився під стіною. Тепер, опершись спиною в стіну, спереду захищався ножами і наводив страх на атакуючих. Довго не могли його збити з ніг, уміло володів ножами, однак розлютованого натиску вже ніяка сила не була в стані загамувати. Воробйов упав, його били ножами в груди, а той ще не здавався. Нарешті повалили на

підлогу, цілу клітку подиравали. Дістав вісімнадцять ударів, вісімнадцять ножів! Били аж поки не появились останні ознаки життя. Акція скінчилась. Тривала недовго, але потрясла цілим табором і гарнізоном.

В результаті цього нападу головну шайку було розбито, блатні розбіглись і в страху розтопились. Воробйов і чотири його подвижники полягли під ударами ножів, інші були ранені, деяким пощастило втекти.

Вся ватага, як була озброєна ножами, після акції повернула на кухню і веліла кухарям закладати столи та всіх нагодувати. Знали, що вже останній день на „волі” в таборі. Знали, що ждуть їх додаткові вироки, тяжкі муки, а може й смерть. Однак не зупинялись перед нічим і рішались на найвищий ризик. В ім'я чого? Для кого посвятили своє хоч і жалісне, але все ж таки життя? Хто заохотив чи велів їм рішатись на цей крок? Цього ми ще не розуміли, але як виглядало, воля вимагала жертв. Можна лише догадатись, що йшлося про якусь велику справу.

Тимчасом до табору підходило військо. Появився начальник табору старший лейтенант Ревков з цілою свитою офіцерів та надзирателів і подався на кухню. В'язні не крилися і не чинили жодного опору. Склали ножі і здалися, після чого їх всіх забрали і зараз же вивезли з табору. Побитих і ранених згодом підібрали та лише в санчасті було відкрито, що Воробйов живий. Стільки ножів і живий! Зайнялись ним лікарі і пізніше ще довго лежав у лікарні.

Стосовно нападаючих, то виявилось, що це не були лише бандерівці, як їх називали блатні. Щоправда в цій групі, яка налічувала понад двадцять чоловік, українці і становили більшість, але крім них були тут ще й литовці, росіяни і інші. До певних висновків ще було далеко, хоч де-не-де іноді щось обтиралось в наші вуха, що мов у таборі відбувались наради, в яких засідали представники різних національностей, де обговорювались всякі табірні проблеми.

Виглядало, що українці були ініціаторами в подібних справах, а чому, то можна лише догадуватись. Чи тому, що посідали найкращий досвід в підпільній організації, чи просто тому, що становили більшість. Наведений приклад, а також в наступних днях і саме життя показувало, що зараз взагалі національні різниці зникали. Ми ставалися братами.

Тепер загострювалась табірна дисципліна. В таборі робили шмони. На вахті два рази денно докладно всіх обшукували, перевіряли номери на спині, а вечорами додаткові перевірки. Одначе пробудженого гніву і прагнення волі вже не можна було придушити. Тим більше, що, усвідомивши самовідданість своїх братів і повну перемогу над блатними, в'язні випростовувались, ставали на ноги і піднімали голови. Не байдужість, не страх, не праця лежали їм на грудях. Тепер кожний знав, литовець і росіянин, поляк і українець, туркмен і молдован, що перед нами стоїть завзята боротьба, що нашим гаслом є єдність і братерство і що найвища наша мета – це воля або смерть.

Справа ускладнювалась ще й тому, що до нас доходили вісті про досить широку амністію, що вийшла 27 березня 1953 року, зараз по смерті Сталіна. Це положення ще більше дратувало нас, бо та амністія зовсім не торкалась політичних в'язнів. Настрої будились також і тому, що „Правда” від 4 квітня

оголосила про невинність лікарів що хотіли отруїти Сталіна і про зловживання законністю органами безпеки. Значить органи безпеки зловживали. Над цим також розмишляли в'язні.

23. Застукотів кулемет

Табір далі стояв непорушно, але протести вже з кожним днем наростали. Зараз вимагали не тільки забрати блатних, яких вже не видно було, а й дедали більш відверто вимагали свободи. „Скільки можна тут пропадати? Як довго будете нами орати? Позаганяли нас в табори, пришили драконівські вирокі. Давайте комісію з Норильська! Ми хочемо розмовляти. Ми не будемо робити!”

Начальство раз погрожувало, іншим разом успокоювало, обіцяло, одначе комісія не приходила, а положення дедалі загострювалось. Пам'ятаю, як свого часу пурга успокоїлась і наступили тихі морозні дні. Дома вже мабуть весна усміхалась, а тут довкола білили сніги, хоч сонечко вже майже не заходило, лиш на якийсь час ховалось за горами. Ми далі робили по шахтах і в тундрі. Та ось одного дня рознісся тихий наказ: „Завтра не виходимо на роботу! Не виходимо, хоч би й військо появилось. Надзирателі виганятимуть, битимуть, стрілятимуть – не вийдемо. Згинемо, а не вийдемо! Розпочинаємо страйк, генеральний страйк!”

Такі й подібні голоси ходили по таборі і на роботі. Заповідали їх потику, один другому, але були й такі, що явно голосили страйк, навіть погрожували слабодушним. Приближався завтрашній день, повний тривоги і непокою. Що принесе нам завтра, що з нами буде. Кожний передумував своє. Тепер в таборі важко було донести щось кумові. Ніби бараки спокійно стояли, де-не-де снували в'язні, але якраз сьогодні кожний був на оці, Відповідна служба діяла, слідила за кожним надзирателем, за кожним рухом, за кожним в'язнем.

Пам'ятаю, добре пам'ятаю той червневий ранок 1953 року. Сигнал як кожного ранку розлягався по таборі – виходити на роботу. Тільки сьогодні вже не кричали бригадири „подъем!” Ніби й ніхто голосно не кричав, не наказував, проте вже всі знали, що сьогодні не виходимо, що ніяка сила не сміє нас рушити, а поки що, поснідавши, всі мовчки сиділи на нарах та поглядали у вікна.

Між бараками не видно в'язнів, на розвод не збираються, не біжать групами чи бригадами. Перед брамою пусто, все завмерло. В нашому бараку запанувала якась дивна тиша. По всіх секціях лиш наслухали, що далі буде. Адже відколи існує Кайеркан, відколи цей табір і тундра такого ще не бувало. Цілий табір, тисячі робочих рук сидять в бараках і ані руш надвір чи на роботу. Там мерзнуть котловани, шахти стоять, а тут у вус ніхто не дує. Зараз інші мислі застрягли в наших головах. Так в напруженні минали хвилини. Минула шоста, сьома, восьма, дев'ята година – в таборі тиша.

Ми розглядались. Нарешті за зоною помітили військо. З гарнізону вирушали колони. Згодом військо запустилося в тундру, а звідти зі всіх боків обступало табір, наближалось до дротів. Солдати держали автомати, інші вже розкладали кулемети і направляли на наші бараки. Деякі ходили з собаками на поводах. На вежах також кулемети. Табір завмер. Над ним повисла якась зловісна тиша. Хвиліни настороги і непокою, а в секції вже хтось відзивався „Спокійно, хлопці, і відваги! Стріляти й так не будуть”.

Однак так довго не потривало. Як тільки табір був оточений, На брамі появився начальник табору в супроводі цілого загону офіцерів та надзирателів. Брама відчинилась – і всі рушили в табір. Розійшлися по бараках і силою стали виганяти на роботу. Викидали людей надвір навіть босих. Ті вивалились назад до своїх дверей або перебігали в інший барак. Піднявся крик. В тундрі застукотів кулемет – і знову тиша.

Нарешті підійшла ціла свита і до нашого бараку. Ми сиділи на нарах. Деякі були роздягнені, лише в близні лежали під покривалами. Начальник табору крикнув вставати і виходити з бараку. Хлопці переглядались, мовчали, але ніхто не рухався. Почався крик і лайка.

„Вы что бунт подымаете!” а далі пішли слова страйку, шкідництва, порушення табірної дисципліни, провокація, антисоветські виступи, саботаж і т.п. Хлопці не ворушилися. Начальник кричав люто як пес. Нарешті кинулись надзирателі, хватили за що попало і почали зривати нас з нари. В секції все стало перевертатись. Все гуділо, гриміло. Після довгої шарпанини, крику і лайки табірна згряя вдерлася в іншу секцію, а згодом піднявся гук і крик по всьому бараку. Хлопці тримались нар, тримались один одного, хоч при цьому не одному й по голові дісталось, однак вивалились і не піддавались. Гуркіт часом переривався розлюченим криком начальника „на роботу!” і відчайдушною відповіддю: „Досить знущатись! Випускайте на волю, давайте комісію з Москви”.

Начальник умлівав зі злості перед своєю безпорадністю. Він вперше зустрівся з нашим незламним опором і хоч надворі кулемети, але не накажеш стріляти, бо на дрони не йдуть, навіть носа з бараку не висувають. Панічний страх, а тут все повторюють „з Москви комісію!”

Ще довго воювали по таборах, в тундрі перебігали солдати, все-таки в'язні трималися міцно, ніхто не заламався і на розвод не виходив. Начальство і надзирателі понуро вертали на браму. В цей час колони, що прийшли з нічної зміни мерзли за зоною перед табором. Тільки вполудне пустили їх в табір. З начальником табору вже ніхто не говорив. Всі вимагали волі, а переконавшись в даремності табірному примусу і в своїй перемозі, в'язні рішуче заявляли: „не виїдемо на роботу доти, аж поки не приїде комісія з Москви.”

Вперше за всю свою історію табір стояв безчинно, стояв замкнутий. Минали вже дні – ми за браму не виходили. Лежали, одпочивали. Будівництво в шахти стояли, на Каларгоні тиша, гул з Норильська не доходив, в тундрі все завмерло, а диктатори тремтіли. Крім кайданів і важкої праці нам нічого тратити, а гарантія та черпак баланди і так належиться.

Приїхала якась комісія з Норильська, однак в'язні з нею не розмовляли. Вимога була одна – комісія з Москви і свобода. Не було виходу, наші тирани пом'якли, помалу призвичаювались і мусили стравити цю гірку пілюлю, тоді коли братія, відчувши силу, чекала зустрічі з Москвою.

Така комісія приїхала нескоро, аж після одного тижня. За цей час в'язні, створивши комітет, приготували свої вимоги. Перш за все ставилось питання про волю, про амністію для політичних в'язнів, а поки що вимагалось негайного скорочення робочого дня, ліквідації номерів, дозволу вільної кореспонденції з ріднею, усунення блатних та ряд інших полегшень. Почались розмови і як на диво начальники нам обіцяли без всяких застережень, що скоро наступить час нашого звільнення. Більше того вони тепер сміло й відверто заявляли і признавались, що нас судили поспішно, що вирок не завжди були справедливі і врешті, що скоро будуть переглядати наші діла та звільняти з таборів, а поки що мусимо працювати, шахти не можуть стояти. Дивним здавалось і аж не вірилось, що наш страйк тут в Кайеркані розбудив таку доброту у цих чиновників. Ми ще не знали, що там відбувається в інших таборах біля Норильська.

Тепер на зборах і зустрічах московські начальники запевняли нас не тільки в скорому звільненні, а й насамперед в цілому ряді полегшень в таборі, як: збільшенні пайка, частішій кореспонденції та навіть отриманні грошей за нашу роботу.

Табір приступив до роботи, лише після цілого тижня страйку. Зараз кожний відчував якусь насолоду перемоги. Адже одпочили цілий тиждень, пролежали і нічого не робили, а головно зламали диктаторів. Кожний бачив, що такі становимо силу, у кожного блиснули надії на звільнення, а там і повернення до свого краю з холодної Півночі.

24. Повстання в таборах

Не все скінчилось на нашому таборі. Ми не знали що діялось далі в Норильську чи інших таборах. Як пізніше виявилось, до гострого протесту піднялись не тільки ми. В той час хвиля подібних страйків прокотилась по всіх норильських таборах, а в деяких в'язні піднялись до відкритого повстання.

В Норильську на п'ятому таборі в'язні, подібно як у нас, вимагали свободи. Перелякане начальство підтягнуло війська і бронемашини. З появою війська, в таборі все закипіло і, готуючись до оборони, наступив винятковий стан. В'язні вивішували чорні прапори на бараках, вимагали волі, однак, в результаті притаманної бездушності диктаторів, в'язні кинулись цілою масою на браму.

Здригнулись вишки, зараз відізвались кулемети, інші з ломами в руках вже проривались в табір. Крик і лоскіт кулеметів, воля і страх енкегестів – все змішалось в один несамовитий гул. Кров лилася, лежали люди, стогнала тундра і сніг зачервонівся. Не щадили червонопогонники, били зі всіх сторін і трупом

сіяли в снігу. Гинули в'язні, в муках прощалися з життям. Між ними гинув і мій добрий приятель Рікс Рандмаа, який в тому таборі докінчував свій строк. Тепер навіть його закінчив, лише не в Естонії, а в чужій холодній стороні.

Внаслідок жорстокої розправи багато людей полягло. Правдоподібно понад шістьдесят загинуло, а скільки було ранених. В інших таборах було подібно. Як не дійшло до стрілянини, то в'язні страйкували. Не знаю чи провідники цих повстань догадувались, що їх організація і прагнення свободи запалить ще інших в'язнів і рознесе вітром по всій імперії. Як вже пізніше виявилось, за Норильськом почали будитись інші табори. Ще того самого року в липні Застрайкувала Воркуга. В травні 1954 року відбувся найбільший страйк і протест в третьому відділенні Степлагу біля Караганди, що тривав аж сорок днів. Лише танками і червонопогонниками страйк було жорстоко придушено. В результаті, за деякими даними, крім інших жертв було засуджено сорок в'язнів, а шістьох з керівничого комітету страчено. Хвиля страйків прокотилась по інших таборах всієї комуністичної імперії.

Зараз в Норильську цілий штаб енкегестів заворушився в своєму гнізді. Партійні і чиновники також звивались перелякані. Розгубились над несподіваним оборотом справ. Метались на всі боки, перекидали війська, а табори як би змовились, ставали за волю. Страшно представити, а як же Москву повідомити? Як про таке рапортувати? Самі хотіли справитись з таборами. Правдоподібно про табірні бунти Москва довідалась не від своїх начальників, а скоріше від закордонних радіостанцій. Тільки тоді заворушилась Москва і до нас стали приїжджати начальники.

Приїжджають, а тут все стоїть, завмерли шахти. Такого вони ще не бачили.

Крім страху диктатори терпіли ще незлічені страсти як на виробництві, так і на своєму ідейно-політичному фронті. Тимчасом досвід показував недвозначно, що гуртом можна не тільки тюрми чи табори, а й цілу імперію сколихнути. Тому на все годились і багато обіцяли. Одначе треба признати, що на цей раз їхні обіцянки стали дещо сповнятись.

Перш за все наступило загальне поліпшення наших умов животіння. Щоправда пайка як також і їжа залишилися незмінними, але тепер появилась спроможність дещо придбати і докупити за гроші. Нас як і раніше гонили до роботи, де норми ніколи не маліли, різниця полягала лише в тому, що зараз за нашу працю дещо платили. В таборі появилвся ларьок і відкрили буфет, де можна було щось поїсти. Коротше кажучи, голод почав відступати, а ми помалу відживали. Це була важлива річ, важлива перемога!

Окрім живлення наступали й інші пільги як, наприклад, можна було частіше писати додому, хоча раз у місяць, а це не те, що два рази в рік. За невихід на роботу так само карали як і раніше, але в бурі вже не було Воробйова.

Згодом приїжджали наступні комісії і все обіцяли про перегляд наших справ та звільнення. В таборі виглядало ніби спокійно, але час від часу наростав непокої. Все ж таки через деякий час нам дозволили навіть побачення

з рідними. За добру роботу й поведінку начальник табору міг дозволити побачення. Для цього збудували спеціальний барак біля вахти, де могли відбуватись зустрічі. На жаль таких побачень майже не бувало. Хто міг добратись з України чи Литви або з Польщі аж у Заполяр'я. До речі поляків було небагато, однак в таборі дружньо тримались. Часто сходились до якогось барака, ділились горем і так як ми згадували добрі літа та мріяли про свою батьківщину. Саме тепер їх стали збирати по таборі і пригтовляти до звільнення. Скільки тут було в'язнів різних національностей, але ніхто за ними не обстоював. Виглядало, що лише поляками хтось турбувався, бо пізніше їх багатьох вивезли з табору і, як говорили, відрядили в Польщу

Наші діла, як це ми довідувались з ППЧ та інших табірних відділів теж розглядались. Виглядало, що й з нами щось роблять, а час помалу проходив. В своїх заняттях я надалі захоплювався історією. Довго думав, який би то собі фах обрати, в якому напрямку. Адже звільнення може колись надійде, а що далі. Вибрати якусь професію лікаря чи інженера було б трудно, бо для цього потрібна ще й практика, а ось істориком, думав собі, і в таборі можна стати, лише щоб був матеріал та охота до праці. Мене захоплював професор Антонович. Для здійснення своїх намірів, я використовував свої зароблені гроші. Щоправда нам усіх грошей у руки не давали, частину затримували на власний рахунок, все ж таки мені тепер дещо вистачало і на покупку книг.

Таким способом, наладивши контакт з московським посилторгом, я знову почав отримувати книги. Цікавили мене передусім книги з історії стародавнього світу, а особливо Греції та Риму, як також середньовіччя. Пощастило мені навіть дістати перший том історії Української РСР та Богдана Хмельницького – І.П. Крип'якевича.

Коло мене поки що все йшло непогано. Я частіше відвідував професора Антоновича, але на жаль моє ближче навчання у Михайла Дмитровича не потривало довго. Власне ще перед страйком йому кінчався термін ув'язнення, та, як це бувало з іншими, його покликали в Норильськ і ще раз судили. На цей раз присудили йому ще п'ять років. І ось тепер після страйку, наводячи чистку в таборі, одного понурого дня Михайла Дмитровича забрали. Забрали і слід пропав. Я ще довго розпитував знайомих, але на жаль ніхто нічого не знав. І Войченко не знав. Так починав я тратити своїх учителів, а втрату цю ще довго відчував.

Підсумовуючи, можна б ствердити, що деяке полегшення прийшло безсумнівно, але режим не поступався. Система нагляду і доносу завжди існувала, а моя пошта і книжки також не проходили поза увагою табірних надзирателів.

25. Другий удар

Після смерті батька, моє становище мало що змінилось в таборі, зате навчання дещо ускладнилось. Деякі книги, що батько не встиг вислати, пізніше прислала мені мати. Тяжко було мамі. Тепер зустріло її справжнє горе. Залишилась сама вдома та ще й хвора. Вже довший час, ще за батька мучила її хвороба, мабуть набряк появився, що згодом прибирав на силі, а мати знемагала.

Щоправда доглядала маму сестра Мафта, але й вона була в нещасті, бо чоловік загинув на фронті, а дома залишились малі діти. Сестра вже давно робила в колгоспі, який завели в нас ще в 1947 році, та й праця там була нелегка. Не покидали маму й сусіди, помагали, рятували здоров'я, а дім наш ставав мов би символом нещастя. Ціле село знало, що тут колись був господар, що лиха доля забрала синів, а батько не зніс тяжкої журби, пішов у могилу. Співчували матері, відвідували, одначе хвороба робила своє. Вода прибувала. Мати мучилась і плакала за нами. Бувало, писала хворою рукою: „Синку мій, прийди до мене хоч у сні, най надивлюся на тебе”.

Я вже й давніше відчував непокій у своїй душі, все розумів і питав себе, коли то я допоможу мамі, а згадавши, що переді мною ще довгі літа проклятих таборів, тоді стискав біль у грудях. Не раз у мріях повертав до матері, іноді припускав і найгірші думки, однак здавалось, що все якось пройде. Все ж таки не оминула мене та страшна вість, коли отримав листа з дому написаного іншою рукою – мати не живе! Померла в понеділок 23 листопада 1953 року. Не опритомнів я ще від першого удару, коли наступив другий. Вже не маю матері, немає в мене дому. З-під моїх ніг усувалась земля, я почувався відірваним і самотнім. Іноді ще мішались мої почуття, та згодом все чіткіше усвідомлював собі, що це правда. Де мій дім зараз? До кого я поверну. Ще до недавно те рідне було якоюсь опорою для мене, а що зараз?

В такому стані минали мої дні. Я ще довго поринав у спогади свого дому, батьків, мого щасливого дитинства, та все краще розумів, що минулі теплі і безтурботні літа вже не вернуться ніколи. Чому я тут? Чому не у вільному краю на рідній землі? Невже доведеться мені тягнути строк і пити гірку хвою до кінця. Багато передумував. Дедалі частіше повертав у рідні сторони, на Україну, навіть у понурі тюрми, в табори, бо вони були кращими ніж оця Долина Смерті. Пригадувались мені мої брати, мої друзі, Львів, пригадалась мені моя кохана Іванка. Де вона зараз? Куди занесла її доля? Чи живе ще?

Не знаю чи то моє прибите становище, чи почуття самотності, чи моє давнє кохання, я дедалі частіше повертав мислями до Іванки. Мені хотілось відізнатись до неї. Згодом ця мрія все більше переслідувала мене і я задумувався як її здійснити, як написати листа. Але куди, кому, де шукати її? Адже я знав про її вирок, знав, що так як і я перебуває в таборах. Все ж таки напишу, спробую.

Став я пригадувати її адресу в Трускавці, звідки походила, але на жаль, забув. Скільки то літ минуло від сорок восьмого року. Чи пам'ятає, чи захоче відповісти, адже від того часу багато могло змінитись. Я вже й по таборі питав, цікавився, чи є хтось з Трускавця, але таких не знаходив. Тоді я рішив, хоча й не знав адреси, написати кілька слів до Трускавця майже на осліп на прізвище Романської Іванні Осипівні з такою приміткою, що коли б виявилось її немає, то кожному людину, до якої потрапить цей лист, прошу написати хоч кілька слів, де зараз Іванка, де перебуває.

Минало вже кілька місяців, як я відіслав свого листа, але відповіді не надходило. Помалу починав тратити надію, бо й так здавав собі справу, що все було під знаком запитання. В таких обставинах можна лише собі уявити, як я зрадів коли отримав листа від Романської, та придивившись, лист був не від Іванки, а від Анни – матері Іванки і то не з Трускавця, а з Сибіру, з Далекого Сходу. Здійснились мої фантастичні мрії!

Мій лист таки потрапив до Трускавця. Там якась добра людина взяла його на пошті, прочитала і відправила не до Іванки, а до її батьків, що перебували на засланні в Хабаровському краї, район ім. Лазо, присілок Хор. Таким чином лист пройшов чималу дорогу з Норильська на Україну до Трускавця, звідти аж на Далекий Схід і нарешті відповідь з Хабаровська знову в Норильськ на Заполяр'я. Як же він не загубився? Невже його судба була таки дійти до Іванки? Дивувався я і мої друзі.

Радість не аби яка, та коли читаю, а мати писала, що на превеликий жаль, Іванки немає з ними. Вона в таборах, засуджена на вісім років і перебуває зараз в Мордовській АРСР, присілок Явас, станція Потьма. Там відбуває своє ув'язнення, а мого листа вислала до Іванки.

Ось так віднайшов я свою Іванку. Як виявилось, в мордовських таборах перебували жінки, які так же як і ми карались в болотах, на фабриках і заводах, де приготувлялась база для інших таборів і мільйонів в'язнів. Робили також на швейних фабриках, де заготовлявся для нас одяг: тобто ватні штани, фуфайки, бушлати, шапки, рукавиці тощо. Ось табірна система і організація непогана. Де Мордва, а де Норильськ, Караганда чи Колима.

Як би складно не виглядало, але у нас таки відновилась кореспонденція. Крім брата Ананія, що вже звільнився і перебував зараз дома у Веренчанці, сестри та іншої рідні, в мене ще була Іванка, яка також тратила свої літа і чекала звільнення як і я. Переписуватись з в'язнями інших таборів було категорично заборонено, однак пройшло ще чимало часу, коли я дістав, звичайно посередньо через маму, першого листа від Іванки, яка тепер писала:

„Несподівано, але рівночасно й радісно зустріла я Вашого листа. Якщо б бути фаталістом і вірити судьбі, то можна б усміхнутись їй, а навіть злегка кивнути головою, але я не з тих. І так першество віддаю Вам, тобто щиро дякую за пам'ять, за тепле дружнє слово.

Ваш лист заставив мене задуматись, поритись в пам'яті і нарешті зупинитись на 1948 році. Легко було тоді піддержувати одне одного словами, коли віра в людей була ще сильна, непохитна, зате багато важче, а одночасно

й цінніше тепер, коли ми з Вами вспіли побачити на протязі років багато поганого, грубого, низького.

Шановний Теодоре! Не думайте, що мені легко писати до Вас листа. Ні. Ми майже одне одного не знаємо, однак ж нас зв'язує одна недоля. Вам, а також і мені важко було покидати рідний край, школу, прощатись із випликаними мріями і відправитись у невідоме, чуже.

Дуже схвильовала мене вістка про смерть Матері Вашої. Я представляю як важко, Теодоре, Вам, тому прошу прийміть від мене щирі співчуття. Но, Ви Друже, молодцем оказуєтесь, не падаєте духом, а працюєте над своїм знанням, а це дуже важно в таких умовинах. За те можна Вас похвалити. Все таки це відносно мало в порівнянні з тим, що втратили. Зате ми навчилися більш реально дивитись на світ, на людей.

Вам цікаво чим займаюсь я. Перш за все я повинна сказати Вам, що зовсім друге діло у нас жінок. В нас безліч турбот завжди. Але я відкладаю всі штовпки в сторону і наполегливо читаю. Багато прочитала художньої літератури, а також західноєвропейських класиків. Познайомилась з російською класикою ширше і більше, чого може і не довелось би дома. Відносно медицини, прийдеться мабуть відкинути плани свої, тому, що займатись немає можливості. Якось пощастило мені дуже короткий час попрацювати в такому середовищі, але щастя, як каже Лепкий – падучая зоря. І так зараз я вибрала б філологію, дуже цікавий живий і широкий предмет.

Мене в свою чергу цікавить ряд питань завдати Вам, але прийдеться обмежитись і поставити цікавіше всіх, тобто: які погляди у Вас на життя? Я впевнена, що змінились, але цікава в яких відношеннях і наскільки. Звичайно ви мужчини багато сильніші нас жінок. У нас немає вже звідки черпати сил і віри. Немає твердої руки, щоб піднесла тебе вверх та поставила вище всього. Вже все здається вигоріло, дуже втомило життя. Але що подієш?

І так прийдеться кінчати. Пробачте за зміст, почерк і все решта. Надіюсь в другому піде краще. Правда?

Щиро здоровлю. Іванка. 14 липня 1954 року."

Тимчасом над нами далі завивала пурга, бушувала по тундрі, згодом ущукала, наступали морози і знову пурга. Так минули тижні, де табір нерухомо стояв у снігах на вічній мерзлоті, в якому як і давніше щодень божий розлягався крик: „Подъем! Выходи на развод! Вылетай на субботник! Становись на поверку! Отбой! тощо.

Я далі ганяв вагонетки по галереях, проте друзі вже іноді мені докоряли: „Чому так робиш на тій шахті? Чи не можеш змінити роботу і десь примазатись в іншу бригаду? Ти старий табірник чи мало ще наробився на шахті?”

Я не дуже відпирився і на подібні уваги відповідав: чому ні, рада б душа до раю, але треба було з нарядчиком поговорити, а я посилок не одержую. Серед інших і Коваленко пропонував мені перейти в іншу бригаду, хоча б, наприклад, у вентиляцію. Все ж таки легша робота ніж ганяти вагонетки. Подібно

й Стрижаков піклувався мною. Свого часу навіть влаштував мене мірником на шахті. Добра робота, але небезпечна, бо нерідко приходилось поміряти лаву, що вже валилась. Взагалі треба було багато находитись. За зміну я мусив всі лави і штреки обходити. При цьому відзивалась моя цинга. Починали ноги пухнути. Через кілька місяців я відмовився і знову повернув до своїх вагонеток. Одначе друзі мої не відступали.

Зустрічав мене мій друг ще з першої дільниці Зеленецький Денис Петрович, чи хоча б Ревко, що походив з Волині, або поляк Петух Ян – мій колишній бригадир. Вони робили тепер в гірничо-рятувальних частинах. Тут головним завданням було нести допомогу і рятувати людей на випадок аварії в шахті, як: пожежа, вибух газу, тощо. Також небезпечна робота, але, вийшовши за зону, рятувальники здебільшого сиділи у теплому приміщенні, дещо вчилися і, будучи напоготові, завжди мали багато вільного часу.

Таким чином завдяки зусиллям і знайомству з нарядчиком Овсяніковим хлопці вирвали мене від Задорожного і вже 17 липня 1954 року я опинився в гірничо-рятувальниках. Тут, говорили мої друзі, нікого не мусиш поганяти, часу маєш доволі, тільки вчися. Все укладалось непогано, але думка про батьків і рідну хату надалі кружляла наді мною та й на душі ставало важко.

26. Роковини Шевченка

Мій учитель Стрижаков надалі залишався незабгагненим. Скільки то вже минуло часу, як я відкривав у нього все нові і нові якості. Якось при зустрічі повідомив мені, що в таборі організується хор, що керує ним українець, здібний диригент Теофан Якович Шатківський і врешті, що він також бере участь в хорі. Якщо так, то відомо, що й мені теж не придивлятися збоку.

Почалося це якраз тому, що вже минав березень 1954 року. На наше здивування начальство дозволило відзначити роковини Тараса Шевченка та приготувати відповідний концерт. Подібні роковини відзначались і раніше, як, наприклад, Пушкіна чи Лермонтова. При цьому хтось робив доповідь і звичайно декламувались вірші. Зараз вістка про приготування концерту і вшанування пам'яті Шевченка вітром рознеслася по таборі, а співаків і аматорів було більше ніж потрібно. Так, приступивши до хору, я проникнув у нове товариство та й також приблизився до диригента Шатківського. Співали тут переважно українці, але знайшлися любителі і серед росіян, білорусів, як Стрижаков та навіть поляків. Тут були учасниками Іван Король, Ярослав Грицай, Степан Катеринчук, лікар Фідровський, Головка, Шелест та багато інших. В таборі зростав ентузіазм, появлялось загальне піднесення, адже умови дещо покращились, голодні ми аж такі не були, а ось української хорової пісні давно вже не чули. Потягнулись охотники до клубу і хор виріс на славу, біля сорока чоловік наскільки позволяла сцена. Репетиції відбувались три рази на тиждень. Хоч всі учасники працювали на різних змінах, але після роботи

приходили в клуб. В концертну програму включались і інші гуртки, як: танцювальний, драматичний та духовий оркестр. Ми в хорі ще не знали цілої програми концерту, однак вже на початку зауважували, що наші пісні щось надто українські і чи подобаються вони начальству. Драматичним керував вже згаданий Трохим Євдокимович Коваленко, а танцювальним – молодий танцюрист Калиновський.

Проходив час, а славний Теофан Якович мучив нас на репетиціях. Вимагав досконалості звучання голосів, гармонії між окремими партіями, співзвучності та повного ансамблю хору, а також динаміки, або повільного переходу від піанісимо до форте. В цей час Коваленко розвідував, чи хто знає Шевченка напам'ять. Я признався. Пізніше прочитав „Гамалію” і „Послание”. Трохим Євдокимович вислухав і зараз же зауважив: „ось після співу залишайтеся в клубі. Підшліфуємо ваші вірші і включимо в програму.”

Я радувався. Може хоч раз в житті продекламую Шевченка. Згодом на деяких репетиціях вирисовувалась перед нами ціла програма концерту. Тепер вже ставало ясно, що концерт пригтовляється чисто в шевченківському дусі, а це значить в націоналістичному. Страх огортав нас, що з цього вийде. Чи дозволить начальство, чи не порозганяють нас на всі вітри і в бур запроторять. Хто його знає. Однак відступати нам вже не вільно було, а я своїм дещо досвідченим оком лиш поглядав на керівників та потиху співчував їм. Так приближалась котрась там неділя здається в кінці травня 1954 року, коли мав відбутися концерт.

На суботу пригтовлялась генеральна репетиція, підчас якої табірне начальство мало внести свої поправки чи зауваження. Не знаю, що сталося, але начальство не прибуло. Замість нього прийшов лише начальник КВЧ Потайних, який і перед тим бував на репетиціях. Ну що ж немає сьогодні – значить начальство прибуде завтра вже на концерт. Так розпочинався наш перший виступ на сцені в таборі.

В'язні з трудом діставались в клуб, де всі місця були зайняті, але поза місцями ще багато могло зміститись під стінами. Як би там не було, про концерт вже давно говорилось, що буде незвичайний, а тому-то й зал був ущерт переповнений.

Програма розпочиналась доповіддю про Шевченка. Читав її Олександр Денисович Дем'янченко. Тут висвітлювалась біографія поета та, як звичайно, підкреслювались тісні зв'язки і благородний вплив російських передових мислителів – сучасників Шевченка, бо як же інакше. Підчас доповіді такі слова як: арешти, тюрми та заслання на Сибір дуже насторожували в'язнів і таким чином вже сама доповідь підготовляла слухачів, які ще з більшою цікавістю чекали нашого виступу.

Нарешті відкрилася завіса. Перед глядачами на відповідно декорованій сцені, ще й з портретом Шевченка посередині, показався хор в козацьких шароварах і вишитих українських сорочках. Все роздобули. Посипались оплески, а через кілька хвилин наступила тиша. Хор розпочав тихим „Як умру то поховайте”. Зал піднявся на ноги. Всі встали, віддаючи пошану великому

поетові. За цим пішли інші кобзареві пісні. Прогриміла також партизанська пісня „Розлягалися тумани” – П.Майбороди, в якій особливо звучав приспів „Добрий день, мати – Україно рідна моя”, а також славна „Закувала та сива зозуля” – П.І.Ніщинського та інші. Між піснями виступали декламатори з віршами Шевченка, як: Холодний яр, „До Основ’яненка”. „Розрита могила”. А я прочитав своє „Послання” та „Гамалію”. Оце вперше довелося мені на повні груди продекламувати від початку аж до кінця „Гамалію” і ніхто мене не зупиняв. Радувався, що хоч раз пощастило мені прославити завзятих козаків серед таких же невільників як і ті в турецькій Скутарі, до чого потрібно було мені почекаати аж 15 років!

Поезія робила враження на в’язнів, а „Кавказ” прямо зривав деяких з місця. Щоправда в клубі були крім українців і росіяни, литовці та інші, які не все розуміли по-українськи, але „кати”, „гюрми”, „кайдани” та „одна Сибір неісходима” всі розуміли і глибоко переживали. Успіх несподіваний, а від оплесків аж у вухах промикало. Кінчали першу частину концерту піснею „Реве та стогне Дніпр широкий”. Другу заповняла постановка драми „Назара Стодолі”.

Диригент Шатківський і його хор. Кайеркан 1954 р.

Скінчився концерт, ми розходились, та в’язні вимагали повторити наступного дня. Ходили до начальника КВЧ, просили, а той не дуже був обізнаний в подібних справах та, щоб похвалитись перед вищим начальством, дозволив продовжувати концерт і в наступні дні. Ми далі виступали, а клуб годі було утримати перед натовпом. Учасників самодіяльності навіть переводили в інші зміни, так щоб ввечері уможливити виступ на сцені. В таких обставинах ми звикали до успіхів, а деякі побоювання відійшли від нас вже після першого

концерту. Здавалось би, все стояло на добром шляху, однак далі сталося інакше.

Вістка про наш концерт чомусь скоро дійшла аж до Норильська. На третій день ми дізнались, що сьогодні на наш концерт прибуде ціла комісія з Норильська. Табірне начальство щось також заворушилось. І справді, увечері – якщо так можна сказати – перед нашим виступом, коли б відхилити завісу, то клуб знову був переповнений. В передніх рядах сиділо саме начальство, навіть цивільні зі своїми дамами. Щось трошки непокоїла нас ця публіка, але нам своє робити.

Знову як і вперше після доповіді виринала пісня „Як умру то поховайте”. При цьому пішов по клубі мов би несмілий гомін і люди почали вставати. Начальству щось подібного і в голову не приходило, та, порозглядавши, що за ним вже цілий клуб стоїть на ногах, тоді один по другому теж почали підніматись. Пісня плила далі, а начальники хоч і дещо сконфужені, але стояли сумирно разом з іншими, слухаючи заповіту поета. Концерт продовжувався. Підійшла й поезія, але ніхто нас не переривав. Все йшло з успіхом аж до кінця. Лише після концерту, коли всі розходились, Шатківського затримали і звідси почалось.

Наступного дня вже тягали нас до опера. Випитували хто приготував нас, чому, а як, а що то за панахиду влаштували замість концерту. Найгірше чіплялись Шатківського та Коваленка. Кидали їх у бур, то знову випускали. При цьому іноді доходило й до курйозу. Бувало, випитував начальник табору Коваленка:

– Що ж то за поезія? Чи в Шевченка немає інших віршів? Ось хоча б такий – і, подаючи „Кобзар” Коваленкові та вказавши на першу-ліпшу сторінку, приказав – читайте.

Коваленко читає, а там як дзвін написано „і могили мої милі москаль розриває”. Дивувався начальник: „невже ж це такий цілий кобзар”. Після всього нас порозганяли по бригадах і концерту нам більше не давати. Чимало дісталось начальнику табору, а особливо начальнику КВЧ, який через певний час навіть зник з табору. Однак, що з воза впало – то пропало, а братія ще довго гомоніла та підкидала, що такого концерту сьогодні не знайти на всій Україні. Ми встигли навіть знімки поробити, що, розуміється, було заборонено. Згодом мені вдалось вислати такий знімок Іванці в мордовські табори, на що вона відповідала:

„Спішу передати Вам щире спасибі за листа і знімку, якою я дуже зраділа. Так живо стала мені перед очима капела бандуристів. Згадалось минуле. . . Дуже хотілось би почути наших рідних українських пісень у Вашому виконанні, які напевно зворушили б до сліз.

Теодоре, ще раз від душі дякую за пам'ять. Зараз прошу пробачення, що не можу послати Вам своєї. Останню у довгу перед Вами, але скоро я повинна звільнитись, так що великий процент не наросте у Вашого довжика.

Отак за допомогою Марійки Чуби я втізнала Вас. Мені здається Ви, Теодоре, дуже переінілись, змужніли. Сердечний привіт Вам і Вашим друзям

від Марійки та особливий привіт від неї земляку-односільчанину Іванкові. Тепер у мене є багато „землячок” по знімці, які часто навіщають мене і знімку.” . . .
Потьма, 22.12.1954 року.

Незабаром Шатківського покликали і знову заохочували до хору. Згодився. Одначе зібрати такий хор як на Шевченкові роковини йому вже не вдавалось.

27. Возз'єднання

Моє звільнення з шахти від вагонеток і лихого Задорожного наступило влітку 1954 року вже після страйку. Щоправда призвичаївся до недоброго майстра, до бригади і друзів, але час не стояв, а я радів, що нарешті після моєї шестирічної каторги одпочну та головню поглиблююся в свої історії і прямуватиму до мети. В таборі часто говорили, що ніколи так не буває, як собі людина бажає, але практика дещо відходила від цього правила і я б поправив цю говірку, що не завжди так буває, як собі бажаєш. В моєму випадку таки щось досягнув, до чого стремів, а зараз ще добрі друзі вирвали мене з шахти.

Я перейшов у шахтарські рятувальники. Тут крім теоретичних рятувальних справ ми нічим іншим не займались. Начальником рятувальних частин був вільнонайманий росіянин за прізвиськом, якщо не помиляюся Дубровін. Людина середнього віку хоч з вигляду часто бував понурим, особливо коли ходив на підпитку, але добрячий був. Дисципліна була в нас напів-військова, всі ділились на групи і кожна група мала свого командира. Я потрапив до командира Козака Дем'яна Павловича – зрусифікованого українця, який теж відсидів свій термін, а зараз був вільнонайманим. Взагалі командний склад був вільний, ми рятувальники-бійці вербувалися з табору.

В таборі, як то вже бувало, я перейшов у інший барак, де знайшов своїх давніх друзів. Тепер відкривались добрі можливості до навчання та й часу було багато. Я призвичаївся, помалу забував моє горе та, поліпшуючи своє навчання, зараз тримав книги за зоною, а інші в таборі і ганяв по історії. В секції, як звичайно, були розміщені дві бригади. Одна рятувальників, а друга будівельників, якою керував бригадир Анічкін. Бригада ця виходила на роботу під конвоєм далеко в тундру, де копалися котловани, а бригадир Анічкін подібний до самого Чапаєва з того ж кінофільму, вже зранку репетував.

Не пройшло і кілька днів, як з цієї ж бригади почав наблизитись до мене мій давній знайомий доктор Коцюба. Я вже й забув про нього, але він, як виявилось, чомусь мене запам'ятав. Пам'ятав, як взяв мене за плечі і виштовхав за двері амбулаторії і то коли – ще в 1950 році. Мабуть не припускав тоді, що доля може колись змінитись. Провинився бідняга, попав у неласку, тому й вигнали з санчасті і зараз копав котловани в тундрі. Підходив до мене, іноді ніяковів, хоч злого я йому нічого не пригадував.

При цій нагоді слід би ще згадати Льоньку Устимчука – мого колишнього бригадира. Зустрічались ми у таборі, але згодом хлопець змінився. Зрозумів справу. Не поганяв більше, покинув своє бригадирство, а підчас страйку проявив чимало відваги. Зі мною не тільки зустрічався, а й подружив. Хто ж то знав, що його бригадник, колишній симулянт колись станеться його добрим колегою. Видно не завжди в світі так ведеться, що нижчий перед вищим гнеться.

Свого найпершого учителя Стрижакова ніколи не покидав. Якось одного разу зайшов я до мого учителя. Ще будучи надворі, я почув у його бараку якусь музику. Прислухаюсь, мов би мандоліна, та коли зайшов у секцію – аж очам своїм не повірив. Хто ж інший як не Олександр Єрмолович сидить і на домрі грає. Вигравав якісь увертюри, а я стояв, як кажуть румуни, перпендикуляр. Ну й відомо, що уміє мій учитель, то й не залишить мене осторонь. Саме в цих днях він дістав домру-тенор з Москви від своєї рідні. Я любив музику, ще дома пробував на скрипці. Тут знову запропонував мені мій учитель вивчати музику. Для цього я повинен роздобути собі мандоліну, бо як же інакше. В таборі були всякі майстри, робили і мандоліни, і гітари. З часом була в мене мандоліна.

Пам'ятаю, як грали ми краков'яка Глінки з опери „Іван Сусанін”. Трудно грати. Синкопи, все з-за такту, а лічити ногою я не міг. Руки грали один такт, а нога тікала в другий, тоді Олександр Єрмолович прив'язував мою ногу до своєї, або наступав мені по пальцях. Так помалу пізнавав я нотну грамоту. На роботі читав, а в бараку грав на мандоліні, надолужував свої страти за минулі літа. Олександр Єрмолович і цим радувався та повторяв: „ще й на сцені будеш грати”. Мій незабутній вчитель Стрижаков був універсальним.

За зоною у вільні хвилини від занять з респираторами (а їх було більше ніж роботи) я сидів над своїми книгами, тоді коли хлопці грали в більярд або шахи. Начальник Дубровін час від часу оголошував тривогу, ми в поспіху готувались до рятування. Одначе таких тривог було раз у місяць або й менше.

Все йшло б своїм звичаєм, але згодом якось розкусив мене начальник Дубровін дізнався, що я „звіздочот” та й пристав до мене. Оскільки крім горілки любив там щось про зорі й планети поговорити, запропонував мені прочитати лекцію на тему астрономії. Мов, ти заглядаєш за небом, розповіж і нам щось про нього. Не відставав, далі морочив мені голову, аж поки я не був змушений піти на уступки. Я приготувався до лекції, в якій хотів висвітлити загальне положення нашої Сонячної системи, рух планет, їх супутників та дещо про зорі і космічний простір. При цьому також мав намір подати кілька інформацій з книги Перельмана „Занимательная астрономия”.

Так одного прекрасного дня начальник затримав на роботі дві зміни, тоді як я у викладовому залі при таблиці читав свою лекцію. Опісля зав'язалась ще й цікава дискусія оскільки й при цьому ми відривались від табірної сьогодення та мислями линули в інші світи, в далекі космічні простори. Все завершилось добре, я в душі тішився, що нарешті можу й прилюдно поділитись своїми зірками з іншими. Недовго я пораджувався. Ось одного разу викликає мене опер. Знову пішлося про мої книги. Що ж це я задумав цілу бібліотеку в таборі

завести? Що ж це стільки книг іде на мою адресу. Істориком захотів бути, чи що? Чи може лекції збираюся читати. Коротше кажучи, я зрозумів добре, що кум знає про мою лекцію астрономії. Яюсь я викрутився і згодом відпустив мене.

Незабаром покликав мене і начальник політчасті майор Москаленко. Добре запам'ятався мені 1954 рік – 300-річчя так званого „возз'єднання України з Росією”. Не пройшло мені плазом це „возз'єднання”. Хоч річниця вже й минула, але майор Москаленко вже винюхав про мої книги та, маючи мене в своєму капкані, запропонував прочитати в таборі лекцію на тему „возз'єднання України з Росією”.

– Ви прекрасний педагог. Ми довго задумувались над вибором такого лектора, якому випала би честь прочитати лекцію на цю тему.

– Але ж я ніколи не виступав перед аудиторією і напевно не зумію представити такі важливі події з історії наших народів.

– О ні, ви за дуже скромні. Наскільки нам відомо ви чудово прочитали лекцію з астрономії. Всім подобалась і ви про це самі знаєте.

Думаю собі „ось, вражий дияволе, чи знаєш ти, що дало нашому народові це возз'єднання”. Відперався я:

– Але ви маєте своїх спеціалістів досвідчених. Чи ж то немає нікого крім мене?

– Воно так, адже я теж українець, міг би й сам прочитати, але нам хотілось би, щоб хтось із в'язнів це зробив, щоб ви виступили. Тим більше, що часу вам не бракує та й, судячи по ваших книгах, то вам вистачить матеріалу, а якщо й ні, то ми вам допоможемо, навіть як буде трудно все приготуємо.

Хоч-не-хоч, відмовляти – немає аргументів. Залишається рішуче сказати, що не будеш читати й годі, а це значить, що ти є противником більшовицького прославлення Богдана та врешті ворогом загарбання України.

Так я й поступив. Знав, що попрощаюся з роботою, що загонять назад у шахту, але маніпулятором мені не бувати і не труїти свідомості своїх побратимів. Воно й так би сталось, коли б не начальник Дубровін не обстояв за мене. Я надалі лишився в рятувальниках та й часи вже не ті були.

Ще викликав мене кілька разів, умовляв, погрожував, давав часу надуматись, все ж таки я залишився при своєму, аж поки не знайшовся хтось інший. Лекції на цю тему я не читав.

Пізніше Шатківський теж дістався в мою бригаду. Хоч старший був біля 50 років, але фізично тримався добре, тому й прийняли в рятувальники. Скоро перейшов у наш барак і розташувався на нижніх нарах, якраз піді мною. Я далі співав у хорі, а водночас грав на мандоліні, тому не могло й бути інакше, щоб Теофан Якович не став моїм добрим учителем. Насамперед удосконалив дещо свою нотну грамоту. Учитель мій писав для мене деякі твори на мандоліну, згодом познайомив з акордами та аранжуванням хорових творів. Я часто привдявся до праці над партитурою, а Теофан Якович з охотою розповідав про домінанту і тоніку та взагалі про гармонію.

Веселий був, хоч і літній, але завжди рухливий, а тому й не видно було по ньому старості. Пам'ятаю, як вертали ми з роботи та, переступивши табірні ворота, я запропонував своєму учителю хто скоріше добіжить до бараку. Далеко було може й двісті метрів, – а бігав я непогано, – та коли рушили то мало що не випередив мене. Ну і сміялись ми. Тоді розповів мені, як то колись дома бігав та займався спортом. Цікавий був симпатичний, ще мав якусь притягальну силу. На відміну від Стрижакова любив оповідати про себе.

Теофан Якович ще за Польщі кінчав консерваторію, а з розповіді виникало, що його брат був неабияким художником. З вигляду як і кожний в'язень, мало чим відрізнявся від інших, такий собі невисокий, на лиці повний з веселими синіми очима та усмішкою на устах. В таборі незалежно від наших умов, любив чистоту та охайно одягався. Взагалі, в розмові і поведінці ще дещо відчувалась колишня польська педантичність. Однак ці звички теж були привабливі.

Після війни в 1946 році роз'їжджав, так би мовити, з агітбригадою по селах, десь там на Волині і давав концерти. Сам походив, здається, з Почаєва. Ось по дорозі перейняли їх машину українські партизани. Змінили напрям. Замість в село, запропонували їм у ліс, а там цілі курені. Партизанський провідник, дізнавшись про артистів, запропонував дати їм концерт, таки тут на місці. Відмовляти ніяково. Дали концерт аж гай шумів. Не завжди співалося партизанам, наслухались, нагородили артистів чим мали та й відпустили.

Далі відомо. Ще не доїхали до села, як всі вже були арештовані, а Теофан Якович, як керівник, за зв'язок з бандерівцями дістав десять років. Ще довго я поспівав у хорі. Теофан Якович Шатківський знайомив мене з музикою та новими піснями, які чималю роль відіграли в моїй майбутній праці в пізніших літах після мого звільнення.

Наступним учителем моїх табірних університетів був Гур'єв Михайл Гур'євич. Знову таки в цій бригаді. Цей молодий росіянин, хоч і був моїм ровесником, проте вже встиг закінчити художню академію. Крім моїх друзів з цієї бригади, як: Мельничук, Сініцин, Коля Соколов, Крушина та деяких інших, вже не кажучи про Дениса Зеленецького та Ревка, Міша Гур'єв своєю скромністю приваблював мене вже з першого знайомства. Працював у клубі художником та, як то буває в таборі, щось прошкаравив та й вигнали його за зону, ще добре що в рятувальники. Таким чином ще один хлопець прибув у нашу бригаду. Подружив я скоро з Мішою. Він ще в клубі робив, як я оглядав його чудові полотна та лише слинку глитав, але не мав смілості.

Міша був справжньою людиною мистецтва. Розмовляв спокійно і розважно, з якоюсь внутрішньою добротою, а його темне обличчя, чорне волосся, брови і карі очі мало пригадували росіянина. На відміну від інших Міша був релігійним і часто молився. Саме тепер, перебуваючи в таборі, я відходив від релігії, а Міша навпаки, повірив у Бога. Ми часто говорили і на ці теми, однак Міша відносився з повагою до інших і наші переконання не стояли нам на перешкоді. В подібних розмовах Міша іноді повторяв: „все одно буду молитись за тебе”, а я йому жартома – коли згрішиш, візьму твої гріхи на себе.

З часом я помалу відкладав мандоліну, а брав олівець в руки. Міша організував аматорський кружок художників у таборі. Це нам тепер дозволяли. Ми сходилися в клубі, де в якомусь закутку Міша викладав основи малювання. Серед інших учасників був також і Дем'янченко. Слухали ми і рисували переважно з натури. Відтак рисували навіть людину. Знайшли якогось старичка в таборі, який сідав на крісло і позував нам. Ми мучили його на всі боки, за це давали йому хто що мав, також не жалували й карбованця.

На роботі Міша часто малював картини для вільнонайманих, ну й зрозуміло, що я приглядався. В такий спосіб познайомив мене теж з відповідною літературою, вияснював про людину, її анатомію, про перспективу, кольори тощо. Все це відбувалось напередодні нашого звільнення, якого ми чекали, а воно все ще не надходило.

Розділ сьомий

З В І Л Ь Н Е Н Н Я

1. Велика ласка

В таборі вже не раз ходили поголоски, що мов сьогодні-завтра приїде комісія в справі нашого звільнення. Адже заворушення пройшли по всіх таборах, а начальники скрізь обіцяли. Однак часу минуло ще чимало, аж один рік, поки в серпні 1954 року приїхала в табір не комісія, а так званий краєвий суд з метою перегляду наших справ та звільнення.

І справді, в одному бараку розмістився суд. В клубі вивішувались списки кандидатів на звільнення, які тепер вдруге ставали перед судом. Там все тривало коротко. Для них це була звичайна формальність. Правда, що звільняли тепер лише десятилітників, але й не трагили надії двадцятип'ятилітники, до яких поки що ніякий указ не промовляв. Деяких вже випускали, хоч багатьом строки вже переходили за половину й більше, одначе кожний наступний день зустрічали ми з нетерпінням.

Тепер приводилась в рух чванлива пропаганда. На бараках вивішувались нові гасла. Ось батьківщина відпускає вам провину, дарує волю, приймає вас в ряди радянських громадян! Як же інакше? Звісно, що кожна кремлівська уступка хоч би й вимушена не може пройти як щось звичайне, належне людині, лише як щедрість батьківщини, її народу, серцем якого завжди є вождь або партія, їх мудрість і доброта, гуманізм і т.п. Сталося так – треба і то використати. Тому й писались нові лозунги.

Шахтарі під бараком. Кайеркан 1954 р. Сидять зліва: перший – Ярослав Грицай, другий – автор, третій – Степан Катеринчук, четвертий – Іван Король.

Здавалось би тепер приходила наша вимріяна воля. Всі повинні би радуватись. Одначе так в таборі не було. Щоправда люди покидали табір, але

переважна більшість змордовані і підупалі. Та й чим же так радуватись, коли у кожного залишалось лише рік-два, а в багатьох навіть кілька місяців. Велика ласка! Недармо деякі і на суді говорили: „Звільняйте нас, але за пізно. Де ви були в тих довгих минулих літах?” Все ж таки, як то кажуть, ліпше собаці муха, ніж бук поза вуха.

Разом з даруванням волі в таборі розгорнулась агітація – залишатись в Кайеркані та влаштуовуватись на роботу в шахті. Для цього навіть відділили один барак і зняли дроти довкола. Залишайтесь, мов батьківщина одна: Карпати чи Прибалтика, Грузія чи Заполяр'я. Проте мало хто йшов на цю вудочку. Всі їхали до Норильська, всім хотілось покинути холодну Долину Смерті.

Я також мріяв про виїзд, а поки що продовжував заняття та час від часу ділився своїми успіхами з Іванкою, яка подібно як і ми чекала на звільнення. Зараз ми могли частіше переписуватись, хоч наші листи ходили далекою дорогою, через Хабаровськ, все ж таки ми продовжували:

„... Переді мною ще в основному Л. Толстой, Ал. Толстой, Достоевський, Салтиков-Шчедрін, Горький та інші, Правда, що творчість я не вивчаю, а просто читаю, бо цікава. І тут не хотів би відстати. Хочу бути біля Вас, але до цього мені ще далеко. Західноєвропейської літератури теж мало читав, хіба те, що прочитав на англійській мові. Це в основному: Шекспір, Байрон, Дікенс, Джек Лондон, Шарлота Бронте, Теккерей, Томас Гарді, Голсуорсі, Теодор Драйзер, Бернард Шоу, Вальтер Скотт та деякі інші.

Взагалі бібліотека в нас погана, західноєвропейської літератури мало. Правда зараз дещо поповнилась. І так я сплю не більше шести годин, решта віддаю навчанню. Зараз в основному вивчаю історію і німецьку мову. Ця мова досить знайома мені, але граматика трудніша за англійську”.....

Кайеркан, 12 лютого 1955 року.

Незабаром після цього я отримав з мордовських таборів листа такого змісту:

„... Може й краще, Теодоре, що не одержали Ви того листа, бо писала його в поганому настрої, а тоді звісно, насуваються мрачні погляди на життя. Але що зробити, коли радісних спокійних днів у мене майже не буває, та й Вам прийдесться і на цей раз прочитати, а може й поділити мій песимізм.

Ось сьогодні неділя. Сиджу одна зі своїми думками. Ні до кого ні слова не хочеться сказати і ні від когочо почувти. У кожного своє. Як би хотілося мені зараз побачити Вас, поговорити. У нас напевно було б так як в романі „Два капітани”. Кожний раз, коли після довгої розлуки зустрічались, вони починали спочатку і кожний раз по-другому впливали на них ці зустрічі. Все по-другому проявлялось у них почуття дружби.

Хто зна, може й ми не зустрінемося в житті ніколи, але в мене останеться на завжди гарне поняття про Вас, Друже, гарний спомин”.....

Потьма, 14 лютого 1955 року.

Листи наші, як звичайно, довго перебували в дорозі. Часом тривало то місяць або й два. Тому наступного разу я писав до Іванки ще й так:

„Давно вже мав я від Вас листа. Не знаю чому так мало пишите, а можливо у Вас і якісь переешкоди є. Тоді пробачте. Зате буду писати я до Вас, поки не почую про Вашу краіну, щасливішу долю. Сьогодні неділя і от пишу. Хочу з Вами дечим поділитись, порадуватись.

Іванко, не знаю де цей лист застане Вас, можливо Ви вже й на волі (дай Боже), але хочу застерезити Вас, що і я вже на грані цього звільнення. Тому то дуже хотілось би почути про Вас: як Ви, що Ви, а головно де Ви і т.п.. Жду-жду і не знаю, коли дождуся. Також не знаю, куди нас судьба занесе... Чи втринемось, чи поговоримо – хто його зна, але будемо домагатись, боротись. А поки що, часто згадую ті далекі дні і милуюсь тими спогадами. Вони в мене дорогі. Хоч ми нічого не подарували собі на спомин і не осталося за нами навіть якогось цікавого епізоду з життя – як це буває в повістях чи романах, але Ви залишили мені дорогі слова, одні, однісінькі слова і мені цього вистачить. Звідси – в мене все Вам і для Вас.

Тепер хочу порадувати Вас тим, що я недавно одержав декілька книг з Києва, а саме: „Історію України” – том 1, „Історію дипломатії” – том 2, „Хрестоматію давньої української літератури”, „Економічну географію України” – том 2, „Філософський словник” і „Наукові записки з психології” – том 3 – все це великі і цінні книги.

Також на днях одержав телеграму з Москви, в якій пропонують мені майже всі підручники для університету з історичного факультету. Я зараз же того дня відписав, хай висилають.

Ще про себе. Зараз основний мій предмет – це історія. Проробив уже досить добре стародавній світ і середньовіччя, а також історію СРСР першу і другу частину. Що най трудніше – це дати. Але все йде не зразу, а поступово. Також поряд з тим продовжую німецьку мову. Художньої літератури вже менш читаю. На днях ще читав Л.Толстого, а також О.Кобилянську. Мабуть на цьому припиню, бо немає часу...”

Кайеркан, 27 березня 1955 року

Тимчасом в'язнів помалу випускали, звичайно не всіх разом, а так етапами. Минали вже місяці, а моє прізвище на списках щось не появлялось. Ішов 1955 рік. Проминув лютий, березень і квітень, мене все ще тримали. Сумно мені було тепер. Моїх друзів вже багато звільнили. Не стало в таборі ні Стрижакова, Дунаєвського, Стрільціва, Махоніна, Новака, ні Шагківського, ні Гурьєва та багато інших. Залишались ще двадцятип'ятилітники, а серед них Дим'янченко і Міша Войченко, але з останнім я вже мало зустрічався.

Друзі звільнялись, покидали табір і розходились, а траплялось так, що й не було часу попрощатись. Саме так розстався я з моїм дорогим Олександром Єрмоловичем. Якраз коли покидав табір, я був на роботі.

Стосовно мого звільнення, то я вже не раз задумувався, чому так, що діється, чому не викликають на суд. Мені порадили звернутись до кума. Зайшов я до опера, та, як то буває, на моє щастя його не застав. Замість нього зустрів мене якийсь молодий офіцер. Я розповів про свою затримку в таборі і спитав

чому мене не випускають, яка причина, чи то якась помилка. Той відчинив шафу, знайшов мої „діла” і довго щось там переглядав, аж врешті процідив крізь зуби: „Бросьте связь с бандеровцами – и вас освободят”. Мабуть ще не досвідчений був, не зумів сховати шила в мішку, а мені цього вистачило. Я все зрозумів. З професором Антоновичем вистачило лише зустрітись, як всякі опери заносили свої примітки в наші „діла”.

Згідно з їхніми указами в'язнів звільняли лише тих, що „чесно і добросовісно трудилися та й не мали важливих порушень табірної дисципліни”. Знав я, що за весь час мого перебування в таборі кумове око стежило за мною, бо вже надто добре мене знали. Тому й старався, як повчав мене ще професор чи Стрижаков, нізащо не попасти. Та й справді я не мав жодних порушень, якщо не лічити деяких дрібниць в перших роках. Все ж таки на волю не випускали.

Стало очевидним, що старайся як хочеш, але твої погляди їм не подобаються і годі. В таких обставинах я просидів ще першу половину травня. Нарешті 11 травня прийшла і моя черга. Покликали мене на суд. Пройшов звичайну формальність: прізвище, рік народження, коли й за що суджений, за якою статтею тощо. Звільнили. Незабаром вручили мені документ ось такого змісту:

СССР
МИНИСТЕРСТВО ВОССТАНОВЛЕНИЯ ЗАКОННОСТИ
 Центр. арх. зап., 7/2
 11 мая 1955 г.

ВИДОМ НА ЖИТЕЛЬСТВО НЕ СЛУЖИТЬ ПРИ УТЕРЕ НЕ ВОЗВОНОВЛЯЕТСЯ

Форма № 4
 6- I-AA
СПРАВКА № 0013043

Выдана гражданину Антимиюк Теодору Яковлевичу
 1906 года рождения, уроженца г. Заречанск, Украинской области
 гражданства СССР национальность украинская
 осужденное Всесоюзным Центральным Судом СССР Украинской области
15.02.1948 1948г. по ст.ст. 24, 21 УК ЧССР
 к лишению свободы на 5 лет, с поражением в правах на 3 года, умершее в прошлом судимость не судимости

в том, что он отбывал наказание в местах заключения по ст. 24, 21 УК ЧССР 1948 г. и по Всесоюзному Центральному Суду СССР Украинской области 15 мая 1948 года
 с применением Указа от 14 июля 1954 г. и в установленном порядке освобожден
 Освобожден 11 мая 1955 г. и следует к избранному месту жительства (город, село, деревня, район, область)

Начальник лагеря (ИТК) И. Сидоренко (Сидоренко)
 Начальник отдела (части) Семин (Семин)

Оформление по освобождению не требует.

Исполнительное распоряжение на 11 мая 1955 г.
 для выдачи денег в сумме рублей
Левина В.В.
 (подпись)
 М.П. М.П. М.П.
 Выдан билет на проезд до ст. _____ (подпись)
 железной дороги стоимостью рублей для денег на билет в сумме _____ (подпись)
 Подпись начальника отдела (части) _____
 Подпись начальника финансы _____
 Подпись освобожденного _____
 Дата и подпись лица, производящего выдачу _____
 Растиска освобожденного _____
 ТБ 129

І так я почав збиратись на волю. А приготувлялись було мені недовго, тілорійку на плечі – і готовий. Інші перед звільненням намагались придбати одяг, щоб вийти якось по-людськи, не по-табірному. Я навпаки, про одяг не

дбав лише про чемодан на книжки. Все решта не важливе. Разом з тим мушу признатись, що таки скупий я був.

В'язні, які звільнялись часто забирали з собою лише необхідне, решта роздавали своїм друзям. Я тепер крім котелка і мандоліни нічого не залишив. Раніше й гроші роздавав своїм землякам, особливо тим, що робили поза шахтою. Вони мало заробляли. А ось зараз в мене було повно книжок. Їх залишати і розлучатись з ними я не міг. Дивився на них і в душі промовляв: „скільки непокою зазнав за вас, скільки з поганим Кіналем насварився, переховував, аж молився до вас, а зараз залишати? – Ні, не дам нікому. Всі заберу з собою.”

Знову минали дні, вже й суд скінчився, а мене ще не випускали. Їм все би затримати. Хоч день, хоч два. Нарешті підійшов день 17 травня 1955 року. Незвичайний день. Вранці того ж дня повідомив мене нарядчик про мій сьогоднішній вихід з табору. Я вже давно був готовий. Зараз лише зірвав свій номер Е-058 з фуфайки і кинув у вогонь, що догорав у печі. Попрощався з друзями, чув їх біль і горе та, взявши свої чемодани в руки, я виходив з табору.

Надворі лежали високі сніги, завивала пурга і все мов би темніло. Перед брамою зірвався з бараку і зараз лупцював по стіні старий знайомий лозунг „Помни! Только честным трудом можешь искупить свою вину перед родиной”. Яюсь мені насувались слова Шевченка: „брешеш, людоморе!” Чесним трудом і покорою ми б навіки zostались у цій долині.

Чи радувався я тепер, чи плакав як тоді 6 вересня 1947 року. Не плакав, але зараз теж зустрічав мене холодний, незнаний світ, тому й не радувався. Пройшовши останню перевірку на вахті та зробивши кілька кроків, мене обкручувала холодна пурга. Рвала снігом, біла в лице, свистіла мов би останніми силами хотіла затримати в цій проклятій долині. Що ж діяти, куди діватись! Хоч бери та назад вертай у табір. Але тепер вже туди не пустять.

Пригадав я собі мого доброго товариша Івана Короля, з яким так багато розмовляв, а пізніше разом і в хорі співав. Він вже давніше звільнився та, завербувавшись на шахті, зараз оселився в Кайеркані, оженився і тут проживає. Думаю, мушу кудись дітись, бо інакше замерзну. Віднайшов я Іванову хату. На жаль у товариша таких квартирантів як я було вже два. Хатчина мала місця немає. Не вигнав мене Іван, лиш показав як тісно, але я зрозумів його та й сам відійшов.

Виходячи з табору я мав намір поїхати до Норильська, там у мене друзі, приймуть, не дадуть пропасти. Одначе пурга перешкодила. Завіяла залізницю і саме сьогодні поїзди не ходять. Табір звільняв нас, виганяв за дроти, а далі – шукай долі. Ти вільний, хоч пускайся в тундру.

Ходив я по Кайеркані, бродив у снігах, аж поки не рішився зайти до мого командира Козака. Прийняв мене Дем'ян Павлович. Заночував у нього і незабаром у сім'ї почувся як дома. Однак тепер і тут неспокійно було. Саме в цих днях на 18-ій шахті сталося велике нещастя. В шахті появилася метан і наступив грізний вибух, розгулялася пожежа, внаслідок чого загинуло шістнадцять шахтарів та залишилось багато ранених і попарених. Рятівники

бігали по шахті. Гасили вогонь та витягали мертвих. Тому в міру того як поступали вісті з шахти ми часто сиділи засмучені, а Дем'ян Павлович, лиш перекусивши обід, знову вертав на шахту. Пурга як на лихо розгулялася, гонила по тундрі і не втихала.

2. Норильськ – руками в'язнів

Добрався я до Норильська, до того Норильська, що так довго ховався та потопав десь за горою Шмідтихою. Віднайшов своїх друзів, а перш за всіх Олександра Новака. Сашко вже робив на шахті і жив у гуртожитку, але привітав мене як у своїй господі. Тут поселився я і посидів біля двох тижнів, поки не влаштувався на роботу та перейшов на свою квартиру.

За цей час віднайшов ще інших своїх друзів, а між ними Ілька Проціва га незабутнього Василька Стрільціва. Взагалі зараз положення для ново звільнених багато змінилось, не те, що для наших попередників. Тепер існувала тут українська організація допомоги в'язням. Ніби й невинна по своїй діяльності, адже помагати знедоленим - свята річ, однак справа не така проста була. Що ж в тому за злочин доручити кілька карбованців у табір для в'язня на шматок хліба, або якогось іншого нагодувати чи переночувати.

Тому-то „вільні” українці, яких тепер чимало налічувалось в місті заснували таку організацію. Добровільно жертвували карбованця, робили складки для в'язнів-друзів в таборах. Та не тільки добровільно, а й в постійній конспірації, оскільки НКГБ завжди нищорило за подібними справами. Відомо, що на їх погляд всяка організація чи інша діяльність не контрольована властями таїть в собі небезпеку. Сьогодні допомога табірникам, а завтра хто зна кому. Така діяльність лякає диктаторів.

Звідси, приходилось поступати мов у підпіллі та й під загрозою назад потрапити за дроти. Все ж таки співчуття не долі видно теж має силу та й інші люди тут були. Знаходились хлопці, які без страху зустрічали новий день. Тут дні минали серед друзів і час скоріше проходив. Згодом донесли мені про мого земляка-односілчанина Бугая Івона Васильовича, який, відсидівши десять років, зараз перебував у Норильську. Немала новина! До речі, це мій сусід, один із тих арештованих з війська ще в 1944 році, коли служив у Красноярську.

Ось одного разу вибрався я до свого земляка. Була неділя, та коли наблизився до указанного дому на Севастопольській вулиці, я почув українські співи на квартирі. Як з'ясувалось – трапив у саму пору. У мого приятеля якраз сьогодні весілля! Івонко жениться, а тут тобі несподівана зустріч після одинадцяти років розстання. Пізнали ми один одного, хоч розійшлися ще юнаками, ну й зрозуміло, мені прийшлося зайняти найвидніше місце за столом біля молодої. Розмовляли, співали, а радощам не було міри.

Пізніше навіщав Івонка. То власне він провадив мене по Норильську та показував будівлі і всякі інші споруди, де працювали в'язні. Сам, будучи в таборах, робив на будівництві ще від сорокп'ятого року. Ось підходимо до

величезного будинку. Високий і стіни потужні, як на полярні умови, а Івонко веде далі:

– Бачиш, тут робили дівчата. Цей будинок і бетонний фундамент, а під ним ще глибокі котловани – все зе збудували наші дівчата.

Я зупинився, аж дух запырало мені в грудях, а Івонко продовжував:

– Ось тут хлопці, а там я робив. Тут знову дівчата, серед яких була моя Василина. Вона теж відбула десять років в норильських таборах. Розумієш такі собі дівчата, що своїми рученятами коло матері прями чи вишивали, а тут чекав їх відбійний молоток і лопата або ще й звичайне кайло. Гризли котловани, зводили бетонні мури, носили цеглу, ще й штукатурили.

Невже ж це можливо? Мені не вірилось. Адже це не дівоча робота, а усвідомивши, що це правда – важко ставало на душі. Ось вам справжнє „рівноправ’я”.

Так, блукаючи по Норильську, Івонко показував нові і нові об’єкти, а я все ще ходив мов приголомшений та розглядав на всі боки. В шахті також бачив непомірну працю, але там її не так видно. Вона перетворювалась у вугілля, що виходило на поверхню, заповняло вагони, а потім зникало. Інакше тут в Норильську. Тут праця в своєму результаті набирала певної форми, застигала в мурах, які всупереч морозам та полярним бурям стояли вздовж вулиць, а довкола на вічній мерзлоті стояв непорушно і цілий Норильськ. Стояв як пам’ятник людської невільничої праці. Важкої праці.

В наступних днях зустрів я свого давнього приятеля Петуха Яна, який зараз же запросив мене до себе в гості. Подібних запрошень я отримував більше, але Ян крім гостинності запропонував мені ще й роботу в рятувальниках. Сам вже працював віддавна у ВГСЧ, мав знайомих і поміг влаштуватись.

Івон Бугай з дружиною Василиною. Норильськ 1955 р.

Знову поступив я в рятувальники, де й застав інших своїх знайомих, а серед них і Дмитра Польового. Помалу, як то кажуть, переходив на свій хліб і ставав на власні ноги. Оскільки звідси трудно було вертатись на Україну, я все ще не падав духом. Адже зараз відпускали деяких на материк, а це вже також чималий удар по імперії. Тому, не гаючи часу, я звернувся до Москви з проханням дозволити мені виїхати, звичайно не на Україну, а на Далекий Схід, в Хабаровський край, до моєї рідні, а насправді до Іванки, яка звільнилась і перебувала тепер на засланні. Ми далі переписувались, проте ситуація в Норильську невесела була. Зрештою її можна дещо відчитати хоча б з мого листа до Іванки.

„. . . І так ми, на кінець, вже на „волі”. Ви успіли побувати й дома на рідній землі, а зараз у родичів.

Я дуже цим радуюсь, що хоч Вам пощастило, бо мені щось не те і зараз із цього „вертепу” трудно вирватись. Взагалі, то дожидаю дозволу з Москви на виїзд, але про це теж мала надія. Тут, наскільки мені відомо, існує таке положення: багато кому приходить дозвіл на виїзд, але це переважно тим, які відбули кару за війну, полон, за міліцію, навіть за шпіонаж і т.п. і то переважно росіянам, білорусам, туркменам, узбекам і їм подібним. Але як тільки українець, а по справі бандерівціни то таким трудно. Ще більше, якщо людина трохи з освітою, то для таких виїзд майже неможливий. От так більшовики, дивлячись по людині і її справі, проводять в життя всякі їхні укази і прикази.

Я не дуже всім цим становищем турбуюсь, бо тут скрізь свої люди і то мабуть кращі ніж у нас на Україні. Що ж, потихеньку працюю і, очікуючи, буду придивлятися поки назріє інший час. Тому зараз як і раніше працюю даліше над собою. В основному над німецькою мовою. Цікавлюсь філософією і вивчаю історію, зараз історію України. Часу в мене достатньо. Бо про роботу я вже писав Вам. Гуляти ніде не гуляю, навіть в кіно мало ходжу, бо хочу остаточно подолати ще те, що переді мною.

До речі, не маю навіть права поступити ні у вищий, ні в середній учбовий заклад. Все для нас закрито. Як даліше буде – життя само покаже. Дуже хотів би звідси виїхати, але поки що трудно. Все ж таки прийде час . . .”

Норильськ, 22 червня 1955 року.

В цей час Іванка вже була на волі. Звільнилася ще 29 квітня, якій пощастило навіть побувати в рідному Трускавці, та на жаль мусила його покинути і їхати на заслання до своїх батьків. Про своє враження і перебування в рідній стороні писала:

„. . . Моє положення відносно краще, бо все ж таки нахожусь біля своїх Найдорожчих Родичів. Та я відчуваю як важко Вам, хоча Ви і словом не натякнули, але між рядками Вашого листа я прочитала і ненаписане. Друже, я так бажаю допомогти Вам вирватись з того пекла. Я написала теж в Москву просьбу. Будемо ждати результату. Хоча тут теж не особливо, але напевно краще ніж у Вас.

Я вже навіть потихеньку думаю, як добре було б нам. Ми б потрохи разом вчилися, працювали, а колись в майбутньому може й наше положення змінилось би і ми поїхали б на Україну. Але боюсь, що це будуть даремні мрії..

Та годі про це. Вас цікавить, як опинилась я тут та ще й вспіла побувати на Україні. Це довга історія, Теодоре, та я постараюсь коротко описати Вам.

Мене визвали на самий Великдень. До кінця строку мого осталося два тижні і я певна була, що відправлять ешеленом в Красноярський край. Та оказалось зовсім по-другому. Нас 19 чоловік з „почетом” відправили на захід, при чому, не сказавши чого. Я весь час дуже хвилювалась. І так доїхала до Дрогобича, побувавши на всіх пересилках. Щойно там я дізналась, що на основі всяких прохань моїх і Батьків, моє діло рішили „пересмотреть”. Я категорично відмовилась від такої „благодати”, сказавши, що строк мій і так кінчається і я не бажаю нічого. Я просила направити мене до Батьків. Може це не було

мудро з моєї сторони, але один спомин про слідство проводив мене в жах. І так мені видали справку з направленням сюди, чому я дуже зраділа. Це було 29 квітня.

Я, звичайно, використала з нагоди і рішила поїхати в Трускавець. Зустріла мене двосхідна сестра, але враження, яке зробила на мене рідна земля-Україна, рідне місто, знайомі місця було таке сильне, що я довго не могла оп'ятатись. Стояла мов зачарована, любуючись пахучими кучерявими садами, рідними Карпатами, вулицями і кожним деревцем. Я не відчувала радості, але це почуття було таке сильне, здавалось ось-ось серце розірветься. Цього не в силі описати. Хіба можна зрівняти нашу Україну з холодною чужою стороною. Ніде тау не цвітуть сади, не співають пташки, як у нас на Україні і я щойно тоді відчула правдиву сильну любов до Батьківщини.

І ось зараз, заповнюючи стрічки цього листа, очі мої наповнюються сльозами. Коли то вже нарешті вдихнути вільного повітря? . . . ,

Хор, 3 липня 1955 року.

В Норильську, як і в цілому Заполяр'ї все точилося і йшло своїм звичаєм. Люди звільнялись з таборів та чіплялись за роботу, бо треба було жити. Ще мало наробились. Одні працювали в шахтах та рудниках, інші на заводах та будівництві, а багато робили в БОФ (Большая обогатительная фабрика), де очищалась мідь. Згодом хлопці женилися переважно з нашими дівчатами, оскільки дівчат також було багато, але траплялись подружжя і з росіянками. Всі перебували тут під наглядом. Та не дивлячись на переслідування, українці таки утримували зв'язок між собою. Часто зустрічались, здобували українську літературу навіть ті, що заводились сім'ями не замикались від оточення. І не тільки читали літературу, а й організували вечори та навіть відзначали деякі історичні події.

Останнього часу мого перебування в Норильську приготувався вечір присвячений дню Євгена Коновальця. Такі заходи проводились на приватних квартирах і, розуміється, потаємно. Всі в'язні як колись мріяли вийти на волю, так зараз прагнули повернути на батьківщину, але до цього ще не так близько було.

3. Станція Кайеркан

З плином часу, коло моїх знайомих дедалі поширювалось. Багато ще зустрічав моїх однотабірників, а ось Стрижакова і інших моїх учителів не знаходив. Так просидів я в Норильську аж до серпня. На початку серпня мене покликали в комендатуру і сповістили, про дозвіл Москви на виїзд в Хабаровський край. Я, не гаючи часу, зараз почав збиратись в дорогу. Знову те слово „збиратись”. На всякі приготування в мене була тілогрійка. Решта все було би байдуже, коли б не мої книги. Пакував я їх і вже через кілька днів всі вислав поштою до Іванки.

І так 6 серпня 1955 року я вже покидав Норильськ. Згідно з інструкціями коменданта, я повинен поїхати в Дудінку і там зголоситись на пересильному пункті. Чому на пересильному пункті? Я же вільний – думав собі. Подальші розпорядження отримаю на місці. Виглядало, що тепер дійсно попрощаюся з Норильськом. Години минали скоро, залишалися мої друзі, а Сашко Новак, Лько Проців та мій земляк Івон Бугай з дружиною провели мене аж на станцію. Нелегке то розставання з друзями. Скільки то разів я вже з ними прощався. Бувало, подружите з людиною мов з рідним братом чи батьком, а ось підійде час – треба розставатись і переважно на все життя. Такі були умови, така й наша доля. Сів я у поїзд, поїхав, вже й не оглядався . . .

Зліва: Ілля Проців і Олександр
Новак після звільнення.
Норильськ 1955 р.

Тимчасом вузькоколіїний дуднів собі в тундрі. Минав скали, зелені рівнини, озера та де-не-де ще купи снігу. Я сидів у вагоні і переживав ще свіжо минулі хвилини, та час від часу вже вибігав думкою в майбутнє аж на Далекий Схід. Чи доїду я туди, чи справді мене пустять. Хто його знає. У них все можливе.

Ось так, поринувши в свої спогади, я не помітив, як потяг доїжджав до станції Кайеркан. Опритомнівши, я здалека пізнав свій табір, якого ніколи не оглядав ззовні, з цього боку. За присілкою стояли згромаджені рядами бараки, мов справді в долині. Ті самі бараки, ті самі дротіві вишки над ними. Потяг зупинився. Я все ще дивився туди, куди тягнула мій зір та холодна Долина Смерті. Страшно було її пригадувати, та думи самі насувались на голову. Хоч звідси не видно було табору, але там за брамою напевно стояв ще клуб, а далі в долині виглядав мій барак. Той самий, в якому Василько чатував у вікні, в якому я так обережно ховав свої записки, кожний клаптик паперу перед надзирателями, перед бездушним Серовим. Ті самі ворота, перед яким мерзнув кожного дня. Той сам табір, по якому ходив з опухлими ногами не день, не місяць, а довгих сім років! Хто тепер на моїх нарах? Хто снує між бараками?

Зараз будинки, тундра й небо, все помалу якось зливалось і зникало з моїх очей. Переді мною виринали мов би з землі колони й колони в'язнів. Знайомі шапки і бушлати, знайомі обличчя, серед яких пізнавав своїх друзів. Всі дивляться на мій поїзд, мов би руки простягають. Я здригнувся, ще розглядав та, згадавши, що там лежить часточка мого життя, хоч не відданого, а вирваного, тоді ця Долина ставала мені близькою.

Потяг рушив, я ще оглядався та мимо всього повторяв собі, пропади ти холодна країно, згинь, не хочу твоїх спогадів, а потяг хай їде, хай скоріше мчить вперед, в невідоме . . .

Так, за якийсь час прибув я в Дудінку – портове місто на Єнісеї. Сюди припливали також океанські кораблі. Віднайшов пересилку, яку покинув ще в сорок восьмому році. Стояла на тому самому місці. Щоправда дротів вже не

видно було, але ті самі бараки і табірники, які щойно „звільнилися”. Я зголосився на вахті. Мене прийняли, відвели в певний барак і мов би обернули назад в положення в'язня.

З'їжджались сюди люди з різних таборів. Тут формувалися етапи. Набирали тисячу-дві „звільнених” і відправляли на материк, здебільшого в Красноярськ, а звідти вже й по всьому Сибіру. Мріяв про волю – „получай”, та щоб її здобути мусиш ще раз пройти тюрми й пересилки, мусиш ще раз пригадати собі „несокрушиму”.

4. Єдиний на планеті

Наш корабель вже стояв біля пристані. Широкий і могутній тут Єнісей. Нас підвели до корабля і почали вантажити, а конвой далі вичитував наші прізвища по списках та підганяв на палубу. Діялось це вранці, ще на зорі 8 серпня 1955 року. Приготовлялись до відпливу. Тепер довелось нам розташуватись на звичайному річному кораблі, а це вже не те, що на баржі у темряві на дні. Звідси можна було розглядати та любоватись широкими водами і далекими берегами. Їхали тут переважно дівчата й хлопці, яким було дозволено залишити Північ. Щоправда тепер ніхто не стояв над нами, але конвой чомусь не відставав, був на кораблі. Виглядало, що мав лише організаційні завдання, бо як підчас посадки, так і зараз на кораблі ми досить вільно себе почували.

Нарешті підійшла хвилина – і корабель сколихнувся, почав відчалювати від берега. Я вийшов на палубу, і, як звичайно, в таких хвилинах любив самотність, щоб дати волю мислям, які насувались на голову. Ми віддалялись. Відпливали на глибокі води, а берег і на ньому Дудінка та похилі гори поступово губились, зникали з горизонту.

Аж не вірилось, що це правда та й настрої мінявся: то радувався, то знову огортала тривога. Невже ж покидаю тебе, Півноче, твої холодні простори, твої болі і страждання? Так, покидаю. Все покидаю і сліду не залишу, щоб ніколи й нікому з нас сюди більше не вертати. Щоб ця країна назавжди зникла з наших очей, тільки не з пам'яті. Минали хвилини, з Єнісею повівав ранній свіжий вітерець, над нами чайки носились в повітрі, а корабель посувався . . .

Наступного дня, минувши портове місто Ігарку, ми зупинились на станції Курейка. Яюсь не зацікавився я цим селом, нічого не знав про нього, лише помітив, що цілий корабель наш мов би висадився на пристані, а люди довгим рядом потягнулись крутою стежкою на високий берег. Я був здивований. Розглядав на всі боки, та бачу конвой нікого не затримує. Всі виходять. Забрав я свого сусіда по ліжку і з цікавості подалися за людьми.

Виходимо. Піднімаємось у гору, та коли вийшли наверх ми помітили високий скляний павільйон, весь оточений народом. Що тут діється. Павільйон стояв далеко від берега, а під ним зберігався дерев'яний дім – пам'ятник історичного значення, світового значення. Давніше він стояв на крутому березі,

та вчені підраховали, що об'єкт може утриматись лише кілька сот років, оскільки Єнісей безустанно підмивав той берег.

Тепер дім перенесли в таке місце, ще й забезпечили павільйоном, що за твердженням тих же вчених Єнісей підбереться туди лише за кілька тисяч років! Ось диво. Що ж там хоронить під собою той павільйон? Всі проходять і протискаються в середину. Пропихаємось і ми. Всередині дім – реліквія великого вождя, того єдиного на планеті. Саме тут, будучи на засланні в 1914 – 1916 роках, проживав Йосиф Віссаріонович Сталін.

О, таку святиню треба пооглядати. Провідник чи як там на нього кажуть гід з повагою і хвилюванням розповідає: ось тут спав товариш Сталін, тут працював, писав листи, а ось на столі лампа і „Капітал” Маркса, над яким сидів ночами Йосиф Віссаріонович. Непогано Йосифу поводилось, думаю, вів кореспонденцію, Маркса читав, ще й приготував революцію. В домі музеї тиша. Всі мовчки проходять з кімнати в кімнату. Оглядають і ніхто не говорить, ніхто не питає. Я подивився по людях, які з кам'яним обличчям та опущеними головами посувалися вперед. Що їх гнітило? Які думи несли в своїх головах? Що пригадував їм цей дім страшного кумира? Оглядав я ті місця і кивав головою. Так, я все це бачу, все розумію, сталінського щастя сам зазнав у таборах, та мучить мене думка одна: чи дізнається Україна, чи дізнається світ, що тут по цій землі ступав колись не вождь, не вчитель, не батько, не генералісимус, а звичайний тиран-правитель, лиш разом з тим деспот і диктатор та кривавий найбільший кат людства, якого тільки знала історія. Боже, Боже, де твоя правда? . . .

Сумно було це все оглядати, а ще гірше дивитись, як знайшовся якийсь поклонник, що присідав та нашвидку зарисовував святі місця, або й лише фрагменти, щоб зберегти їх у своїй пам'яті. Рисуй, думаю, поклоняйся поки не прозрієш.

Покинули ми славну Курейку. Відплили і ще того самого дня прибули надвечір у Туруханськ. Мій приятель мав рідню на засланні саме в цьому самому Туруханську. При цій нагоді хотів було зустрітись з нею. Вийшли ми і пустились на лісопилний завод, де працювала сестра. Нас пропустили, навіть заохочували, щоб залишитись. Тут потрібні були робочі руки. На заводі ми побачили багато дівчат, а серед них українок і литовок. Була в них якась перерва. Нас обступили дівчата, розмовляли, заглядали та намовляли залишитись. Все обіцяли, але на жаль нас чекала ще далека своя подорож.

В наступних днях ми вже відчували загальне потеплення клімату та й природа набирала буйнішого вигляду. Появлялись зелені ліси, рівнини, а лівий східний берег прибирав іноді романтичного вигляду. Високо тягнувся понад рікою та круто спускався у воду, а над берегом, на фоні неба час від часу зносились чудові, старі сосни. Я ніколи не бував на великих ріках. Однак, дивлячись у воду, мені пригадувався наш Дніпро, а оскільки його ніколи не бачив, то й питав себе, які то у нас ріки. Чи побачу колись українські води, українські береги. . .

Кожного дня, хоч і проти течії, ми посувались на південь. В гарну погоду виходили на палубу. Серед вільних пасажирів переважали дівчата. Відбули по десять років на Півночі та й вертали зараз на материк. Звичайно не на Україну. Марійка їхала до матері на Урал, Стефка кудись в Караганду, а Калинка як і я на Далекий Схід. Всі вони були прибиті табірним життям, що вже видно було по очах та виразі обличчя, а важка праця й котловани, дівочі ліга та майбутнє сибірське заслання ламали вже саму душу. Виглядало дівчина молода і личенько гарне, однак сліди північних вітрів та морозів не сходили з нього кожна була ніби й весела, все ж таки на душі залишався жаль.

Так, минувши шумні пороги, на восьмий день ми наближались до Красноярська. Радувались, що нарешті станемо ногою на довгожданий материк, а там вже кожний обере свою дорогу. Я також розпитував, як добиратись до вокзалу та й скоріше сідати на поїзд.

Тимчасом, коли корабель наближався до пристані, ми зауважили багато війська. Почалась висадка. Не встигли ми ще зійти на землю, як нас обступили червонопогонники. Тут же й перевіряли по списках. Шикували п'ятірками в колони та, як звичайно, впала команда: „Шаг влево, шаг вправо...” – і колони рушили. Вивели нас в поле, а там знову з собаками „бегом, остановись, садись” і так аж на пересилку.

Пригнали під ворота ті самі, де колись роздягали нас до гола. Та сама пересилка, той сам режим якщо й не гірший. Розпровадили нас по бараках, а там вже й по камерах, які наглухо замикались. Ми опинились у звичайній тюрмі. Хтось ще протестував, мов як так, ми же вільні, куди нас замикаєте, на що конвою відповідав, „а хто тебе дал свободу”.

Не поїдемо як нам думалось. Звідси будуть нас розвозити в різні кінці Сибіру, але поки що треба ще тут посидіти. Побув я ще кілька днів у смердючій камері аж доки не під'їхав одного разу „чорний ворон”. Під'їхав прямо під барак. Нас кілька в'язнів визвали, запхали у „ворон” і герметично зачинили. Знову темрява, та чуємо „ворон” рушив. Зупинився аж на станції під самим вагоном. Під'їхав майже до дверей так, що вже за хвилину ми опинились у вагоні. Це був не товарний, а спеціальний тюремний, так званий столипінський вагон. Навіть не встиг порозглядатись, як вже сидів за ґратами у вагоні.

5. І знову тюрми

Тепер стояла переді мною довга подорож. Рушив потяг, та на жаль не на захід, не на Україну, а цілком у протилежний напрямок. Починалась наша утомлива подорож. Бувало, наступали гарячі дні, тоді й вагон нагрівався і ставало жарко. Нам дуже хотілось пити, та на жаль окрім сухого пайка і баланди іншого нічого не давали. Сухий пайок – це риба кілька, що часто бувала соленою.

Минали вже цілі дні, а потяг помалу собі їхав. Ставав на станціях і, як то бувало, довго не рушав. Навіть і при такій швидкості думав собі ще тиждень-два, все-таки доберуся до Хабаровська, а там скажуть: „Ось ти вже вільний і ступай до своєї сім'ї”. Проте скільки б людина не пройшла тюрем і таборів не завжди відгадає їх лукавих намірів. Так і тепер. Поїзд під'їжджав до якогось города. Не знаєте, не спитаєте, хіба через грати зауважите напис та й розбиретесь де ви. Саме тепер прибули ми в місто Іркутськ. Щойно потяг зупинився, а конвой вже викрикував „Собирайся с вещами и вылетай!”

Знову тілогріюку на себе, сумку на плечі – і виходжу. Ніби став на дверях, а „ворон” вже під'їхав під самий вагон. Лише один крок – і згорнув вас своїми крилами. Загудів мотор і їдете. Їдете дорогами вліво, вправо, згодом мов би назад повертаєте, аж нарешті трагите орієнтацію. Далі лиш в голові шумить, та чуєте під собою ями і вибоїни, що кидають вами то вліво, то вправо або гримнете головою в дах аж свічки в очах запалаяться. Нарешті мотор затихає. Тиша. Думаєте мабуть приїхали. Цікаво де я. Чи в полі, чи в неволі.

Та ось затріщали замки, відчиняються двері – і заблищало світло, щоправда не сонячне, а таке похмуре та й знову команда „Вьлетай!” Ну і вилітаєте. Ще в голові крутиться та коли розглядаєте, ви не на волі, а в середині великої тюрми, у високому коридорі. Ось техніка пересування! Як багато змінилося за десять років. Який прогрес! Цього давніше не бувало. Хоч пішки ходив, хоч у шпарку заглядав, все таки щось бачив. Тепер схватили вас в Красноярську, запакували, зав'язали, та коли відкриваєте очі – ви вже на тисячу кілометрів від Красноярська, ви в тюрмі в Іркутську! Чи це вже кінець?

Знову тюрма, звичайно понура і грізна тюрма. Потрапив я у камеру до в'язнів, та як на диво серед них також українці. Звідки вони беруться в цих далеких тюрмах. Кожний виглядає своєї долі. Так, з дня на день кусень хліба, баланда, гуркіт залізних дверей та час від часу оклики вартових „Руки назад! Повернись к стенке! Вперед!”

Ще мало наслухався подібних вигуків. Видно ще раз треба все пригадати, ще раз відчути. Відчую, запам'ятаю. Добре запам'ятаю. Просидів я тут цілий тиждень. Наступного дня знову в дорогу, а далі, як звичайно, той же „ворон” і той столипінський. На цей раз чекала мене ще довша, ще дальша дорога аж до Хабаровська. Вже не один день у дорозі, а у вагоні всяко приходилось. Проте все треба було долати, все зносити. Не перша подорож, на те й гартувався на Півночі. Подібно як в Іркутську, „ворон” лиш відчинився – я знову в тюрмі. В яких тюрмах не побував, а ось в Хабаровську ще не сидів.

Тюрма як всі інші, понура мов кремлівські тирани і знову тиждень „відпочинку”. При нагоді знайшов друзів, які також чекала на виїзд в ті самі сторони, що я. Саме в цій камері, я зустрів Йосипа Бажанського, який, вертаючи з Воркути до своїх батьків, зараз перебував тут. Походив із Станіславської області, з Косова чи з тих околиць. Таких в'язнів було тут більше, але Йосип чомусь мені подобався, бо, як виявилось, пройшли багато спільного і взаємно ділилися пережитим. Він з Воркути, а я з Норильська.

6. Зустріч

Так, одного дня з брязкотом відчинились двері, коли вартовий зачитав моє прізвище, Йосипа і ще одного товариша. „Ворон” весь час був під рукою. Замкнули нас, а через деякий час ми вже були на вокзалі. Загнали в знайомий вагон і потяг рушив. Через годину-дві ми прибули на станцію. Читаємо – Переяславка. Дивна назва, наче б українська, коли знову несподівано наказ „Вьлетай!” Ми всі три помалу виходили. Перед вагоном стояв лише один червонопогонник. По нашій довгій подорожі ми вперше ступили на землю і мов би відчули її теплий подих. Потяг рушив, поїхав на Владивосток, а солдат повів нас в Переяславку на комендатуру. Там представив і віддав нас разом з документами. Прийняли нас і веліли чекати. Комендант не дуже спішив з нами розмовляти. Треба перш за все переглянути наші „діла”. Ще просиділи ми тут від ранку до полудня. Нарешті відпустили Йосипа і товариша. Пішли своєю дорогою, я залишився.

„Підозрілий тип. Хоч відсидів у спецтаборах, але небезпечний”. Переглядає мої „діла” і страх огортає, та коли читає далі, а там і спроба втечі, і астроном, філософ, історик, і професор, лектор, організатор, і що найгірше – знавець „американської” мови. Чекаю. Чую лиш телефонні розмови і не догадуюсь, що Хор вже на ногах, що старший лейтенант Карпов вже не раз приходив аж на квартиру Романських та перевіряв все на місці.

Викликав мене комендант. Зміряв від ніг до голови, списав мої дані і нарешті вивяснив, що від нині буду вільний і можу йти до рідні, яка проживає в селі Хор, недалеко звідси біля 14 кілометрів. Одначе завтра я повинен зголоситись у старшого лейтенанта Карпова в комендатурі на Хору. Я попросив, щоб розповів мені, де цей Хор і як туди добратись. Вийшов комендант зі мною надвір, ще відійшов на горбок, звідки відкривався вид у поле і показав: „Ось там дорога, що веде аж на Хор. Станьте, може під’їде якась машина і підвезе вас”.

Я пішов. Аж тепер після довгих тюремних пригод почувся сам на широкому полі. Що ж це за край? Куди я приїхав? Не знав я, що цей край колись заселяли нащадки козаків, де й по нині стоять українські містечка й села, як: Переяславка, Георгієвка, Кам’янець Подільськ та інші. Не знав, що й в наші дні в цей край загнали нові й нові тисячі наших сестер, братів і матерів.

Я рмував до шляху. На землю вже спустилась перша половина вересня, проте погода стояла тепла і безхмарна. Сонце вже минуло південь і хоч наближалось до заходу, але ще високо трималось на небі. Недовго я почекав. Вже здалека зауважив машину, таку вантажну, на якій в кузові видніли люди. Мабуть колгоспники вертали з поля, та коли наблизились, то й справді так було. Водій зупинився. Питаю:

– На Хор?

– Не на Хор, але по дорозі. Сідай.

Сів я. Щойно тепер по моїх тюрмах, я опинився серед вільних людей. Були тут хлопці і дівчата такі ж як і я в тїлогрійках, а дівчата в хустках, які з цікавістю поглядали на мене. Нічого не питали і я не розмовляв, а все частіше розглядав на всі боки, як птах що вилетів з клітки. Машина посувалась на південь. По дорозі траплялись і селища, а так переважно рівнинні поля, хїба що праворуч далеко за обрїєм тягнулись якісь пригаслі гори. Невже ж це той Хабаровський край, де прийдеться мені провести ще чимало років на засланні, де буде пильно стежити за мною орган НКГБ, а підполковник Паршуков ламатиме свої зуби на моїх костях. Невідома країна. Не знав, що серед цих колгоспників є значна частина зрусифікованих нащадків нашого племені, яким залишались тепер лише прїзвища, як: Яценко, Катенко, Захарчук, Осипенко Мірошніченко, Корнієнко та їм подібні.

Тимчасом машина підїжджала до широко розкинутого селища, з якого на горизонтї зносились високі комини заводів. Питаю, що це за село. Хор – відповідають.

Приїхали ми на край селища, водїї зупинився. З машини зїшло кілька жінок і я зїшов. Іду за ними. Думаю, куди мені йти. Чи не спитати цих жінок дещо про Іванку Романську. Добре було б довідатись де живе, а тоді зберуся з мислями, з відвагою і піду в хату. Адже ми з Іванкою добре знаємось, однак там ще є батько й мати, яких я ніколи не бачив. На згадку батьків будилось моє хвилювання. Що ж мені діяти?

Доганяю жінок і питаю, чи не знають де тут живе Романський Йосип.

– Романський? Той, що повернула до нього дочка Іванка?

– Він самий, – а серце моє так і стрепенулось.

– О, ходїть зі мною, я йду в ту сторону, а там покажу вам – відїзвалась одна із них

Ідемо. По дорозі дещо питала мене, та не до розмови мені було. Мене поглинали інші думи, іноді їй не чув що вона говорить. Я знав, що зближається якась велика хвилина, тому їй почував себе то раз в ролі бурлака на Байкалі, як в тїй пісні російській, то в ролі невільника з турецького полону, то знову, глянувши на свою фуфайку, я усвідомлював, що вертаю з тюрми, з Далекої Півночі, з советських таборів, спецтаборів. Та їй до кого вертаю!

Нї, повторяв я собі. Хай тільки відїду вбїк, в самїтність. На моє нещастя, я навіть не примїтив, як підїшли ми під браму, коли жінка зупинилась і каже:

– Ось тут. Цей дїм.

За парканом справді показався дерев'яний дїм. Я остовпїв. Стояв перед брамою з сумкою на плечах і ані телень. Всї мої плани рухнули, а жінка відїшла собі на відстань, зупинилась та їй поглядає на мене. Не мав іншого вибору. Застукав у браму – в хатї зробився рух, та коли відчинив хвїртку – Іванка вже бігла до мене . . .

ЕПІЛОГ

Давно це все діялось. Скінчилися наші тюрми і табори. Вже й ціла імперія розпалась, а час пливе собі та й всякі сліди затирає. Не стало нашої хати, немає криниці, з подвір'я і сліду не залишилось, бо ще по війні господарство зруйнували і забрали до колгоспу. Все спустошило, навіть стежинки, по котрих я колись бігав, давно бур'яном заросли. Село змінилось. Виросли нові хати і будинки, лише дороги лишилися, котрі мов би постаріли, поглибилися і сіли у землю. Та й люди не ті. Прийшло нове покоління.

Сім'я наша розпалась. Розкидала нас доля геть по світі. Найстарший брат Ананій залишився дома, таки в рідному селі Веренчанка. Василь після війни не повернув, так і залишився в Румунії, а мене доля закинула в Польщу. Ще в 1959 році, не маючи іншого вибору крім вічного поселення в Хабаровському краї, ми з Іванкою після довгих старань покинули Советський Союз і виїхали в Польщу.

Там довгі літа робив я на шахті. Робив і водночас учився. Оскільки в Польщі режим був значно легший, мені удалось закінчити середню школу, згодом політехнічний інститут, а вже в 1973 році захистив ще іншу дипломну роботу і дістав звання магістра інженера гірника. Провчився одинадцять років. В 1970 я працював уже в науково-дослідному інституті по електрифікації і автоматизації гірництва. Дружина моя Іванна працювала також в подібному інституті по механізації гірництва і лише в 1990 році ми обоє відійшли на пенсію. Зараз я ще викладаю іноземні мови.

Так ми брати й розійшлися, але ще живемо, на жаль наші батьки і сестри давно повмирали. Не стало моїх друзів, з якими колись ділив я свою долю. Багато вже з них відійшло. Відійшов на завжди і мій професор Антонович. Як мені удалось дещо в'яснити, його забрали з Норильська і завезли на Колиму. Там він і загинув ще в 1955 році. Про Стрижакова і багатьох інших нічого не знаю.

Однак, перебуваючи в Польщі, я іноді відвідував Україну, шукав своїх друзів. Ось в 1974 році знайшов я свого друга Романа Дунаєвського в Бережанах. Багато наговорились, згадували своїх ближніх. Роман здібний був, ще в таборі багато вчився і читав. Все ж таки тодішній брежнєвський режим тримав його міцно у своїх пазурах. Незалежно від вищої освіти, котру таки здобув у Львові після таборів, він і надалі робив фізично. Лазив по телеграфічних стовпах та тягав дрови.

Пізніше в 1987 році віднайшов я мого земляка Гасюка Дмитра з рідної Буковини. Ось приїжджаю в Карпати, в село Кисилиці. Розпитую і знаходжу його. Стоїть перед хатою висока трохи похила, вже й посивіла людина. Підходжу ближче, питаю чи пізнає. Він дивиться, а згадавши табори й „Долину смерті”, його мов щось підкосило. В ту же мить опустив руки і сів на лавку. В очах наших заблиснули сльози. . .

Саме тепер я перебуваю на Буковині у Веренчанці, у свого брата Ананія. Ще раз все переговорюємо, згадуємо. Пам'ятаю добре свого вірного друга

недолі Дмитра Шевчука, який в найтяжчі хвилини голоду в таборі не давав мені пропасти. Знайшов і його. Живе в селі Мусорівка, Заставнівського району, що біля Дністра. І знову зустріч. Пам'ятав мене, не забував, ще й картинки зберіг, що я йому колись малював у таборі. Адже ж зберігав їх сорок років! Аж тепер їх мені показав

Не менш присмна і хвилююча зустріч чекала мене в наступних днях. Так, несподівано наткнувся я на мого друга Івона Бугая, що проводив мене колись по Норильську. Живе зараз в Коломиї. А зустрів його на станції, таки в нашому селі. Скільки тих зустрічей! Хто їх не пережив, той, мабуть, чимало втратив у своєму житті.

Ходив я по своєму селі, по старому шляху та придивлявся і згадував. Там ще й сьогодні стоїть старенька школа, де муштрувала мене колись пані Баделуца. Стою біля неї, придивлюсь, коли підходить до мене якийсь сивенький старший чоловік. Дивлюсь довго і не можу впізнати. Він нарешті признався. Мене мов блискавицею вдарило. Очам своїм не вірю. Переді мною людина, яка 6 вересня 1947 року мене арештувала. Хоч від того часу минуло вже 45 років, але та сцена арешту негайно зарисувалась у моїй голові.

Заговорив мій знайомий, щось здригнуло у його голосі, але розкрутився і мов би й не пам'ятав, як обступали нашу хату, як заплакав мій батько, або як відривали мене від матері та під автоматами вели нас в сільраду. Як бачимо, надовго відвели. Зате, мов би ховаючи своє минуле, заговорив про Україну. Побалакали ми та й розійшлися, неначе й нічого злого між нами не було.

Не пропустив я нагоди відвідати й колишнє НКГБ у Заставні. Заходжу в будинок, що на перехресті у центрі містечка. Там тепер поліклініка. Зустрічає мене людина в білому халаті. Відчинила переді мною всі двері, а я розповідаю: тут я сидів у цій кімнаті, тут мене катували, там вниз погріб, що був переповнений в'язнями. Ось тут були колись двері, що мені пальці ламали, а в тій кімнаті стояло електричне крісло. Оглядаю, ще раз перевіряю, а господар слухає. Він знає всю історію цього будинку, а час своє робить. Все змінилось. Не стало Хамхалова, не стало Ключнікова. Пропали, мов у землю провалились.

Не залишали мене й польські органи безпеки. Я колись думав, поїду в Польщу, там напевно все минуле забудеться, а моя судимість так і пропаде. Та ні, так воно не було. Мої „діла” невідчепно йшли за мною. Досить згадати, що 3 грудня 1963 року, коли я ще робив на шахті „Макошови” мене несподівано при арештували, то значить перевели в ранішню зміну. Я нічого не знав. Тепер, будучи в шахті, наді мною весь час стояв майстер і ще один посіпака саме тоді, коли шахту на поверхні відвідувала партійно-урядова делегація на чолі з Владиславом Гомулкою. Я зараз же склав гострий писемний протест до відповідних властей. З часом ще не раз доводилось зустрічатись з працівниками безпеки, все ж таки в порівнянні з більшовицькими спеціалістами після моїх досвідів, розмовляв я з ними як з учнями.

Хоча тюрми і табори вже давно минулись, однаке вони залишили своє тавро у моїй душі. Ще сьогодні мене переслідують. Бачу їх у снах. Бачу моїх друзів, з якими колись карався, тратив мої найкращі молоді літа. Однаке не

каюсь, бо одвічний дух свободи, що розпалив його ще Богдан не вигасав. Він, як видно, тлів у серцях нашого народу. Адже не тільки я, а тисячі, мільйони віддавали своє найкраще, нерідко й життя за наш рідний край.

Не жалію, а й трошки радію, що не стояв осторонь, що і я віддав свою маленьку лепту, у великій справі, бо здійснились наші мрії, батьків і прадідів наших. Україна встала.

Веренчанка, 29 серпня 1992 року

ПРОДОВЖЕННЯ ЕПІЛОГУ

Оскільки в пресі вже появлялись не зовсім вірогідні інформації про моїх братів, думаю варто би додати ще кілька слів про їх життя в тих давно минулих літах, про котрих йде мова у моїх спогадах.

Про брата Василя я вже писав чимало. Згадував, що підчас війни ще в 1944 році всім політичним в'язням удалось вийти з тюрми і розбігтись по всій Румунії. Хоч нові комуністичні власті зараз же розпочали пошук за ними, але даремно. Василь, прибравши нове прізвище Vasile Balan, далі залишався в Румунії. Згодом оженився і лише через кілька років, повернувши назад до свого прізвища, поселився в місті Галац, що на Дунаї, де працював у металургійному комбінаті. Там і проживав аж до 1995 року. Розумів добре, що коли б повернув додому, тут чекав його військовий трибунал і неминучі советські табори.

Останнім часом повертав на Буковину. Хотів померти на рідній землі вже у незалежній Україні. Одначе доля розпорядилася по-іншому. Помер Василь 5 листопада 1997 року таки в Румунії, де і спочиває в селі Фінтинель (Fîntîneli), що біля Галацу.

Стосовно брата Ананія, то його доля складалась дещо інакше. Будучи в Німеччині, ще в 1943 році підчас формування першої Дивізії Української Національної Армії „СС Галичина”, Ананій, як і тисячі інших молодих хлопців, добровільно вступив до війська, що складало присягу такого змісту:

Присягаю всемогучому Богові перед його святою Євангелією та Животворящим Хрестом, не шкодуючи ні життя, ні здоров'я, скрізь та повсякчас під Українським Національним Прапором боротися зі зброєю в руках за свій народ і свою Батьківщину-Україну. Свідомий великої відповідальності, присягаю як вояк Українського Національного Війська виконувати всі накази своїх начальників слухняно і беззастережно, а службові доручення тримати в таємниці. Так нехай мені в цьому допоможе Бог і Пречиста Мати, - амінь.

Свою першу військову підготовку проходив брат у Піренейських горах у Франції, в містечку Саліс-де-Беарн, що біля Лурду. Пізніше перебував у Нойгамері в Німеччині. Згодом, пройшовши вишкіл, дивізія була перекинута на фронт. Таким чином українська дивізія вступила в рішучий бій з советськими військами. Незалежно від героїчної боротьби в липні 1944 року дивізія була оточена під Бродами (Львівська область) і разом з іншими дивізіями розбита переважаючими силами противника. Полонених українців більшовики часто розстрілювали на місці. Лише чудом удалося брату замішатись між румунів і потрапити в полон.. Таким чином брат, уникнувши смерті, разом з румунами перебував у полоні на Уралі до 1946 року.

Повернувшись додому, вже не посидів довго, бо в 1947 році ми знову були арештовані. Все ж таки незалежно від фронту, від полону, від арешту, від слідства і від далеких таборів, підчас котрих советські відповідні органи

безустанно шнирили по всіх закамарках та всяких архівах, їм так і не вдалось знайти слід мого брата про його участь в боротьбі за Україну. Відійшов брат Ананій з цього світу 22 серпня 1998 року і спочиває на рідній землі в селі Веренчанка.

Як виглядає, ми всі три вже з юних літ розійшлися у різних напрямках. Василь ходив через Організацію Українських Націоналістів, через всякі торттури і тюрми в Румунії, Ананій пройшов через, ОУН, дивізію „СС Галичина”, через фронт, через слідства і далекі магаданські табори, а я бігав по школах та блукав поміж книжками у пошуках правди. Хоча й ходили ми різними шляхами, та, згідно з батьковим заповітом, прямували завжди до однієї мети.

Забже, 2002 року, Польща.

Брати. Веренчанка 1995 р.
Зліва: Василь, Ананій, Теодор.

ПОДЯКА

Вже сам „Архіпелаг гулаг” Олександра Солженіцина після його появи в 1974 році, що набирав дедалі світового розголосу, підштовхнув мене до написання книги про українських в'язнів, які завжди становили чималу кількість у всіх таборах Советського Союзу. Думав і я відкрити той таємничий лабіринт людських страждань та показати тих, хто томився у ньому, хто прямував до кращої долі свого народу, якщо не цілому світу, то хоч принаймні нашій Україні. На жаль, я помилився.

Згодом я взявся за роботу. Навіть деякі з моїх друзів-поляків, дізнавшись про моє минуле, заохочували мене до написання спогадів. Кожний вважав, що світ повинен дізнатись також про всю злочинну жорстокість советської системи. Пізніше свій рукопис я рішив переписати на друкарській машинці з метою його ширшого розмноження.

Відомо, що в Польщі в 1982 році панував воєнний стан. В той час, працюючи в інституті у відділі закордонних зв'язків, я мав доступ до російської друкарської машинки. Слід зауважити, що підчас воєнного стану всі друкарські машинки після роботи замикались на спеціальні замки. Нерідко проводився контроль з метою запобігання появи антикомуністичних листівок чи маніфестів. В таких загострених умовах, лише завдяки моїм колегам, я таки писав свою працю не день і не тиждень.

Звідси впливає моя глибока вдячність пану магістру інженеру Лонгїну Коцуру, який не раз виконував і за мене мою роботу. Також хотів би виразити свою вдячність пані магістер Тересі Кот і пані магістер Лідї Кубік-Саль, які, працюючи разом зі мною в одному бюро, завжди стерегли мою обережність. Від душі дякую пану магістру інженеру Каліксу Марцінковському, який в тому часі, знаючи справу, видав мені службовий паспорт і відповідні документи на виїзд в Румунію до мого брата Василя, що приготував певні дані до моєї праці. Думаю, що за таку витівку міг не тільки з роботою попрощатись. Моя вдячність належиться також відважному професору Краківського університету пану Ришарду Лужному, що їдучи на симпозіум, не завагався перевезти мої спогади в Сполучені Штати в 1988 році.

Особливу подяку складаю німцеві пану Рудольфу Гебелю. Я перевіз свою працю в Німеччину ще в 1984 році. Пан Гебель готовий був замурувати мої спогади в пивниці до відповідного часу, щоб не дістались в небажані руки в разі появи советських танків. Виражаю також мою щирю вдячність німцеві пану Ейлеру, що працював тоді на радіостанції Дойче велле в Кельні. Пан Ейлер давав мені всякі поради в справі видавництва. Після виходу моєї книги готовий був передавати певні фрагменти на радіо.

Не могу не згадати з великою вдячністю і американця містера Коліна Воррена – члена урядової делегації допомоги, що перебувала в Польщі в 1988 році, який допоміг мені встановити контакт з деякими українськими установами в США.

На кінець хотів би ще подякувати моїй дружині Іванні, що збагатила моє знання всією тяжкістю і горем жіночих страждань у таборах та яка підчас писання взяла на себе всі турботи нашого сімейного життя.

Зараз минає довгих двадцять років від написання тих спогадів. Україна відсвяткувала вже своє десятиріччя незалежності, а праця й досі не побачила світу. Сьогодні копії мого рукопису лежать собі десь по архівах у Варшаві, Мюнхені (Український Вільний Університет), В Ньюарку США (Видавництво „Сучасність”), в Монреалі (Радіо Канада), в Празі (Радіо свобода), в Києві (Радіо Україна) та в інших знатних українців як на Сході, так і на Заході, проте про видання й донині ніхто не згадує. Мабуть подібна тематика сьогодні не знаходить свого читача в Україні, над котрим нависли всякі негаразди. Не знаю.

Єдина українка, що відізналась на мої спогади – це буковинська поетеса пані Тамара Севернюк, яка ще в 1992-93 роках друкувала певні фрагменти мого рукопису в часописі „Буковина”. Звідси, мій низький поклін і сердечна вдячність пані Тамарі Севернюк

Спогади написані українською мовою, може й тому така їх доля.

Забже, жовтень 2001 року. Польща

УКРАЇНСЬКИЙ АРХІВ - ARCHIWUM UKRAIŃSKIE
03-014 Yvyezawa, ul. Kuszelewska 7, tel. 122) 03-66-42, 13-95-43, fax. 21-37-50

«Слідами пам'яті» - Конкурс спогадів

Жюрі конкурсу «Слідами пам'яті»
в тематичній категорії

«Явожно. Грудзьонда. Фордон. Штум. Сибір.

Спогади жертв репресій (1944-1956)»

признає вирізнення

Панові **ТЕОДОРУ АНТЕМІЙЧУКУ**

за спогади «Табірник Е-058».

Нагороди встановили:

Український архів

Інститут літературних досліджень ПАН

Єжи Гедройць — Літературний інститут у Парижі

Головна управа Об'єднання українців у Польщі

Редакція «Нашого слова»

Жюрі:

Проф. Аліна Вітковска

Інститут літературних досліджень ПАН

Alicja Witkowska

Мирослав Вербовий

Євген Місило

«Наше слово»

Український архів

43 Eryk Pen

Ewa Alicja

Варшава, серпень 1992 р.

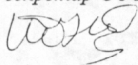
Пан **ТЕОДОР АНТЕМІЙЧУК**

За участь в конкурсі спогадів «Слідами пам'яті»
даруємо Вам альбом «Церква в руїні».

Нехай ця книга завжди нагадує Вам про рідні
місця. Ваші особисті спогади складаються на обшир-
ний запис трагічної долі українського народу.

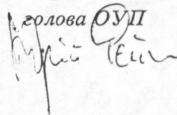
З повагою

Мирон Кертичак
секретар ОУП

Юрій Рейт

голова ОУП

Варшава, 3 грудня 1992 року

З М І С Т

Передмова.....	5
Розділ перший: Д И Т И Н С Т В О.....	7
1. Калинка.....	9
2. Монастир.....	11
3. Сім'я і хата.....	12
4. Буськи.....	14
5. Вівці.....	16
6. Батьки.....	19
Розділ другий: Ш К О Л А.....	23
1. Рідна мова.....	25
2. Наука не без бука.....	27
3. Більшовик.....	28
4. Далекий Сибір.....	31
5. Олімпіада.....	34
6. Румуни.....	37
7. Жандарми.....	40
8. Тортури.....	43
9. Револьвери.....	48
10. Капітальний трус.....	51
Розділ третій: Ю Н І С Т Ь.....	55
1. Руїна.....	57
2. Варварська мова.....	58
3. Мобілізація і пожежа.....	61
4. Мінери.....	63
5. Ганебний вчинок.....	65
6. Енкегебисти.....	68
7. Партизанський рух.....	71
8. Порив до науки.....	72
Розділ четвертий: Т Ю Р М И.....	75
1. Арешт.....	77
2. Допити.....	79
3. Задушливий льох.....	83
4. Тюремний режим.....	86
5. Слідство.....	90
6. Судові вироки.....	92
7. Сутичка з блатними.....	95
Розділ п'ятий: П Е Р Е С И Л К И.....	99
1. „Пункт” у Львові.....	101
2. Надія на УПА.....	104
3. Дівчата.....	106
4. Остання ніч.....	108

5. Дорога на Схід.....	110
6. Спроба втечі.....	112
7. Катування.....	115
8. Єнісеєм на Північ.....	119
Розділ шостий: Т А Б О Р И.....	123
1. Долина Смерті.....	125
2. Режим і в'язні.....	128
3. Голод, пурга і морози.....	133
4. „Ім Захотілось України”.....	137
5. Шахти.....	139
6. Нещасні випадки.....	146
7. Педагог.....	149
8. Перша лекція.....	153
9. Зміни в таборі.....	158
10. Англійська мова.....	162
11. Табірні погоничі.....	166
12. Математика.....	169
13. Родина велика.....	172
14. Малювання.....	175
15. Зорі.....	177
16. Мої вчителі і друзі.....	180
17. Наївний полковник.....	184
18. Професор Антонович.....	188
19. Табірна мова.....	192
20. Імперія.....	195
21. Воля або смерть.....	198
22. Начальство і блатні.....	202
23. Застукотів кулемет.....	206
24. Повстання в таборах.....	208
25. Другий удар.....	211
26. Роковини Шевченка.....	214
27. Возз'єднання.....	218
Розділ сьомий: З В І Л Ь Н Е Н Н Я.....	223
1. Велика ласка.....	225
2. Норильськ – руками в'язнів.....	230
3. Станція Кайеркан.....	233
4. Єдиний на планеті.....	235
5. І знову тюрми.....	237
6. Зустріч.....	239
Е П І Л О Г.....	241
П О Д Я К А.....	247